

Представлено актуальні проблеми історії, археології, етнології, філософії історії, історіографії та джерелознавства, шляхи й засоби їхнього вирішення із залученням загальнонаукових та історичних методів, а також методів мистецтвознавства, соціології, статистики, психології, політології, міжнародних відносин і методології інших наближених суспільних і гуманітарних наук.

Для наукових працівників, викладачів, учителів і студентів.

The "Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. History" encourages interdisciplinary approaches to history, engaging methods of sociology, statistics, political sciences, international relations, and other methodological approaches from related social sciences and humanities, which results on current problems of history, archaeology, ethnology, philosophy of history, historiography and source studies; the ways and means of solving these problems are released in the issue.

For scholars, researchers, teachers and students.

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ РЕДАКТОР	І. К. Патриляк, д-р іст. наук, проф. (Україна)
РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ	Т. Ю. Пшеничний, д-р іст. наук (заст. відп. ред.) (Україна); А. П. Коваль, канд. іст. наук (пом. відп. ред.) (Україна); С. Біленький, д-р філософії (історія) (Канада); М. А. Боровик, канд. іст. наук (Україна); С. О. Єкельчик, д-р іст. наук, проф. (Канада); В. Йокубаускас, д-р гуманітарних наук (історія) (Литва); О. Мотиль, д-р іст. наук, проф. (США); Е. Нарвселіус, канд. іст. наук (Швеція); С. В. Орлик, д-р іст. наук (Україна); С. М. Рижов, канд. іст. наук (Україна)
Адреса редколегії	кімната 349 а, історичний факультет, вул. Володимирська, 60, Київ, 01601, Україна Тел: +38 044 234 09 71; факс: +38 044 234 69 80 E-mail: koval.andrii@knu.ua; web: https://visnyk.history.knu.ua/
Затверджено	Вченою радою історичного факультету 25.11.20 року (протокол № 7)
Атестовано	Включено до категорії "Б" Переліку наукових фахових видань України (Наказ МОН України №1643 від 28.12.2019)
Зареєстровано	Міністерством юстиції України. Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 17218-5988 Р від 10.11.10
Засновник та видавець	Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет". Свідоцтво внесено до Державного реєстру ДК № 1103 від 31.10.02
Адреса видавця	ВПЦ "Київський університет", б-р Тараса Шевченка, 14, м. Київ, 01601, Україна; ☎ (38044) 239 31 72, 239 32 22; факс 239 31 28

BULLETIN

OF TARAS SHEVCHENKO NATIONAL UNIVERSITY OF KYIV

ISSN 1728-2640

HISTORY

3(146)/2020

Established in 1958

The "Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. History" encourages interdisciplinary approaches to history, engaging methods of sociology, statistics, political sciences, international relations, and other methodological approaches from related social sciences and humanities, which results on current problems of history, archaeology, ethnology, philosophy of history, historiography and source studies; the ways and means of solving these problems are released in the issue.

For scholars, researchers, teachers and students.

Представлено актуальні проблеми історії, археології, етнології, філософії історії, історіографії та джерелознавства, шляхи й засоби їхнього вирішення із залученням загальнонаукових та історичних методів, а також методів мистецтвознавства, соціології, статистики, психології, політології, міжнародних відносин і методології інших наближених суспільних і гуманітарних наук.

Для наукових працівників, викладачів, учителів і студентів.

EXECUTIVE EDITOR	Dr. Habil (History), prof. Ivan Patryliak (Ukraine)
EDITORIAL BOARD	PhD in History Taras Pshenychnyy (Deputy Chief Editor) (Ukraine); PhD in History Andrii Koval (Assistant of Chief Editor) (Ukraine); PhD in History Serhii Bilenky (Canada); PhD in History Mykola Borovyk (Ukraine); Dr. Habil. (History), prof. Serhii Yekelchuk (Canada); Dr. Habil. (History) Vytautas Jokubauskas (Lithuania); Dr. Habil. (History), prof. Alexander Motyl (USA); PhD in History Eleonora Narvselius (Sweden); Dr. Habil. (History) Svitlana Orlyk (Ukraine); PhD in History Serhii Ryzhov (Ukraine)
Editorial address	off. 349 a, Faculty of History, 60, Volodymyrska str., Kyiv, 01601, Ukraine; Phone: +38 044 234 09 71; fax: +38 044 234 69 80 E-mail: koval.andrii@knu.ua; web: https://visnyk.history.knu.ua/
Approved by	The Academic Council of the Faculty of History, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine (Protocol № 7 of 25.11.2020)
Certified by	Indexed in the List of Qualified Periodicals – rank "B" (Decree of the Ministry of Education and Science of Ukraine №1643, 28.12.2019)
Registration	Ministry of Justice of Ukraine. Certificate KV 17218-5988 R of 10.11.2010
Publisher	Taras Shevchenko National University of Kyiv, Publishing and Polygraphic Center "Kyiv University". Certificate included in the State Register ДК № 1103 від 31.10.02
Address of publisher	Publishing and Polygraphic Center "Kyiv University", 14, Taras Shevchenko blvd., Kyiv, 01601, Ukraine; ☎ (38044) 239 31 72, 239 32 22; fax 239 31 28

Бігун І. Підстаршинська школа ім. С. Петлюри ("Світлана") при загонах УПА "Січ" та ім. І. Богуна (1943–1944).....	5
Демчук С. Дивись і не чіпай: ідеал жіночої харчової поведінки в наративах та образності пізнього середньовіччя	13
Ігнатенко І. З історії феміністичних досліджень жіночої тілесності та сексуальності в англomовних та європейських країнах	18
Ільїн О. Антирадянські настрої міського населення Ізмаїльської області УРСР у повоєнний період (1944–1954)	23
Криницька Т. Особливості формування публіцистичного стилю Данила Мордовця.....	28
Ляпіна О. Підготовка спеціалістів для роботи з особливими дітьми в Київському інституті народної освіти (1920–1930).....	34
Марценюк Р. Павловський П. Ф.: штрихи до портрету репресованого бібліотекаря (за матеріалами архівно-слідчої справи)	40
Могильний Л. Науково-педагогічна діяльність Григорія Холодного.....	46
Орлова Т. Актуальність курсу публічної історії для університетської освіти України	54
Перещ В. Rawakeja i qasirewija за даними текстів лінійного письма Б	59
Пшеничний Т., Засадна О. Українізація богослужбового життя у 1917 – на початку 1919 рр.: теоретичні та практичні шляхи втілення	63
Саварин В. Албанська імміграція в Італію в 1990-х роках	67
Швед В. Трансформація саудівської моделі історичного розвитку в умовах сучасних викликів	72
Шугальова І. Радянські "фабрики янголів": система патронатів напередодні та в роки Голодомору 1932–1933.....	75

CONTENTS

Bihun, I. The Supreme Otaman Symon Petliura Non-Commissioned Officers School ("Svitlana") Attached to "Sich" and Ivan Bogun UPA Detachments (1943–1944).....	5
Demchuk, S. Look but do not Touch: Perfect Women's Eating Behaviour in the Narratives and Imagery of the Late Middle Ages.....	13
Ihnatenko, I. From the History of Feminist Research of Female Body and Sexuality in English-Speaking and European Countries	18
Iliin, O. The Anti-Soviet Mood of Urban Population of Izmail Region of Ukrainian SSR in the Post-War Period (1944–1954)	23
Krynytska, T. Features of Formation of DanyloMordovets' Journalistic Style	28
Liapina, O. Training of Specialists for Working with Special Children at the Kyiv Institute of People's Education	34
Martseniuk, R. Pavlovskyi P. F.: Strokes for the Portrait of a repressed Librarian (Based on the Materials from the Archive-investigation Case)	40
Mohylnyi, L. Scientific and Pedagogical Activity of HryhoriiKholodnyi	46
Orlova T. The Importance of the Course of Public History for the University Education in Ukraine	54
Pereshch V. Rawakeja and Qasirewija According to the Texts of Linear B	59
Pshenychnyi, T. & Zasadna, O. Ukrainization of the Liturgical Life in 1917–1918	63
Savaryn, V. Albanian Immigration to Italy in the 1990's	67
Shved, V. Transformation of the Saudi Model of Historical Development in the Context of Modern Challenges	72
Shuhaliyova, I. Soviet "Factories of Angels": the System of Fosterage before and during the Holodomor of 1932–1933	75

УДК 94(477)“1943/1944”УПА
DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2020.146.1>

І. Бігун, здобувач
ORCID: 0000-0002-0351-3894

Національний університет "Чернігівський колегіум" ім. Т. Г. Шевченка, Чернігів, Україна

ПІДСТАРШИНСЬКА ШКОЛА ІМ. С. ПЕТЛЮРИ ("СВІТЛАНА") ПРИ ЗАГОНАХ УПА "СІЧ" ТА ІМ. І. БОГУНА (1943–1944)

Досліджується вишкільна і бойова діяльність підстаршинської школи ім. Головного Отамана Симона Петлюри при загоні "Січ" (згодом – ім. І. Богуна) групи УПА "Турів". З'ясовано, якою була організаційна структура школи та як вона змінювалася протягом 1943–1944 рр.; якою була навчальна програма, кількість курсантів, які вишколювалися та які закінчили підготовку. Показано, що, крім теоретичних навчань, курсантів як допоміжну силу залучали безпосередньо до бойових операцій проти німецьких окупантів, радянських і польських партизанів.

Ключові слова: УПА, вишкіл, підстаршини, підстаршинська школа ім. Симона Петлюри, "Світлана", "Січ", загін ім. І. Богуна, група "Турів", Олексій Мельник – "Чорноморець".

Постановка проблеми. Підготовка командного складу була критично важливим питанням для Української повстанської армії, що виникла без опори на довоєнний командирський корпус. Поруч із нестачею старшин гострою була також потреба в більшій кількості підстаршин для численних первинних підрозділів – роїв і чот. Дослідження діяльності однієї з перших підстаршинських шкіл – ім. Головного Отамана Симона Петлюри ("Світлани") – дозволить зрозуміти, як готували молодших командирів на ранніх етапах організації УПА.

Аналіз останніх досліджень. В українській історіографії бракує дослідження, яке би повністю відтворювало історію підстаршинської школи УПА ім. С. Петлюри. Дослідники, зазвичай, концентрувалися на вивченні старшинських шкіл УПА, лише побіжно зачіпаючи школи для молодших командирів. Коротенькі згадки про школу "Світлана" можна знайти в працях О. Вовка, А. Кентія, І. Патриляка, Я. Антоюка, І. Омелченка, П. Содоля [27, 31; 35, 46, 47, 48; 51].

Мета статті полягає в тому, щоб усебічно дослідити історію підстаршинської школи при загоні "Січ" та ім. І. Богуна, її організаційну побудову, навчальний процес, персоналію командирів й інструкторів, участь школи в бойових діях.

Виклад основного матеріалу. Проблема командних кадрів набула гостроти одразу з початком масового процесу формування підрозділів УПА в 1943 р. Організація українських націоналістів (бандерівців) створювала партизанську армію знизу, в умовах бездержавності, тож не мала ані військових училищ, ані фахових командирів, успадкованих із регулярної української армії.

Сотні й курені, які з'являлися, потребували не тільки сотенних і курінних командирів, а й підстаршин – чотових і ройових. Члени і прихильники ОУН(б), які одержали підготовку у Війську польському, німецьких військових і поліцейських формуваннях, Червоній армії, закрити повністю всі вакантні посади не могли. Тому військова референтура крайового проводу Північно-західних українських земель подбала про створення низки військових шкіл для поповнення частин УПА, кількість яких невпинно зростала.

Перша школа для підготовки молодших командирів почала діяти 27 квітня 1943 р. при Першій групі УПА Івана Литвинчука – "Дубового" на рівненському Поліссі під криптонімом "Вовки" [48, с. 237]. Другою підстаршин почала готувати школа ім. Головного Отамана Симона Петлюри при загоні "Січ" у Володимиро-Горохівській окрузі ОУН.

"Січчю" називали неприступну територію Свиначинського лісового масиву на межі Вербського¹ (нині у

складі Володимир-Волинського р-ну) і Турійського р-нів Волинської обл., де в березні 1943 р. виникла потужна база українського повстанського руху на півдні області. На кінець весни 1943 р. тут дислокувалися сотня ім. Мазепи на чолі з Порфирієм Антономюком – "Сосенком" (с. Вовчак Вербського р-ну), сотня Василя Поліщука – "Чуйкевича" (с. Мочулки, нині Мочалки Турійського р-ну), численні господарські служби й підприємства [1, Арк. 17зв; 19, Арк. 23–24зв; 36; 53, с. 145–146].

Тут організатор повстанського руху у Володимиро-Горохівській окрузі ОУН – окружний військовий референт Микола Горобець – "Славко" – і наказав 30 травня 1943 р. відкрити "юнацьку і підстаршинську школу ім. Головного Отамана Симона Петлюри" [20, Арк. 1].

"Підвишкільні! Батьківщина хоче бачити в вас своїх найкращих синів, будьте підпорядкованими обов'язковості та моральності. Пам'ятайте що на вас ляжуть обов'язок і відповідальність за формування долі Українського Народу, тому змагайте до здобуття якнайбільше військових знань, щоби принести якнайбільшу користь своїй Батьківщині", – закликав "Славко" курсантів у наказі про відкриття школи [20, Арк. 1].

Курсантів для школи набрали ще раніше. Петро Лиховський – "Морозенко" свідчив на допитах у НКВС, що групу із 15 рекрутів на початку травня 1943 р. зібрали у Вовчаку, де формувалася сотня, командування, якою невдовзі обійняв Олекс Мельник – "Чорноморець". "Морозенко" потрапив до рою "Махна" чоти Олександра Денисюка – "Ворони" [39, с. 137–138].

"Чорноморець", як подає хроніка школи, став першим комендантом школи підстаршин [39, с. 141; 19, Арк. 48]. Правда, з її "Книги наказів" випливає дещо інша картина. Наказом Ч. 1 від 30 травня "Славко" призначив комендантом "цілого відділу" "Чуйкевича", "Сосенка" – його заступником і комендантом школи, а "Чорноморця" – вишкільним [20, Арк. 1].

Однак на денному наказі № 1 за той же день "Чорноморець" підписався як комендант. Протягом кількох наступних днів у підписах до денних наказів псевдокомендантів з незрозумілих причин тасувалися: то "Сосенко", то "Чорноморець". І лише від 3 червня "Чорноморець" значиться комендантом послідовно на всіх наказах [20, Арк. 2–4]. "Сосенко" ж улітку 1943 р. очолював увесь загін "Січ", до якого входила і школа.

Навчатися почали 80 курсантів, поділених на три чоти: першу "Голуба", другу Олександра Денисюка – "Ворони" і третю Сергія Мороза – "Крука". Вишколювати їх мали 13 інструкторів: "Батько Богун", азербайджанець "Козаченко", "Залізник", "Ворона", "Голуб", "Крук" (останні троє – водночас чотові командири),

¹ Районування подається за радянським адміністративно-територіальним поділом 1940 р.

"Липа", "Сосна", "Орлик", "Сірий", "Чорний", "Адам" і "Ванька"² [20, Арк. 1–13в].

Жили курсанти й інструктори в таборі за 2 км від с. Вовчак углиб Свиначинського лісу. За документами школа вважалася сотнею № 1 [20, Арк. 5, 7зв, 9зв]. Можливо, під другим номером числилася сотня ім. Мазепи "Сосенка" в сусідстві у Вовчаку.

Заняття проводили інструктори під керівництвом самого коменданта "Чорноморця". Викладали такі предмети: стройова підготовка; стрілецька підготовка та вивчення матеріальної частини зброї; тактична підготовка; вартова служба; дисципліна і вивчення статутів. Заняття тривали по 10 навчальних годин на день, а розпорядок дня був таким:

5:00 – рання зоря;
5:05-5:25 – зарядка;
5:25-6:20 – збирання, миття, сніданок;
6:20-6:30 – ранній звіт;
6:30-12:00 – вправи;
12:00-14:00 – миття, обід, відпочинок;
14:00-19:30 – вправи;
19:30-20:00 – чищення;
20:00-20:10 – денний наказ, вправи варти;
20:10-20:50 – вечір;
20:50-20:55 – молитва;
21:00 – вечірня зоря.

У свята та щонеділі рання зоря починалася на годину пізніше [4, Арк. 12зв; 20, Арк. 2].

"Після теоретичних занять і муштри курсанти часто провідували поранених, принесли гітару, співали пісні", – згадувала керівник військової розвідки Володимиро-Горохівської округи (надрайону) Галина Коханська – "Орися" [32, с. 102].

"Орися" також зафіксувала у спогадах враження від вечірнього ритуалу в школі підстаршин: *"Зненацька почувся спів: "Боже, вислухай благання, нищить недоля наш край. В єдності сила народу, не дай загинуть в ярмі. Волю Україні, щастя і долю дай їй". Дуже чоловічі голоси співали вечірню молитву. Це були курсанти підстаршинської школи"* [32, с. 102].

Загалом, навчальна програма була розрахована на два місяці й по закінченні випускників розподіляли на посади ройових і чотових командирів по сотнях УПА [39, с. 141]. Наприклад, випускник Іван Шейник – "Шрам" опинився ройовим у чоті "Яреми" сотні "Гонти" куреня Миколи Ткачука – "Голуба", який утворився у вересні 1943 р. у Вербському р-ні [5, Арк. 45зв].

За словами Шейника в інтерпретації слідчого НКВС, ідеологічне виховання у школі велося так: політичний виховник і командири вели з курсантами бесіди на *"...загальнополітичні теми про ненависть до націй, які проживають в Україні, як от: поляків, радянсько-партійного активу, який залишився на території, окупованій німцями, і [закликали – І. Б.] зі зброєю руках виступати проти німців, поляків, частин Червоної армії"* [5, Арк. 45зв].

Зовсім скоро після початку вишколу майбутнім підстаршинам довелося перейти від науки до практики. 27 червня 1943 р.³ курсанти спільно з підрозділом сотні

"Чуйкевича" дали бій німецькій каральній експедиції біля колонії Антонівка на схід від Свиначинського лісу [1, Арк. 17зв, 20зв, 47; 3, Арк. 12зв-13; 40].

Німецький батальйон з Луцька їхав палити с. Синявку й Мочулки Турійського р-ну. Коли 43 повстанці при 9 кулеметах наблизилися на віддаль півкілометра до супротивника, що стояв біля Синявського лісу, виявилось, що сили ворогів значно більші. Станічний с. Твердині побачив, як селом проїжджали тільки перші дві вантажівки з колони й доповів у сотню лише про них, а насправді окупанти приїхали на близько 20 авто. Попри це, було вирішено не відступати, а окопатися в полі та прийняти в бій [40].

За наказом чотового С. Мороза – "Крука" ("Гиви") упівці не відкривали вогню, а виманювали німецьких солдатів у чисте поле подалі від лісу. *"І коли вони підійшли до нас ближче, ми як дали з дев'яти кулеметів!"* Німці залягли, тільки піднімуться – ми знову ведемо вогонь. І вони не можуть піднятися – ні туди, ні назад. Ну, ми вже думали, що буде наша перемога. Але за яких-небудь півгодини почали бити по нас із мінометів. А як почався мінометний вогонь, то бачу – у нас уже тут убитий, там убитий", – згадував ройовий чоти "Чорноморця" сотні "Чуйкевича" Петро Мартинюк-"Дуб" [40].

Повстанці змогли відповісти лише дев'ятьма мінами, а коли ті скінчилися послали мінометника-татарина на псевдо "Ваня-міномет" в с. Мочулки по підмогу, адже група залишилася беззахисною перед мінометним обстрілом [40].

Але коли сотня "Чуйкевича", посилена 45-мм гарматою і 30 кіннотників прибули на допомогу оборонцям, німці вже завантажилися в автомобілі та поїхали геть. Повстанці "Чуйкевича" і курсанти втратили 17 бійців загиблими⁴ і 9 важкопораненими (з яких двоє згодом померли), 12 гвинтівок, два кулемети Максима, одну "фінку" й 1000 набоїв [16, Арк. 50; 40].

Точні втрати окупантів невідомі, оскільки ті забрали вбитих і поранених, однак вони мусили теж бути значними, оскільки від намірів спалити Мочулки й Синявку німці відмовилися [29, с. 270; 40]. Таким запеклим і кривавим виявилось бойове хрещення підстаршинської школи.

У середині літа до Турійського і Вербського районів докотилася хвиля польсько-української міжетнічної ворожнечі, яка набула масштабу етнічних чисток. Небажання керівництва Армії крайової (АК) зрестися західноукраїнських земель, вороже ставлення до українського самостійницького руху, масова участь поляків у німецькій окупаційній адміністрації та каральних акціях гітлерівців спонукала повстанських командирів до жорстоких заходів проти польської меншини.

Проте протягом першої половини 1943 р. "Січ" доволі мирно співіснувала з польськими громадами, які проживали в сусідніх селах і колоніях. Безпрецедентний факт: із квітня 1943 р. поруч із Вовчаком у с. Домінополі розташовувався польський партизанський штаб АК, очолюваний капітаном і поручником. Однак, попри декларації про співпрацю, поляки не поспішали надавати загону "Сосенка" допомогу в боротьбі з німцями [45, с. 16; 54, с. 326].

Інструктор обласної суспільно-політичної референтури Данило Шумук – "Боремський" ("Борис") перепов-

² Котрийсь із інструкторів був червоноармійцем і походив із Наддніпрянської України [39, с. 141].

³ П. Мартинюк у 1945 р. на слідстві називав датою бою 27.06.1943, а в часи незалежної України – 22.05.1943. Проте інший вояк сотні "Чуйкевича" Федір Домбровський – "Сивий" свідчив про великий бій сотні під Мочулками саме в червні 1943-го. Ураховуючи те, що свідчення Домбровського в низці епізодів збігаються зі свідченнями Мартинюка на слідстві, а не з тим, що він розповідав через десятиліття, дату 27.06. як розцінюють як більш вірогідну.

⁴ Між іншим, з одного із кулеметів стріляв Федір Бабій – згодом учасник героїчного бою чоти Ф. Марцинюка – "Берези" проти німців у с. Новий Загорів 11 вересня 1943 р.

⁵ Історик Я. Царук називав імена та псевдо деяких полеглих: Іван Слюсарський, Паляничко, Микола Костюк, Василь Приступа – "Степовий", Васюра, "Вишня", двоє ройових із Галичини. Усіх загиблих повстанців поховали з військовими почестями в братській могилі на цвинтарі в Мочулках [52, с. 5].

відав слова П. Антонюка – "Сосенка" після переговорів із польським штабом: *"Оце в цьому польському селі Домінополі живе близько 150 [помилка, має бути 60 – І. Б.] родин поляків і дві родини українців. Поляки завжди до нас ставились як до неповноцінних людей. Ось і зараз вони створили тут свій "штаб", щось подібне до "посольства" для переговорів з нами, а фактично – це штаб польської розвідки, який збирає інформації про весь наш рух, а особливо їх цікавлять місця наших складів. Ми знаємо це й слідкуємо за ними. Але скоро доведеться, мабуть, покінчити з ними цю гру"* [53, с. 150–151].

У командира "Січі" з'явилися підозри, що штаб збирає інформацію про загін і передає її нацистам. Більше того, у ніч з 10 на 11 липня, як твердило командування загону "Січ", польські партизани та місцеві мешканці спробували зняти чатових у Вовчаку і захопити штаб загону [37, с. 754]. Після цього командування "Січі" ухвалило рішення ліквідувати польський партизанський осередок, а разом і всіх мешканців Домінополя.

Тому в ніч на 12 липня *"Сосенко взяв кілька десятків людей із сотень Чорноморця і Орлика [сотня ім. Мазепи – І. Б.] і створив сотню, яку очолює сам, – згадував курсант, а потім бунчужний школи Овсій Янюк – "Морозенко" на допиті в НКВС – Сосенко зібрав усіх у с. Вовчак і сказав, що будуть убивати всіх поляків, незважаючи на вік і стать. Усі будинки наказав спалити"* [8, Арк 17-17зв.].

Крім згаданих відділів, є дані про участь у нападі бовіки СБ. "Сосенків" ад'ютант "Ворон" так описав Д. Шумуку акцію на Домінополь:

"... ми оточили все село Домінополь. Тоді я з командиром загону і зі всім почотом підійшли під будинок польського штабу і постукали в двері. Поручник, глянувши у вікно, швидко зорієнтувався у чому справа, але виходу не було і він відчинив нам. От тут же на порозі я його і пристрілює. Капітана застрілює у постелі, а машиністка вискочила у вікно і там її застрілили наші хлопці. У міжчасі командир загону вистрілює зі своєї ракетниці, це був сигнал про те, що штаб ліквідовано і що треба починати. Ось тоді наші хлопці з СБ й пішли гуляти по всьому селу. До ранку не залишилось ані одного живого яхя" [53, с. 156].

І. Шейник – "Шрам" і згаданий О. Янюк – "Морозенко" свідчили, що повстанці ввірвалися в Домінополь на світанку [5, Арк. 50 зв-51; 8, Арк. 18]. Частина вояків сотні залишилася в заслонах навколо села, тоді як решта відкрила стрілянину по хатах поляків. До 7:00 загинуло близько 200 осіб (60 родин), у тому числі – десятеро партизанів. Згоріло 10 будинків, а худобу, одяг і харчі вбитих упівців забрали на "Січ" [5, Арк. 50 зв-51; 8, Арк. 18 зв; 38, с. 52]. Щоб закопати тіла, повстанці мобілізували 40 чоловіків-українців із Домінополя, Вовчака і Ревушок. Утрат серед упівців не було [8 Арк. 18 зв.].

За повідомленнями упівських джерел, серед паперів у домінопольському штабі знайшлися плани поляків здійснити велику антиукраїнську акцію 15 липня 1943 р.: *"На підставі знайдених документів установлено зв'язок між польською Делегатурою Жонду Жечи Посполітей [уряду Польської Республіки – І. Б.] і штабом польської партизанки, що стояв ніби на ґрунті співпраці з УПА, а діставав тайні накази та доручення проти УПА, спрямовані від воєвідського делегата Жонду Жечи Посполітей. Стверджено рівно ж планування ширше за кроєння протиукраїнської акції зо сторони польських організацій, які мали розпочатися 15.7"* [22, Арк. 19; 54, с. 327].

До середини літа 1943 р. стрільці загону "Січ" вели бої лише з німецько-польськими військовими й поліцій-

ними частинами. Проте, коли в районі їхніх дій з'явилися радянські партизани, "Сосенко" вжив усіх заходів, щоб витіснити їх із цієї території. Документи УПА відображають велику операцію проти червоних, яка тривала від 15 до 30 липня в ІХ (Устилузькому) та Х (Вербському) районах [16, Арк. 50; 34, с. 171; 33, с. 49–50]. Без курсантів школи ім. С. Петлюри не обійшлося і тут.

Супротивником сотень "Січі" були підрозділи 5-го батальйону (загону ім. С. Кірова) Чернігівсько-Волинського партизанського з'єднання під командуванням Миколи Ніколенка. Загін кількістю 246 чол. прийшов із північного сходу Волинської області й 14 липня отаборився в лісах за 5 км на північний-захід від с. Мосура Устилузького (нині Мосир Любомльського) р-ну з метою диверсій на відрізу залізниці Ковель – Володимир-Волинський [23, Арк. 116–118; 24, Арк. 13].

18 липня 1943 р. із 5-им батальйоном з'єднався партизанський загін ім. Г. Котовського, що два дні перед тим подолав р. Західний Буг. Цей загін (77 осіб) утворився з радянських військовополонених-утікачів у 1942 р. і певний час діяв на території Польщі [24, Арк. 13зв; 25, Арк. 11зв; 26, Арк. 1].

Першочерговим завданням партизанів було забезпечити себе продовольством. З цією метою 20 липня 1943 р. до с. Ставків по хліб пішла 1-ша рота загону ім. Кірова на чолі з лейтенантом Іваном Москвітіним. Партизани зустрілися з націоналістами, однак поки обійшлося без стрілянини. *"Націоналісти запропонували підводи вивести. З вини Москвітіна це було допущено"*, – довідуємося з журналу бойових дій загону [24, Арк. 14].

Військовий референт Вербського району Нестор Шпак – "Вітер" на допиті в МДБ свідчив, що червоні прибули до Ставків двома підводами перед вечором, замовили в селян приготувати хліба і м'яса, а потім вирушили в бік с. Владинополя (нині – Ладинь), маючи намір повернутися по харчі наступного ранку. У Ставках було лише 10 повстанців, тому зв'язковий "Сосенка" Іван Власюк поїхав у с. Ягідне просити в командира "Січі" підкріплення, а ті десятеро відійшли до с. Крать [6, Арк. 32].

Наступного дня роту Москвітіна супроводжувала група із 53 бійців загону ім. Котовського на чолі з начальником штабу загону Здвижковим [26, Арк. 1]. Перед партизанами стояло завдання запустити млини, перемолоти хліб і повернутися до табору.

Але, зайшовши в Ставки, червоні наштотхнулися на сильний опір повстанців. За даними партизанів, залога націоналістів налічувала 700 осіб, що, безумовно, є великим перебільшенням [26, Арк. 1], адже з боку УПА в бою брали участь тільки сотня ім. Мазепи і підстаршинська школа [19, Арк. 24зв., 48].

Обставини бойового контакту 21 липня дещо уточнював Н. Шпак. Уранці того дня "Вітер" зі своїми людьми повернувся у Ставки і з'ясував, що село повністю зайняте партизанами. Шпак вступив у перемовини і запропонував, щоб червоні взяли, що їм треба і залишили село [6, Арк. 33]. Ті погодилися та відійшли на південно-західну околицю, де розташувалися на сніданок. Проте за деякий час партизани знову почали реквізувати в господарствах свиней. Саме в цей момент з боку с. Овлочин надійшов П. Антонюк – "Сосенко" з відділами, якими командував Василь Лук'янчук – "Бескид". "Сосенко" і "Бескид" організували наступ із трьох боків: з півночі, зі сходу й по центру села. Підійшовши на відстань 200–300 м, повстанці вдарили по партизанах [6, Арк. 33].

Під вогнем стрілецької зброї та міномета воякам Москвітіна і Здвижкова довелося спішно відступати. Група 5-го батальйону втратила одного вбитим і чоти-

рьох пораненими. Утрати Здвижкова були серйознішими: 8 загиблих і 1 поранений. Разом утрати червоних становили: 9 убитими й 5 пораненими. Утім партизанський звітодавець не забув написати в журналі бойових дій, що з боку противника втрати були "в багато разів більшими" [24, Арк. 14; 26, Арк. 1].

Утрати супротивника українські повстанці полічили інакше. У хроніці підстаршинської школи зазначено, що партизани втратили 4 убитими, 12 полоненими і 3 пораненими. Трофеями школи стали 2 "фінки" (пістолет-кулемети ППШ або ППД) і 12 гвинтівок [19, Арк. 48].

Щодо втрат УПА, то з документів можна довідатися тільки про 2 убитих і 1 пораненого з-поміж курсантів [19, Арк. 48]. Н. Шпак називав на допиті в 1951 р. схожу цифру загальних утрат: 3 вбитих і 1 важкопоранений, який потім помер [6, Арк. 33, 50зв].

Зі слів того ж Н. Шпака випливає, що бій мав продовження. Вояки "Бескида", заночувавши на північній околиці Ставків, уранці 22 липня обстріляли партизанів, які стояли за кілометр на південь від села. Червоні відступили до Мосурського лісу, а сотні "Бескида" – у бік Овлочина. Загалом того дня партизани втратили 4–7 бійців загиблими і 3 полоненими, яких допитав особисто П. Антонюк (вони були поляками, тому Шпак припустив, що було дві групи партизанів – російська й польська) [6, Арк. 35]⁶.

Через протидію сотень "Січі" та брак підтримки місцевого населення 26 липня обидва радянські загони вирішили відступити з Мосурських лісів на північ у Шацький р-н, якого досягли 31 липня [24, Арк. 14зв–15; 26, Арк. 13зв].

Після липневих боїв проти радянських партизанів, підстаршинська школа "Січі" на бойові операції не виїжджала. На місці свого постю в лісі під Вовчаком курсанти цілком займалися навчальним процесом: лекціями, польовими вправами і навчальними тривогами [19, Арк. 48–48зв]. Тривала підготовка до випускних іспитів.

27 липня 1943 р. школа випустила перших підстаршин. Випускну церемонію у Свиначинському лісі проводив сам командир щойно утвореної групи "Турів" Микола Колтонюк-Якимчук – "Олег".

"Все відбулося згідно з військовим ритуалом у присутності шефа штабу Кліма [шеф штабу групи "Турів" Борис Бедрик – І. Б.] і коменданта "Січі" Сосенка. Стрільці вистроїлися з автоматами, стали на коліна. Командир Олег підходив до кожного, клав шаблю на плече повстанця і казав:

Іменем України надаю вам ступінь вістуну! [...]

Після цієї урочистості випускники пройшли парадним маршем і заспівали пісню...", – писав у спогадах політичний референт військової округи "Турів" Степан Драницький – "Андрій" [50, с. 55].

За наказом штабу групи "Турів", ранг десятника отримали Семен Окис – "Шутко", "Димний", Володимир Маріячук – "Махно", "Мельничук", "Тихий", Овсій Янюк – "Морозенко", "Поліщук". Вістунами стало 29 курсантів, серед яких інструктор і сотенний "Батько Богун", Михайло Дещаківський – "Довбач", Михайло Паляниця – "Пчола", Петро Лиховський – "Морозенко" і чотовий школи Олександр Денисюк – "Ворона". 25 випускникам надали звання старшого стрільця⁷, а

ще 21 – стрільця-інструктора [7, Арк. 57; 12, Арк. 5; 20, Арк. 12; 35, с. 519].

Підготовка другого набору розпочалася 8 серпня 1943 р., як тільки вдалося набрати нових слухачів [20, Арк. 13]. Бунчужним школи став її свіжоспечений випускник десятник О. Янюк – "Морозенко" [20, Арк. 13]. І цього разу основний склад школи підстаршин розподілили на три чоти: під командуванням "Крука", вістун "Кома-ра" (він же О. Денисюк – "Ворона") і невідомого [4, Арк. 17; 7, Арк. 57; 13, Арк. 29; 20, Арк. 13–14зв].

До першої чоти належали такі командири й інструктори: десятник Михайло Шубенець – "Донець", вістун Андрій Андрійчук – "Калина", Іван Клемба – "Назар", Олексій Ганейчук – "Твердий", Михайло Дещаківський – "Довбач", ройовий "Людвий", вістун Дмитро Брюховецький – "Пугач", ройові Володимир Микитюк – "Чумак" і Павло Пазюк – "Вишневецький". До другої: десятники Володимир Маріячук – "Махно" і "Мельник", вістун Федір Кришук – "Запорожченко", Борис Мартіанов – "Залізник" і Петро Лиховський – "Морозенко", ройовий "Журавель", вістун Михайло Паляниця – "Пчола" і ройовий "Зуб" [4, Арк. 17; 20, Арк. 13].

Проте з документів випливає, що в середині серпня і пізніше школа ім. Петлюри поділялася на дві сотні [15, Арк. 2–5; 20, Арк. 15, 16–17зв.]. Напевно, саме тому в курсанта 1-го рою 3-ї чоти Тимофія Бачинського – "Багнета" залишилося враження, що кількість тих, хто вишколювався, сягала 180–200 осіб [4, Арк. 12зв, 16зв; 20, Арк. 14зв.].

Точна кількість особового складу школи становила 155 курсантів і 7 старшин (разом – 162 бійців) [15, Арк. 5–10]. Вони були поділені на чоти, з яких перші дві (рої вістуну Каліни, "Пружного", вістуну "Назара", невідомого і вістуну "Довбача", ройового "Вишневецького", вістуну "Пугача", ройового "Чумака") входили до першої сотні, а третя і четверта (рої вістуну "Пчоли", "Запорожченка", "Морозенка", ройового "Рова" та ройового "Зуба" й вістуну "Залізняка") – до другої [15, Арк. 5–10]. Сотенними, за словами "Багнета", були в той час "Крук" і "Комар" – "Ворона" [4, Арк. 17].

23 серпня комендантом школи призначили "Бескида". Наступного дня новий начальник наказав для конспірації надалі іменувати школу криптонімом "Світлана" [19, Арк. 48зв.]. Другому набору курсантів також довелося перевіряти набуті знання у справжніх боях. Через це підстаршинська школа припинила навчальний процес на два місяці.

У серпні підрозділ вишкільної сотні розгромив німецьку ґуральню в с. Конюхах Локачинського р-ну, яка виробляла спирт для потреб фронту. Ця операція була другою спробою після невдалого нападу відділів УПА 17 липня 1943 р. Цього разу повстанці (певно, загонів УПА було кілька) обрушили на товсті мури будівлі спиртзаводу і залого польських поліцаїв потужний вогняний штурм: 84 снаряди, 67 мін, 60 ручних гранат і 11 тисяч набоїв – і перемога була за ними [16, Арк. 50; 29, с. 286, 305; 32, с. 54–55; 37, с. 77, 83–84; 39, с. 102; 44, с. 173].

Звіт "Вістки з Горохівщини" за 27–30 серпня 1943 р. повідомляв, що *"в Засмиках поляки почали підносити голови та трохи гуляти"* [49, с. 273]. *"В кінці серпня і на початку вересня поляки залишили свої господарства і повтікали до більшовицько-польських центрів, як Засмики та Ружин, а частинно під опіку в районні й повітові центри"*, – читаємо в іншому повідомленні запліля УПА [37, с. 170]. Друкований орган Головної

⁶ У 1947 р. партизанів, загиблих у Ставках у 1943 р., влада перепоховала в братській могилі біля клубу. Під час ексгумації було виявлено рештки 7 тіл [6, Арк. 96, 99].

⁷ До серпня 1943 р. в УПА ще не було офіційно затвердженої штабом системи військових звань. Ієрархія рангів, які отримували випускники школи ім. Петлюри, відрізнялася від тих систем звань, які були прийняті пізніше – 27.08.1943 та 19.12.1943. У першій системі не було старшого стрільця – віс-

тун був саме на його місці і належав до звань рядового складу. А в другій системі вістун стояв замість десятника (підстаршинський ранг) і йшов після старшого стрільця [41, с. 33].

команди УПА "До зброї" стверджував, що польська "пляцувка" в Засмиках (нині у складі с. Грушівка Турійського р-ну) мала підтримку німецької жандармерії [33, с. 98]. Загін очолювали офіцери АК Владислав Чермінський – "Ястшомб" і Міхал Фіялка – "Сокул" [55].

Тож 29 серпня 1943 р. сотня ім. Мазепи та 1-ша чота "Світлани" пішли в бій на колонію Засмики під керівництвом Василя Лук'янука – "Бескида" і Федора Шабатури – "Щуки" – командира сотні, яка діяла на Турійщині [16, Арк. 50].

З польських публікацій виходить, що повстанські сотні сконцентрувалися в сусідньому с. Грушівка, готові до нападу, й оголосили командирам "пляцуки" ультиматум: до 31 серпня скласти зброю та підпорядкуватися наказам УПА. Розвідавши розташування українських сил, поляки вирішили завдати удару на випередження. У ніч на 31 серпня польські партизани під командуванням "Ястшомба" підкралися до позицій упівських сотень. Несподівана атака змусила повстанців до відступу. Втрати української сторони, за даними поляків, становили 20 убитими. Самі ж аківці не дорахувалися одного вбитого і двох поранених [30, с. 223; 42, с. 102; 55].

Документи УПА підтверджують чотирьох полеглих повстанців, відомих поіменно⁸. *"Ми втратили чотирьох вбитими на постах. Ляхи несподівано наскочили на гаївку де містилася наша варта"*, – зафіксувала хроніка підстаршинської школи [19, Арк. 49].

Учасник бою Анатолій Домарницький підтверджував: *"Перемучена і виснажена голодом та холодом розвідка дала знати про небезпеку аж тоді, як на віддалі 200 метрів ззаду нас застукали ворожі кулемети. Почався нерівний бій на невигідних дуже для нас позиціях. Поляки рушили в атаку. Їх – сила велика, нас – лише сотня. Від дерева до дерева, відстрілюючись, почали ми лишати позиції. Вдалося вирватися з поля бою лише горстці юнаків"* [Цит. за: 27, с. 210–211].

Польські автори пишуть про дві сотні УПА, які зазнали поразки в Грушівці [55]. Це узгоджується з хроніками загону "Січ" і підстаршинської школи ім. С. Петлюри, з яких випливає, що діяли сотні ім. Мазепи та "Щуки" за підтримки однієї чоти курсантів.

Імовірно, після невдалого бою 31 серпня повстанські командири планували взяти реванш 8 вересня, для чого на початку вересня зосередили на підступах до Засмиків кілька куренів. Однак поява німецьких військ під с. Радовичами для забезпечення збору контингенту змусила всі ці сили перейти до оборони [28, с. 49; 34, с. 133].

Спершу рота Вермахту, яка 7 вересня прибула з Ковеля, наштовхнулася на засідку сотень "Байди" і Тихона Зінчука – "Кубіка" з куреня Олексі Шума – "Вовчака" загону "Озеро". Утративши 5 убитими і 11 полоненими, німецький підрозділ відступив [48, с. 325].

Наступного дня, щоб зачистити терен від "бандитів", з Ковеля вирушив батальйон піхоти за підтримки трьох бронемашин і бронепотяга (на перегоні Ковель – Володимир-Волинський). Проте українські повстанці сконцентрували в даному районі значні сили – дев'ять сотень із гарматами, які заблокували дорогу Ковель – Радовичі. Тож у запеклих фронтових боях під Радовичами нападники загрузли ще на два дні [4, Арк. 12зв, 17; 39, с. 102; 48, с. 325].

Сили повстанців під загальним командуванням "Вовчака" склалися з куренів самого "Вовчака", Олексі Громадюка – "Голобенка" із загону "Озеро", сотень Федора Шабатури – "Щуки", "Коршуна", а також сотні

ім. Мазепи та підстаршинської школи "Світлана" із "Січі" [33, с. 98–100].

З настанням сутінок 9 вересня українські повстанці відступили до лісу, не бажаючи далі вести фронтову боротьбу, а німці стали залогом в с. Радовичі й Купичів [37, с. 169]. Командир загону "Озеро" Юрій Стельмашук – "Рудий" пізніше згадував про ці бої на допитах в НКВС: *"До Турійська прибуло півтори тисячі солдатів для боротьби з УПА. Мій заступник "Вовчак" вів із ними триденний бій в районі сіл Радовичі й Літин. Так як сили були нерівні, він змушений був відступити"* [Цит. за: 27, с. 211].

Питання про втрати ворогуючих сторін, як завжди, контраверсійне. У документах УПА і запілля німецькі втрати варіюються від 120 до 208 загиблих солдатів. Втрати своїх відділів подаються значно нижчі: від 16 до 40 осіб [28, с. 60; 48, с. 325; 19, Арк. 25]. Хроніка школи "Світлана" дає цифри лише в 15 загиблих, 3 поранених і 11 полонених ворогів [19, Арк. 49–49зв, 65]. Можливо, документ враховував лише ті втрати ворога, які були заслугою саме курсантів школи. Бо трофеями повстанців стало 59 одиниць зброї й гармата [48, с. 325].

Ближчими до істини видаються оцінки проф. І. Патриляка. Проаналізувавши дані про кількість трофеїв із документів і пропагандистських видань УПА, науковець вийшов на орієнтовне число в 75 убитих, які німецькі карателі могли втратити протягом трьох днів боїв [48, с. 325].

Бій під Радовичами став триумфом військової сили групи "Турів": уперше для протидії ворогу в єдиний кулак зібралося дев'ять сотень. Проте кількадевні бої з добре вишколеним та озброєним супротивником і відчутні втрати (шестеро загиблих курсантів) деморалізували декого зі слухачів школи ім. Петлюри. На командирів посипалися докори, а загаданий вище курсант Тимофій Бачинський – "Багнет" дезертирував додому [4, Арк. 12зв, 17].

Остерігаючись нового наступу німців, повстанське командування розмістило заслони із курсантів "Світлани" в с. Літин, Туличів, Озеряни, Осекрів, Серкізів і Маковичі Турійського р-ну, які стояли там до 15 вересня [19, Арк. 49зв.]. А отже, школу перемістили в с. Мочулки для забезпечення охорони від німецького гарнізону в с. Киселині Озютичівського р-ну [19, Арк. 49зв.].

Тим часом на "Січі" відбулася реорганізація. Ще в кінці серпня 1943 р. на основі відділів у Свиначинському лісі та сотень, які діяли в інших районах Володимиро-Горохівської округи, утворився загін ім. Івана Богуна. 25 вересня підстаршинську школу ім. Петлюри включили до нового куреня під команду "Бескида", який став третім куренем загону. Курінь почав виконувати функції залогі "Січі" і невдовзі отримав найменування ім. Святослава [2, Арк. 70; 9, Арк. 1, 9; 19, Арк. 48зв.].

Після того, як "Бескид" одержав наказ очолити курінь, командир нового загону "Лівар" переформував школу в сотню⁹, керівництво якою доручив "Вороні" [9, Арк. 9; 10, Арк. 10–12].

Контингент "Світлани" налічував 131 особу і розподілявся по двох сотнях [15, Арк. 5–10]. До керівництва відділу належали також заступник командира "Крук", бунчужний "Морозенко", десятник "Донець" [15, Арк. 15–22].

Лише за місяць, 24 жовтня, відновилися регулярні заняття з курсантами. У зв'язку із цим, сотню "Світлана" вилучили з куреня та підпорядкували безпосередньо штабові загону ім. Богуна. Комендантом знову став її перший керівник – Олекс Мельник – "Чорноморець" [9, Арк. 36; 21, Арк. 1].

⁸У цьому бою загинули повстанці: Никитюк Іван Лук'янович, Никитюк Григорій Іванович, Біліч Сергій Петрович, Поліщук Петро Йосипович. [29, с. 289–290].

⁹У документації також трапляється назва "сотня "Світлана".

Продовжувати навчання мали 134 курсанти, старшини й інструктори, поділені вже на три чоти [18, Арк. 52]. Секретар сотні "Чуйкевича" Іван Гальчин – "Столяренко" згадував на допиті, що в жовтні 1943 р. його відділ розформували, а самого його політвиховник групи "Турів" Анатолій Вашук – "Хмурий" перевів до "вишкільного загону "Ворона" в Мочулках, який пізніше став називатися "сотнею загону "Чорноморець"" [7, Арк. 48, 56]. Тут він продовжував виконувати ті ж функції, що і в "Чуйкевича": вів хроніку відділу та список особового складу, читав воякам статті з видань УПА та ОУН "До зброї", "Вільна Україна", "Інформатор" [7, Арк. 48зв, 56].

"Зміст націоналістичної літератури був спрямований переважно проти Радянського Союзу і Німеччини зі звертанням до населення підтримувати УПА як революційний рух", – розповідав Гальчин [7, Арк. 56].

І документи школи, і спогади курсантів однакові, і тому, що восени–взимку 1943 р. "Ворона" займав посаду сотенного в школі, де "Чорноморець" був комендантом [4, Арк. 17; 7, Арк. 57; 18, Арк. 53, 62; 10, Арк. 10; 11, Арк. 21; 21, Арк. 4–4зв, 21, 25, 44]. Як саме розподілялися між ними обов'язки з огляду на те, що сотня була одна, сказати важко. Джерела чітко зазначають, що в той час хот у школі було три, двома з яких командували "Крук" і десятник "Махно" [4, Арк. 17; 7, Арк. 57; 39, с. 138, 141; 21, Арк. 28–28зв, 42, 49зв–51].

Імовірно, "Ворони" підлягала одна із чот, і водночас він був стройовим командиром всієї школи – тому і звався сотенним. Уродженець Закарпаття інструктор "Донець" викладав внутрішню службу [7, Арк. 57; 32, с. 100; 13, Арк. 29]. Станом на 15 жовтня посаду господарчого школи займав "Пугач", а "магазинером" (завідувачем складу) був "Бурлака" [14, Арк. 27].

Усе ж таки, час від часу теорію в житті курсантів змінювала бойова практика. 13 листопада 40 бійців 1-ї чоти Сергія Мороза – "Крука" тримали застави в с. Чорнієві, виконуючи роль бойової охорони військ, які штурмували с. Купичів [17, Арк. 39зв; 19, Арк. 49зв–50]. Відтоді, як з початку листопада 1943 р. німецька залога залишила цю колонію, вона перетворилася на головну польську твердиню в Ковельському р-ні завдяки "пляцувці" АК та партизанським загонам поручників Владислава Чермінського – "Ястшомба", Міхала Фялки – "Сокула" та Станіслава Кандзелевого – "Кані" [27, с. 212].

"На його території розміщувалися штаби, шпиталі та навіть радіостанція, яка через Варшаву підтримувала зв'язок з польським еміграційним урядом. Також з нього проводилися каральні операції щодо місцевого українського населення", – описує тодішній Купичів історик Я. Антонюк [27, с. 212].

Протягом двох місяців сили загонів ім. Богуна й "Озеро" безуспішно намагалися взяти Купичів. Під час бою 13 листопада поляки із Засмиків вдарили на Чорніїв і змусили курсантів відступати. Їхні втрати становили двоє поранених [19, Арк. 49зв–50].

У ході другого штурму 21 листопада чоти "Крука" було відведено ту ж роль, що й попереднього разу. Отже, чота передислокувалася в с. Мирославівка на схід від Мочулук. 8 грудня її змінила друга чота [19, Арк. 50].

Але вже 24 грудня комендант "Чорноморець" утретє повів 1-шу чоту під Купичів, де мав відбутися черговий наступ УПА. І 25 грудня курсантів, які закріпилися в с. Літин, знову добряче пошарпав польський загін із Засмиків. Загинув ройовий Михайло Дещаківський – "Довбач", двоє курсантів дістали поранення, а решта врятувалися відступом [19, Арк. 50зв]. Це була остання спроба повстанських сил здобути польський бастион.

11 грудня 1943 р. командир загону ім. Богуна "Сосенко" за поданням начальника школи підвищив у званнях її командирів. Чотовий "Махно", бунчужний "Морозенко", інструктор "Донець", ройовий "Назаренко" отримали ранги старших десятників. Ройові "Довбач", "Калина", "Назар", "Пугач", "Пчола", "Залізник", "Запорожченко", "Твердий" із виступів стали десятниками [13, Арк. 30].

Інші курсанти школи в цей час продовжували польові заняття і складання заліків до 15 січня 1944 р. 17-го числа їхні знання перевіряла екзаменаційна комісія, в якій головував поручник Петро Максимчук – "Чутка", а членами були поручник Федір Грицишин – "Поділець" та чотовий інструктор старший десятник Михайло Шубенець – "Донець" [13, Арк. 51; 21, Арк. 50].

Усього другий випуск налічував: 19 випускників зі званнями десятника, 18 – виступа, 28 – стрільця-інструктора. Разом їх було 65 осіб, хоча в січні в школі навчалося і викладало 94 особи, а в жовтні попереднього року – 137 [18, Арк. 53; 21, Арк. 50].

Пояснюється це тим, що кілька курсантів загинули або дістали поранення в боях за Купичів, дехто дезертирував; 3 старшин і 12 козаків за наказом штабу групи "Турів" 31 грудня відправились на старшинський вишкіл, а ще 25 козаків 3-ї чоти забрав у своє розпорядження 5 січня 1944 р. командир загону ім. Богуна для розподілу їх на працю в заплілі [14, Арк. 4–5; 19, Арк. 51; 21, Арк. 41]. Мабуть, не всі також склали іспити успішно.

18 січня 1944 р. "юнацька і підстаршинська школа ім. Головного Отамана Симона Петлюри" завершила свою роботу [19, Арк. 51]. Правда, судячи з документів, школа ще деякий час залишалася як цілісна одиниця при загоні [9, Арк. 169]. Скоріш за все, невдовзі мало розпочатися навчання третього набору курсантів – в архівах збереглися списки 70 кандидатів за середину січня 1944 р. [14, Арк. 6–10зв]. Проте цьому статися не судилося: в ніч із 26 на 27 січня "Січ" атакували батальйон радянського Сумського партизанського з'єднання і розгромили загін ім. Богуна та його базу. Коли в березні 1944 р. почалося відновлення загону, вишкільних відділів при ньому вже не створювали.

Висновки. За вісім місяців своєї роботи підстаршинська школа ім. Головного Отамана Симона Петлюри ("Світлана") підготувала майже 150 випускників – ройових і чотових командирів та інструкторів. Курсанти не тільки навчалися, а й виїжджали на посилення діючих відділів УПА в боях проти німецьких окупантів, радянських і польських партизанів, і несли втрати в цих боях. Так майбутні підстаршини мусили безпосередньо під час вишколу випробовувати теоретичні знання в реальних бойових ситуаціях. Школа ім. Петлюри та інші вишкільні відділи стали незамінними для підготовки командних кадрів для УПА за умови відсутності українських державних інституцій та військових навчальних закладів.

Список використаних джерел

1. Архів Управління Служби безпеки України у Волинській області (АУСБУ Волинь), спр. 387.
2. АУСБУ Волинь, спр. 6569 фп.
3. АУСБУ Волинь, спр. 11153.
4. АУСБУ Волинь, спр. 12517.
5. АУСБУ Волинь, спр. 14018.
6. АУСБУ Волинь, спр. 17582.
7. АУСБУ Волинь, спр. 23019, т. 1.
8. Галузевий державний архів СБУ (ГДА СБУ), ф. 5, спр. 67808.
9. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України), ф. 3838, оп. 1, спр. 6.
10. ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 1, спр. 10.
11. ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 1, спр. 13.
12. ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 1, спр. 14.
13. ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 1, спр. 17.
14. ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 1, спр. 22.
15. ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 1, спр. 23.
16. ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 1, спр. 26.
17. ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 1, спр. 28.

18. ЦДАВО України. ф. 3833, оп. 1, спр. 31.
19. ЦДАВО України. ф. 3833, оп. 1, спр. 32.
20. ЦДАВО України. ф. 3833, оп. 1, спр. 38а.
21. ЦДАВО України. ф. 3833, оп. 1, спр. 38б.
22. ЦДАВО України. ф. 3833, оп. 1, спр. 118.
23. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України), ф. 64, оп. 1, спр. 1.
24. ЦДАГО України, ф. 64, оп. 1, спр. 85.
25. ЦДАГО України, ф. 64, оп. 1, спр. 105.
26. ЦДАГО України, ф. 64, оп. 1, спр. 106.
27. Антонюк Я. Волинські чехи у визвольній боротьбі (на прикладі колонії Купичів) / Я. Антонюк // Український визвольний рух. – 2014. – № 19. – С. 202–222.
28. Гордієнко М. З волинських і поліських рейдів УПА (із дій УПА–Північ, 1943–1944) / М. Гордієнко. – Торонто: накладом Товариства колишніх Вояків УПА в Канаді і США, 1959. – 169 с.
29. Денищук О. Боротьба УПА проти німецьких окупантів. Т. 1. Волинь і Полісся / О. Денищук. – Рівне: ППДМ, 2009. – 448 с.
30. Ільющин І. Волинська трагедія 1943–1944 рр. / І. Ільющин. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. – 313 с.
31. Кентій А. Збройний чин українських націоналістів. 1920–1956. Історико-архівні нариси. Т. 2: Українська повстанська армія та збройне підпілля Організації українських націоналістів. 1942–1956 / А. Кентій. – К.: [б. в.], 2008. – 416 с.
32. Коханська Г. З Україною в серці. Спомини. Літопис УПА. Бібліотека. Т. 9 / Г. Коханська. – Торонто – Львів: Літопис УПА, 2008. – 384 с.
33. Літопис УПА. Нова серія. Т. 1. Видання Головного командування УПА / упор.: О. Вовк, В. Галаса, В. Кук, Ю. Черченко. – Київ: Торонто: Літопис УПА, 1995. – 257 с.
34. Літопис Української Повстанської Армії. Т. 2. Волинь і Полісся. Кн. 2. – Торонто: [б. в.], 1977. – 254 с.
35. Літопис УПА. Нова серія. Т. 2. Волинь і Полісся: УПА та запілля 1943–1944 / упор.: О. Вовк. – Київ: Торонто: Літопис УПА, 1999. – 723 с.
36. Літопис УПА. Нова серія. Т. 9. Боротьба проти повстанського руху і націоналістичного підпілля: протоколи допитів заарештованих радянськими органами державної безпеки керівників ОУН і УПА. 1944–1945 / упор.: О. Ішук, С. Кокін. – Київ: Торонто: Літопис УПА, 2007. – 913 с.
37. Літопис УПА. Нова серія. Т. 11. Мережа ОУН(б) і запілля УПА на території ВО "Заграва", "Турів", "Богун" (серпень 1942 – грудень 1943 рр.) / упор.: В. Ковальчук. – Київ: Торонто: Літопис УПА, 2007. – 848 с.
38. Літопис УПА. Нова серія. Т. 14. УПА і запілля на ПЗУЗ 1943–1945. Нові документи / упор.: В. Ковальчук, І. Марчук. – Київ – Торонто: Літопис УПА, 2010. – 640 с.
39. Літопис УПА. Нова серія. Т. 15. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: протоколи допитів заарештованих радянськими органами державної безпеки керівників ОУН і УПА. 1944–1945. Кн. 2 / Упор.: С. Власенко, С. Кокін, В. Лозицький. – Київ: Торонто: Літопис УПА, 2010. – 660 с.
40. Мартинюк Петр Филиппович [Електронний ресурс] / *Интервью и лит. обработка*: А. Івашин // Я помню. Воспоминания участников Второй мировой войны. – 04.07.2014. – URL: <https://frontstory.ru/memoirs/oun-upa/martynuk-petr-filippovich/>
41. Марчук І. Українська Повстанча Армія / І. Марчук, С. Музичук. – Рівне: [б. в.], 2006. – 55 с.
42. Мотика Г. Від Волинської різанини до акції "Вісла". Польсько-український конфлікт 1943–1947 рр. / Г. Мотика. – К.: Дух і літера, 2013. – 360 с.
43. Новак В. Північнозахідня воєнна округа "Турів" / В. Новак // Літопис Української Повстанської Армії. Т. 5. Волинь і Полісся. Німецька окупація. Кн. 3. Спомини учасників. – Торонто: Літопис УПА, 1984. – С. 96–134.
44. Новицький С. У змаганнях за волю волинської землі / С. Новицький // Літопис Української Повстанської Армії. Т. 5: Волинь і Полісся. Німецька окупація. Кн. 3. Спомини учасників. – Торонто: Літопис УПА, 1984. – С. 163–194.
45. Ольховський І. Кривава Волинь. Книга друга. Українсько-польське протистояння на теренах Турійського району у 1939–1945 роках / І. Ольховський. – Луцьк: ПрАТ "Волинська обласна друкарня", 2011. – 344 с.
46. Омельченко І. Вишкіл старшинського (підстаршинського) складу Української повстанської армії (1943–1944) / І. Омельченко // Військово-науковий вісник. – 2017. – № 27. – С. 89–103.
47. Патриляк І. Підготовка старшин і підстаршин у військових школах УПА / І. Патриляк // Український історичний журнал. – 2005. – № 3. – С. 61–83.
48. Патриляк І. "Встань і борись! Слухай і вір...": Українське націоналістичне підпілля і повстанський рух (1939–1960-ті рр.) / І. Патриляк. – Львів: Часопис, 2012. – 592 с.
49. Польсько-українські стосунки в 1942–1947 роках у документах ОУН та УПА. Т. 1. Війна під час війни 1942–1945 / відп. ред. та упор. В. В'ятрович. – Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2011. – 792 с.
50. Семенюк [Драницький] С. ...І гинули першими. Нотатки волинського підпільника / С. Семенюк. – Луцьк: ВМА "Терен", 2010. – 228 с.
51. Содоль П. Українська Повстанча Армія, 1943–1949. Довідник другий / П. Содоль. – Нью-Йорк: Пролог, 1995. – 295 с.
52. Царук Я. Боротьба УПА з фашистами на Володимирівщині / Я. Царук // Нація і держава. – 2010, 13 липня. – № 26. – С. 5.

53. Шумук Д. Пережите й передумане. Спогади й роздуми українського дисидента-політв'язня з років блукань і боротьби під трьома окупаціями України (1921–1981) / Д. Шумук. – Детройт: Українські вісті, 1983. – 536 с.

54. Motyka, G. *Ukrainianpartyzantka 1942–1960. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii* / G. Motyka. – Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN, Oficyna Wydawnicza RYTM, 2006. – 728 s.

55. Nawrocki, J. *Rzeczpospolita Zasmyska* [Online] / J. Nawrocki // Polska zbrojna. – 01.07.2016. – URL: <http://polska-zbrojna.pl/home/articleinmagazineshow/19947?t=Rzeczpospolita-Zasmyska>.

References

1. Directorate of the Security Service of Ukraine Archives in Volhynia Oblast (AUSBU Volyn), file 387.
2. AUSBU Volyn, file 6569fp.
3. AUSBU Volyn, file 11153.
4. AUSBU Volyn, file 12517.
5. AUSBU Volyn, file 14018.
6. AUSBU Volyn, file 17582.
7. AUSBU Volyn, file 23019, vol. 1.
8. Sectoral State Archives of the Security Service of Ukraine (GDA SBU), fond 5, file 67808.
9. Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine (TsDAVO of Ukraine), fond 3833, list 1, file 6.
10. TsDAVO of Ukraine, fond 3833, list 1, file 10.
11. TsDAVO of Ukraine, fond 3833, list 1, file 13.
12. TsDAVO of Ukraine, fond 3833, list 1, file 14.
13. TsDAVO of Ukraine, fond 3833, list 1, file 17.
14. TsDAVO of Ukraine, fond 3833, list 1, file 22.
15. TsDAVO of Ukraine, fond 3833, list 1, file 23.
16. TsDAVO of Ukraine, fond 3833, list 1, file 26.
17. TsDAVO of Ukraine, fond 3833, list 1, file 28.
18. TsDAVO of Ukraine, fond 3833, list 1, file 31.
19. TsDAVO of Ukraine, fond 3833, list 1, file 32.
20. TsDAVO of Ukraine, fond 3833, list 1, file 38a.
21. TsDAVO of Ukraine, fond 3833, list 1, file 38b.
22. TsDAVO of Ukraine, fond 3833, list 1, file 118.
23. Central State Archives of Public Organizations of Ukraine (TsDAHO of Ukraine), fond 64, list 1, file 1.
24. TsDAHO of Ukraine, fond 64, list 1, file 85.
25. TsDAHO of Ukraine, fond 64, list 1, file 105.
26. TsDAHO of Ukraine, fond 64, list 1, file 106.
27. Antoniuk, Ya. (2014) Volhynia Czechs in the Liberation Struggle (Case of Kupychiv Colony). *Ukrainian Liberation Movement*, 19, 202–222. [in Ukrainian].
28. Hordienko, M. (1959). *Fighting in the Ranks of UPA-North (Memories from UPA in Volynia and Polissya in 1943–1944)*. Toronto: Societies of Veterans of Ukrainian Insurgent Army in Canada and in USA. [in Ukrainian].
29. Denyshchuk, O. (2009). *UPA Struggle Against German Invaders. Vol. 1. Volhynia and Polissia*. Rivne: PPDM. [in Ukrainian].
30. Iliushyn, I. (2003). Volyn Tragedy of 1943–1944. Kyiv: Institute of the History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine. [in Ukrainian].
31. Kentii, A. (2008). *Armed Action of the Ukrainian Nationalists. 1920–1956. Historical and Archival Studies. Vol. 2: Ukrainian Insurgent Army and Armed Underground of the Organization of Ukrainian Nationalists 1942–1956*. Kyiv: [s. n.]. [in Ukrainian].
32. Kokhanska, G. (2008) *With Ukraine in My Heart. Memoirs. UPA Chronicle. Library. Vol. 9*. Toronto; Lviv: UPA Chronicle. [in Ukrainian].
33. Vovk, O. et al. (Eds.). (1995). *UPA Chronicle. New Series. Vol. 1. Publications of the UPA Supreme Command*. Kyiv; Toronto: UPA Chronicle. [in Ukrainian].
34. *Ukrainian Insurgent Army Chronicle. Volyn and Polissia. Book Two*. (1977). Toronto: [s. n.]. [in Ukrainian].
35. Vovk, O. (Ed.). (1999). *UPA Chronicle. New Series. Vol. 2. Volyn and Polissia: UPA and its Rear Line 1943–1944. Documents and Materials*. Kyiv – Toronto: UPA Chronicle. [in Ukrainian].
36. Ishchuk, O. & Kokin, S. (Eds.). (2007). *UPA Chronicle. New Series. Vol. 9. The Struggle Against Insurgent Movement and the Nationalist Underground: Interrogation Protocols of OUN and UPA Leaders Arrested by the Soviet State Security Organs 1944–1945*. Kyiv; Toronto: UPA Chronicle. [in Russian].
37. Kovalchuk, V. (Ed.). (2007). *UPA Chronicle. New Series. Vol. 11. The OUN(B) Network and the UPA Rear Line Services on the Territory of the Military Districts (VO) "Zagrava", "Turiv", "Bogun" (August 1942–December 1943)*. Kyiv; Toronto: UPA Chronicle. [in Ukrainian].
38. Kovalchuk, V. & Marchuk, I. (Eds.). (2010). *UPA Chronicle. New Series. Vol. 14. The UPA and Rear Line in North-Western Ukrainian Lands 1943–1945 New Documents*. Kyiv; Toronto: UPA Chronicle. [in Ukrainian].
39. Vlasenko, S. & Kokin, S. & Lozytsky, V. (Eds.). (2010). *UPA Chronicle. New Series. Vol. 15. The Struggle Against Insurgent Movement and the Nationalist Underground: Interrogation Protocols of OUN and UPA Leaders Arrested by the Soviet State Security Organs. Book. 2*. Kyiv; Toronto: UPA Chronicle. [in Russian].
40. Ivashin, A. (2014). Martyniuk Petr Filippovich. *I Remember. Memories by World War II Participants*. Retrieved from: <https://frontstory.ru/memoirs/oun-upa/martynuk-petr-filippovich>. [in Russian].

41. Marchuk, I. & Muzychuk, S. (2006). *Ukrainian Insurgent Army*. Rivne: [s. n.]. [in Ukrainian].
42. Motyka, G. (2013). *From Volhynia Massacre to "Vistula" Operation. Polish-Ukrainian Conflict of 1943–1947*. – Kyiv : Dukhilitera. [in Ukrainian].
43. Novak, V. (1984). The UPA's North-Western Military Region "Turiv". In *Ukrainian Insurgent Army Chronicle. Vol. 5. Volyn and Polissia. The German Occupation. Book 3. Memories of the Participants*. – Toronto : UPA Chronicle. – P. 96–134. [in Ukrainian].
44. Novytskyi, S. (1984). The Struggle for the Freedom of Volyn. In *Ukrainian Insurgent Army Chronicle. Vol. 5. Volyn and Polissia. The German Occupation. Book 3. Memories of the Participants*. – Toronto: UPA Chronicle. – P. 163–194. [in Ukrainian].
45. Olkhovskiy, I. (2011). *Bloody Volhynia. Book Two. Ukrainian-Polish Confrontation on the Lands of Turiisk Region, 1939–1945*. – Lutsk : Publishing of Volyn Region. [in Ukrainian].
46. Omelchenko, I. (2017). Commissioned and Non-Commissioned Officers Staff Training in the Ukrainian Insurgent Army (1943–1944). *Military Science Herald*, 27, 89–103. [in Ukrainian].
47. Patryliak, I. (2005) Commissioned and Non-Commissioned Officers Training in UPA Military Schools. *Ukrainian History Journal*, 3, 61–83. [in Ukrainian].
48. Patryliak, I. (2012) *"Rise and Fight! Listen and Have Belief...": Ukrainian Nationalist Underground and Insurgent Movement 1939–1960*. – Lviv: Chasopys. [in Ukrainian].

49. Viatrovych, V. (Ed.). (2011). *Polish-Ukrainian Relations in 1942–1947 in OUN and UPA Documents. Vol. 1. A War Within a War 1942–1945*. – Lviv : Center for Research on the Liberation Movement. [in Ukrainian].
50. Semenik [Dranytsky], S. (2010). *...And They Were the First to Perish. Notes by an Underground Worker in Volhynia*. – Lutsk : Teren. [in Ukrainian].
51. Sodol, P. (1995). *Ukrainian Insurgent Army. Second Book of Reference*. – New York : Prolog. [in Ukrainian].
52. Tsaruk, Ya. (2010, July 13). UPA Struggle Against Fascists in Volodymyr Area. *The Nation and the State*, 26, 5. [in Ukrainian].
53. Shumuk, D. (1983). *My Life and Thoughts in Retrospect. Recollections and Reflections of a Ukrainian Dissident and Political Prisoner from the Years of Delusions and Struggle Under Three Occupations of Ukraine (1921–1981)*. Detroit : Ukrainian News. [in Ukrainian].
54. Motyka, G. (2006). *Ukraińska partyzantka 1942–1960. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii*. – Warszawa : Instytut Studiów Politycznych PAN, Oficyna Wydawnicza RYTM.
55. Nawrocki, J. (2016). *Rzeczpospolita Zasmyska. Polskaszbrojna*. Retrieved from: <http://polska-zbrojna.pl/home/articleinmagazineshow/19947?t=Rzeczpospolita-Zasmyska> [in Polish]

Надійшла до редколегії 07.09.20

Микола Горобець, псевдо "Славко" (1915–1943) – військовий (організаційно-мобілізаційний) референт Володимиро-Горохівської округи ОУН(б), організатор підстаршинської школи ім. С. Петлюри. Джерело: Літопис УПА. Нова серія. Т. 14. Київ; Торонто, 2010

Олексій Мельник, псевдо "Чорноморець" (1919–1948) – комендант підстаршинської школи ім. С. Петлюри (червень–серпень, жовтень 1943 – січень 1944 року). Джерело: Антонюк Я. Український визвольний рух у постатях керівників. Волинська та брестська області (1930–1955). Торонто; Львів, 2014

Порфи́рій Анто́нюк, псевдо "Сосенко", "Кліщ" (1909–1944) – командир загону "Січ" (червень–серпень 1943 року), шеф штабу (серпень–листопад 1943 року), командир (листопад 1943 – березень 1944 року) загону ім. І. Богуна. Фото 1930-х років.

Джерело: Літопис УПА. Нова серія. Т. 2. Київ; Торонто, 1999.

I. Bihun, Doctoral Candidate

National University "Chernihiv Collegium" named after T. G. Shevchenko, Chernihiv, Ukraine

THE SUPREME OTAMAN SYMON PETLIURA NON-COMMISSIONED OFFICERS SCHOOL ("SVITLANA") ATTACHED TO "SICH" AND IVAN BOGUN UPA DETACHMENTS (1943–1944)

The main idea of this article is that the Supreme Otaman Symon Petliura School (alias "Svitlana") attached to the "Sich" (later Ivan Bogun) Ukrainian Insurgent Army (UPA) Detachment was one of the first non-commissioned officers schools within the UPA created to reinforce its troops with combat leaders independently. The author's purpose was to understand how the partisan army trained its NCOs at early stages of its development.

The article illustrates that the Symon Petliura NCOs School was established on May, 30 1943 and operated until January, 18 1944. In the course of this period, it managed to train two classes of cadets of about 150 men, who subsequently became section and platoon leaders, and military instructors.

The training was conducted in Svynaryn Forest on the edge of Verba and Turiysk districts in Volhynia Oblast (guerilla camp "Sich"), and lasted for 10 hours daily. It included: drill, marksmanship and weapon studies, tactical training, guard service, military discipline and army regulations studies. Cadets with best results were taken to continue their studies in UPA officers schools.

Not only did cadets study theory but also they had to engage in warfare along with UPA combatant forces. The "Svitlana" School took part in fights of Antonivka, Koniukhy and Radovychi (with Nazi troops); Stavky (with Soviet partisans) and Dominopol, Zasmuky and Kupychiv (Kupiczów, with Polish partisans). When the tension of warfare was at its peak, the NCOs School stopped its educative process and operated as fighting element.

During its lifetime, the NCOs School was subordinate to the "Sich" Detachment staff, Prince Sviatoslav Battalion of the Ivan Bogun Detachment and Ivan Bogun Detachment staff directly. After the detachment had been defeated by the Soviet partisans in January, 1944, the NCOs School ceased to exist.

Supreme Otaman Symon Petliura NCOs School became a part of UPA training system and provided combat leaders for insurgent units operating within Volodymyr and Gorokhiv OUN District area.

Keywords: military training, non-commissioned officers, Symon Petliura NCOs School, "Svitlana", "Sich", Ivan Bogun Detachment, "Turiv" Group, Oleksiy Melnyk "Chornomores".

УДК 94 (477/492):316.74:75"13/14"

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2020.146.2>

С. Демчук, канд. іст. наук, асист.

ORCID: 0000-0003-3477-1316

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ДИВИСЬ І НЕ ЧІПАЙ: ІДЕАЛ ЖІНОЧОЇ ХАРЧОВОЇ ПОВЕДІНКИ В НАРАТИВАХ ТА ОБРАЗНОСТІ ПІЗНЬОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

На основі наративних і візуальних джерел кінця XIV–XV століть досліджено система уявлень про їжу у вказаний період, соціально прийнятну та неприйнятну поведінку жінок під час бенкетів та те, як соціальні коди, релігійні та куртуазні уявлення відобразились на образах жінок у середньовічній мініатюрі.

Ключові слова: бенкет, пізнє середньовіччя, гендер, візуальна культура, мініатюра.

Постановка проблеми. Їжа існувала в середньовічній культурі в декількох вимірах одночасно – вона була повсякденною необхідністю, засобом символічної комунікації, маркером ідентичності чи гендерної належності. Їжа була складовою частиною уявлень про здоров'я та гігієну і одночасно про смертні гріхи та чесноти. Таке ідейне і символічне навантаження визначило жорстку регламентацію її споживання в елітарному середовищі, стурбованому твердженням власної ідентичності. Сьогодні дедалі більше увагу дослідників привертає проблема участі жінок у середньовічній гастрономічній культурі, символічний та алегоричний виміри цієї участі.

Аналіз джерел та літератури. Поняття "куртуазності" й "декоруму" вимагали дотримання певного кодексу харчової поведінки, визначали жести та манери, навчання яким здійснювалось, у тому числі через читання спеціальної літератури. Уже із XIII ст. збільшується кількість посібників, написаних як прозою, так і віршами, латиною і народними мовами, що мали на меті передання як комплексу уявлень про їжу, так і практику її споживання. Серед найбільш відомих "Книга повчання своїм дочкам Шевальє де ля Тур Ляндри" (1372), ("Livres pour l'enseignement de ses filles du Chevalier de La Tour Landry"). Написана в 1371–1373 рр., вона була перекладена англійською, французькою та нідерландською ще в пізньому середньовіччі й відома в 21 манускрипті (оригінал не зберігся), інкунабулах і стародруках. Його друга назва – "Книга лицаря Башти", під якою вона здебільшого і відома в перекладах. Процес перекладу та переписування манускрипту супроводжувався і доповненнями – так, найчастіше до книги додавали нові ехемпля жінок, вартіх наслідування. Тексти доповню-

ють численні мініатюри – алегоричні та символічні – із зображеннями біблійних і королівських бенкетів, які також будуть залучені до аналізу жіночих комунікативних застільних стратегій.

Історіографія питання складається з декількох змістовних блоків. До першого належать статті та монографії, присвячені дослідженню "Книги повчань". Перш за все варто згадати ґрунтовну працю Р. Барнхауза "Книга Лицаря Башти: манери для молодих середньовічних жінок" (2006) [2]. У першій частині монографії авторка реконструює світ Шевальє – зокрема, його родинні зв'язки, а також коментує різні списки з оригінального манускрипту та його переклади. Друга частина відведена аналізу самого "Повчання". Монографія Ю. Крилової "Автор і суспільство у пізньосередньовічній Франції. "Книга повчань дочкам" Жоффруа де Ла Тура Ляндри" (2014) [1] присвячена більше контексту, у якому з'явився трактат: авторка розкриває особливості інтелектуального життя Франції другої половини XIV століття, порівнює "Книгу повчань" із більш ранніми аналогами, а також простежує подальшу долю трактату – реакції читачів, текстологічні особливості списків і можливі запозичення в пізніших творах. Окремі аспекти твору Жоффруа де Ляндри висвітлені у статтях Дж. Грігсбі [9] та А. М. де Гендт [6].

Інший блок охоплює дослідження гастрономічної культури середньовіччя та її жіночого виміру. Тут згадаємо лише найголовніші. У праці К. У. Бінум [4], яка стала класичною, аналізуються різні аспекти взаємодії жінок з їжею – від приготування до описів у власних видіннях. У такий спосіб авторка розкриває те, яким чином реальність їжі переплітається в середньовічній уяві з її релі-

гійною символічною та алегоричною природою. Натомість у монографії К. Нормор "Свято для очей: мистецтво, перформанс та пізньосередньовічний бенкет" (2015) [13] підкреслюється майже повна виключеність жінок із соціального простору світського середньовічного бенкету [13, с. 175]. Обмеженість жіночої ролі в гастрономічній культурі процесом закупівлі та приготування їжі окреслюється в ґрунтовному коментарі Д. Греко та К. Роуз до нового видання однієї з найбільш популярних середньовічних книг з домогосподарства – "Le Ménagier" (2012) [8, с. x]. Отже, дослідження взаємодії жінки та їжі має свою історіографічну традицію, яка, однак, є скромнішою за "чоловічу" історію. Так само, можна відзначити рідкісне звернення до візуальних джерел, які, на нашу думку, можуть значно доповнити тексти.

Постановка завдань. Одним із найбільш проблемних питань середньовічної системи уявлень про їжу залишається її гендерний вимір і, зокрема, очікувана соціальна роль та обов'язки, жести і манери жінки в цьому одночасно повсякденному та символічному акті. Саме тому в межах цієї статті на основі наративних і візуальних джерел кінця XIV–XV ст. ми спробуємо відповісти: якою була система уявлень про їжу; якою була соціально прийнятна поведінка жінок під час бенкетів і що виходило за її межі; і врешті, наскільки соціальні коди, релігійні та куртуазні уявлення відобразились на образах жінок у середньовічній мініатюрі. Відповідь на них допоможе найповніше відтворити жіночий вимір пізньосередньовічних уявлень про їжу.

Виклад основного матеріалу. Перш за все звернімося до елементів середньовічної системи уявлень про їжу. Вона відзначалася комплексним та украй гетерогенним характером, поєднуючи античні, християнські й соціальні ідеї та нормативи. Першою її складовою стала гуморальна система, успадкована через арабів від античних мислителів. Вона формувалася поступово – від уявлень про чотири першоелементи, розроблені грецькими філософами та медиками, від Гіппократа до стрункої системи чи не найбільш відомого в середньовіччі античного медика Галена. На думку Галена, їжа створена із чотирьох основних "елементів" – води, землі, вогню та повітря [7, с. 14]. Залежно від переважання у складі продукту одного з елементів вони мали і різні властивості. Тобто, якщо продукт, за середньовічними уявленнями, складався здебільшого з води, то він вважався холодним та вологим, землі – сухим і холодним, "вогняні" продукти були гарячі та сухі, а "повітряні" – гарячі та вологі.

У людини, як і в продуктах, вирували ті ж самі елементи, які перетворювались у ній на життєві соки ("гумори"): кров, жовту жовч, чорну жовч і флегму, або слиз. Гумори мали ті ж характеристики, що і чотири основні елементи: кров вважалась гарячою та вологою, жовта жовч – гарячою та сухою, чорна – холодною та сухою, а флегма була холодною та вологою. У кожній людині переважав один із гуморів, що визначало її темперамент. Баланс гуморів, однак, також залежав від сезону, погоди та віку людини [7, с. 15].

Галенівська гуморальна теорія була вдосконалена арабськими мислителями. Так, у трактаті Ібн Бутлана, відомого на Латинському Заході під назвою "Tascuinat sanitatis", було творчо застосовано систему "градусів", розроблену Галеном для ліків, до їжі [16, с. 208]. "Tascuinum" – це досить вільний латинський переклад XII століття праці арабського лікаря Ібн Бутлана (навіть латинська назва є лише адаптацією арабського оригіналу "Taqwim al-Sihhah" [10, с. 96]). Ібн Бутлан систематизував чи не всі наявні тоді знання про шість головних складових здорового способу життя: необхідна їжа і

напої в помірній кількості, свіже повітря, чергування роботи та відпочинку, сну та бадьорості, баланс гуморів та інших секретів, впливи розумової діяльності. Крім того, властивості кожного продукту розподілялись за градусами (від першого до третього, де третій визначає найбільшу інтенсивність).

Крім гуморальної теорії, система уявлень про їжу в добу середньовіччя включала, звісно, й суто релігійні концепти, як-то: сім смертних гріхів [15, с. 3–4] та сім чеснот (чотири кардинальні – Розсудливість, Справедливість, Мужність, Помірність і три теологічні – Віра, Надія Любов [3, с. 1]). Споживання їжі безпосередньо стосувались гріх черевоугодництва ("Gula") та чеснота "помірності" ("Temperantia") – одна із чотирьох головних ще для Платона та Арістотеля на рівні з мудрістю, справедливістю та сміливістю).

Третім елементом середньовічної системи уявлень були регуляції куртуазної культури, якою були просякнуті всі сфери буття вищих станів. Ставлення до їжі корелювалось із поняттями-бінарними опозиціями "civilitas" та "rusticitas" [5, с. 19].

Передавати такий складний комплекс знань і були покликані посібники. Їх окремо писали для хлопців та дівчат, адже соціальні навики, якими вони мали оволодіти, кардинально різнились. Це стосувалось навіть інтерпретації теологічних понять – наприклад семи смертних гріхів чи чеснот. Не заглиблюючись у тракати з виховання хлопчиків, лише відзначимо, що регуляція їхніх стосунків з їжею здебільшого обмежувалась навчанням стриманості та гарним манерам (не зловживати алкоголем чи їжею, не колупатися у носі чи роті, не занурювати їжу в сільницю тощо [12, с. 3]).

Посібники, орієнтовані на дівчат, приділяли гастрономічному виміру буття значно більше уваги. Це не дивно, адже основним жіночим простором залишався простір домашній, де дочка, дружина та мати мали реалізувати своє призначення – бути доброю і благочестивою господинею. Саме тому поради, які давали автори посібників дівчатам щодо їжі, охоплювали одразу декілька проблем: рекомендована до споживання, кількість та якість їжі, приготування накривання на стіл, застільні манери [8]. Настанови, зазвичай, підкріплювались античними, біблійними чи сучасними прикладами жінок, які або чинили "правильно" та жили довго і щасливо, або порушували соціальні норми та отримували покарання: від безчестя та втрати чоловіка – до фізичних вад чи смерті.

Яскравим прикладом такого посібника є вже згадана вище "Книга для повчання своїх дочок Шевальє де ля Тур Ляндрі". У "Повчанні" можна виділити декілька змістових частин: перша, присвячена служінню Богу та важливості молитви, друга – користі постування, третя – гарним манерам (включаючи розлогі роздуми, яким має бути послух жінки своєму чоловікові), четверта трактує жіночу поведінку загалом (шкоду від розваг, необхідність відвідування меси, жіночі зради та їхні наслідки), п'ята – гріхи (дев'ять помилок Єви, гріх гордині), а шоста складається з позитивних і негативних прикладів жінок з Біблії та античної історії. Цей поділ є частково умовним, адже з кожної частини можна відтворити ширшу картину уявлень про жіночий ідеал та його антипод.

Якими ж мали бути стосунки його дочок, майбутніх дружин, з їжею? Розглянемо їх із декількох позицій – гастрономічної, комунікативної та моральної.

Чеснота "Помірності", яка полягала в стриманості як в їжі, так і в розмовах, мала бути властива жінці ще більшою мірою, ніж чоловіку. Черевоугодництво вело до наступного смертного гріха – хтивості, а також руйнувало шлюби не менше прямої зради. Для підтвердження

зв'язку моральності та їжі автор повчання наводить декілька коротких історій.

До весілля, переконує Шевальє, дівчата мають тримати піст три чи чотири дні на тиждень, адже "важливо підкоряти плоть, щоб вона не поставала" [2, с. 56]. Якщо ж ця постанова виявиться дівчатам неможливою, то вони мають хоча б постити щоп'ятниці (або на хлібі й воді, або хоча б не їсти нічого, що було вбито для їжі). Така стриманість не залишиться непоміченою перед Богом, говорить він, як в історії про лицаря, якому відтяли голову в битві із сарацинами і який, однак, залишався живим, поки не прийшов священник, щоб його сповідати. Цей лицар-бо постив щосередини та п'ятниці, тому Господь не дозволив йому загинути без сповіді та втрапити до пекла.

Починати день слід було з молитви – "Бережись і не порушуй свого посту (мається на увазі не снідати) до того, як ти сказала свої *matins* та *hours*. Адже повний шлунок ніколи не буде ні смиренним, ні благочестивим" [2, с. 52].

Якщо до шлюбу дівчина мала навчитися контролювати своє споживання їжі та підкорити інстинкти розуму, то після одруження мало значення і коли їсти, і що саме. Наведемо дві історії, у яких героїні ведуть себе дивіантно з точки зору середньовічної моралі та отримують за це украй суворе покарання.

У першій історії дівчина, на відміну від своєї сестри, ще до весілля вранці з поспіхом молилась ("слухала коротку службу і два чи три рази молилась "Отче наш") та йшла до гардеробної, щоб з'їсти щось смачне зі своїми слугами [2, с. 55]. Її поведінка не змінилась після весілля. Однієї ночі чоловік відчув, що дружини немає поряд і знайшов її в гардеробній разом з кліриком, слугою та служницею – вони їли, пили та розважались разом. У гніві він схопив палицю та вдарив слугу так сильно, що уламок палиці втратив його жінці в око, осліпивши її. Як підсумовує лицар, вона втратила око, любов свого чоловіка та повагу при дворі, залишившись на самоті [2, с. 55].

Відмовлятися від вечері жінка також не мала права. Це підтверджує історія, де чоловік запрошував свою жінку повечеряти разом, від чого вона відмовлялась. Тоді у гніві він змусив її вечеряти зі своїм свинопасом [2, с. 95]. Жінка була розлючена та осоромлена, але визнала свою гордість та нерозважливість і з того часу ніколи не відмовлялась приходити за запрошенням свого чоловіка.

Гастрономічні вподобання також не мали ставати між подружжям. Так, інша дружина з прикладу Шевальє, любила їсти делікатеси таємно, потай від чоловіка. Одного разу, коли той був у від'їзді, вона з'їла вугра, припасеного чоловіком як подарунок для особливо важливих гостей. На її нещастя, жінка мала сороку, яка говорила про все, що бачила. Коли чоловік повернувся та спитав про вугра, сорока сказала, що її хазяйка його з'їла. Родина посварилась, а сороці жінка повисмикувала пір'я [2, с. 88].

Інший аспект стосунків жінок та їжі – комунікативний – був не менш важливим за моральний чи гастрономічний. Якщо жінка брала участь у бенкеті разом з чоловіками, то мала зважати на свої манери – інакша поведінка, як і в попередніх випадках, загрожувала їм безчестям і невдачами в особистому житті. Для ілюстрації лицар наводить повчальну історію про одруження короля Англії, який бажав вибрати з трьох гарних дочок Данського короля [2, с. 80].

Він послав найбільш мудрих придворних до Данії, щоб вони допомогли зробити йому цей відповідальний вибір. Вони уважно спостерігали за поведінкою дівчат

під час бенкету. Одна з них постійно крутила головою та швидко переводила погляд, "подібно до флюгера" [2, с. 80]. Інша розмовляла занадто багато і відповідала раніше, ніж розуміла, про що йдеться. Третя дочка, яка не була найгарнішою, була, однак, стримана у манерах, небагатослівна та сором'язлива. Саме її мудрий лицар порадив своєму королю за дружину, а той погодився, розсудивши, що "Краса менш важлива, ніж стриманість у манерах. Нема нічого кращого у світі, ніж мати надійну, статечну дружину" [2, с. 80]. Автор повчання підсумовує для своїх дочок: "Не звертайте свій погляд на інших, не крутіть шиєю, не будьте багатослівні, бо того, хто занадто багато говорить, не вважають мудрим" [2, с. 81].

Таким був наративний жіночий вимір середньовічної системи уявлень про їжу. Його доповнювали та по своєму інтерпретували візуальні образи – мініатюри з манускриптів і гравюри стародруків, які в той чи інший спосіб трактували стосунки жінок та їжі.

Звернемося до мініатюр. Промовистими є образи з не менш популярного, ніж "Лицар башти", посібника з морального виховання ще античного походження – "Достопамятні діяння та вислови" Валерія Максимі (I ст.). "Діяння", написані для імператора Тиберія, містили значну кількість історичних анекдотів (так званих "прикладів" – "*exempla*" [14, р. 243]), що мали не лише вчити головним чеснотам, але й риторському мистецтву. Друга книга "Діянь", у якій розглядалися приклади чеснот і вад діячів давнини, у середньовічних манускриптах традиційно містила образи застілля та бенкетів.

У манускрипті нідерландського походження, створеного в 1475–1480 рр. для Яна Краббе – абата цистерціанського монастиря поблизу Брюгге [11, с. 274–275], мініатюрист, Майстер Дрезденського молитовника, зобразив алегорію Помірності та Нестриманості (Ms. 43 (91.MS.81), recto, Бібліотека Гетті, США). Чеснота та вада втілені через образи двох застіл (рис. 1). У глибині зали ми бачимо трапезу аристократів, які статечно сидять за столом під балдахіном. Один із чоловіків тримає келих, інший підносить до рота шматок їжі, який куртуазно тримає трьома пальцями. Між ними сидить жінка, яка не лише не їсть і не п'є, але, здається, взагалі не бере участі в застіллі, незважаючи на блюдо зі смаженою рибою перед нею. Її руки складені на колінах, очі опущені. Вона виглядає заглибленою в себе та виключеною з трапези. Що ж указує на "включеність" чоловіків? На це вказують їхні руки: не зайняті келихом чи їжею долоні лежать на столі, який поєднує їх у групу. Жінка своєю "закритою" позою добровільно відмовилась від комунікації.

Столу стриманих аристократів протиставлений стіл селян на першому плані. Їхні різкі та незграбні жести, відверта зацікавленість у питті вина та активна участь жінок як у самому застіллі, так і в споживанні алкоголю – усе це мало вказувати на їхню нестриманість. Ставлення до нестриманості, особливо жіночої, ми вже знаємо з "Повчання дочкам". Селянки поводять себе як дружина лицаря, яка полюбляла їсти та розважатись зі слугами.

Схожим чином поводяться і жінки на весільному бенкеті з манускрипту "Історії Олів'є Кастильського та Артюса д'Альгабри" (BnF, Département des manuscrits, Français 12574 fol. 181v), роману, написаного в 1445–1465 роках. Дві жінки, які сидять за головним столом – одна з них наречена – так само склали руки на колінах, поки слуги розносять страви (рис. 2). При цьому чоловіки, які розмістились за другим столом, статечно, але відкрито споживають їжу та п'ють.

В яких умовах жінки брали активну участь у бенкеті? Відповідь знаходимо в мініатюрі 1455 р. з тієї ж книги Валерія Максимі (Valerius Maximus, *Faits et dits*

memorables, 1455. Paris, Bibliothèque nationale de France, Ms. fr. 6185, fol. 51) – у таверні. Валерій Максим указує Тиберію на два столи з компаніями жінок і чоловіків. За правим бачимо три чоловіки та три жінки, чиєму застіллю акомпанує лютнист (рис. 3). Якщо йти за годинниковою стрілкою, то вони постають як розвиток історії однієї пари: усе починається з того, що жінка споживає вино, далі чоловік дозволяє собі покласти руку на її груди і все завершується непристойними обіймами. Подібні мініатюри, які не мали жодного стосунку до тексту Валерія Максима, радше ілюстрували положення "Повчань": нестриманість у бенкетах веде до іншого гріху – Хіті та, зрештою, до втрати жінкою своєї цноти, найбільшої її цінності в очах середньовічних чоловіків.

Чи не єдиний позитивний образ жінок, які споживають їжу, знаходимо там само, у Валерія Максима, у манускрипті 1375 р. (Valère Maxime, Facta et Dicta memorabilia [...], BnF Français 9749 fol. 76v). Це пояснюється декількома факторами. По-перше, на відміну від алегоричних мініатюр, які ми розглядали до того, ця є візуалізацією тексту. На початку другої книги Валерій Максим зазначає, що "Колись римські жінки не знали споживання вина, безсумнівно, через страх перед наступним безчестям, бо подальші кроки призводили, з волі батька Лібера, до незаконних зв'язків" (Val. Max., II, 1.5.). І справді, на мініатюрі (рис. 4) ми не бачимо, стоять перед жінками келихи чи глеки з вином – чи вони є лише в руках чоловіків. Крім того, компанія за столом майже виключно жіноча – чотири жінки їдять і спілку-

ються між собою, що вирізняє цей випадок з-поміж звичайних репрезентацій чоловічих бенкетів, де жінки в очевидній меншості. Свобода перебування серед інших жінок і відсутність вина – саме це позбавило негативних конотацій образи жінок, які споживають їжу.

Висновки. Жіноча середньовічна освіта передбачала навчання особливій харчовій поведінки. Жінка, ще більше за чоловіка, мала контролювати бажання свого тіла, постити, більшу увагу приділяти молитвам і відвідуванню мес, ніж сніданку чи обіду. У шлюбі вона не мала споживати делікатеси окремо від чоловіка, чи взагалі їсти без його дозволу на це. Її застільні манери мали бути стримані та статечні. Активна участь у комунікації на бенкеті виключалась. Саме ці постанови вважає ключовими Жоффруа де ля Тур Ляндрі, автор найбільш популярного середньовічного "Повчання".

Такий жіночий ідеал підтримували візуальні образи. Мініатюрам різних пізньосередньовічних манускриптів була властива специфічна харчова риторика, яка полягала в дихотомії Стриманості та Нестриманості. Жінка, яка п'є вино чи надмірно жестикулює, ставала справжньою алегорією нестриманості. Їй протистояв образ аристократки, виключеної з комунікативного простору бенкету, з опущеними очима та складеними руками, яка ніби не зважає взагалі на поставлені перед нею їжу та напої. Таким чином, харчова поведінка ставала ще одним виявом жіночої цнотливості та смирення – чеснот, найбільш цінуваних у патріархальній куртуазній культурі.

Ілюстрації

Рис. 1. The Temperate and the Intemperate

Джерело: Getty. URL: <https://bit.ly/3mgeXML>

Рис. 2. Philippe Camus, Histoires 'Olivier de Castilleet d'Artus d'Algarbe, 1401–1500

Джерело: gallica.bnf.fr/Bibliothèque nationale de France. URL: <https://bit.ly/3dVPlwA>

Рис. 3. Valerius Maximus, translaté latinen françoys, 1401–1500

Джерело: gallica.bnf.fr/Bibliothèque nationale de France.
URL: <https://bit.ly/3m6MnNO>

Рис. 4. Valère-Maxime, Facta et Dictamemorabilia, traduction française de Simonde Hesdin, 1375

Джерело: gallica.bnf.fr/Bibliothèque nationale de France.
URL: <https://bit.ly/3oeTTBq>

Список використаних джерел

1. Крылова Ю. Автор и общество в позднесредневековой Франции. "Книга поучений дочерям" Жоффруа де Ла Тура Ландри / Ю. Крылова. – Москва : Индрик, 2014. – 455 с.
2. Barnhouse, R. The Book of the Knight of the Tower: Manners for Young Medieval Women / R. Barnhouse. – London : Palgrave Macmillan, 2006. – 248 p.
3. Bejczy, I. The Cardinal Virtues in the Middle Ages: A Study in Moral Thought from the Fourth to the Fourteenth Century / I. Bejczy. – Leiden : BRILL, 2011. – 372 p.
4. Bynum, C. Walker. Holy Feast and Holy Fast: The Religious Significance of Food to Medieval Women / C. Walker Bynum. – Berkeley – Los Angeles : University of California Press, 1988. – 464 p.
5. Dean, T. City and Countryside in Late Medieval and Renaissance Italy: Essays Presented to Philip Jones / T. Dean. – London: Bloomsbury Publishing, 1990. – 220 p.
6. Gendt, A. M. de. Mors et vita in manu linguae: Paroles dévastatrices et lénifiantes dans le Livre du Chevalier de la Tour Landry / A. M. De Gendt // Mediaeval Studies. – 1996. – Vol. 58. – P. 351–363.
7. Grant, M. Galen on Food and Diet / M. Grant. – New York : Routledge, 2000. – 224 p.
8. Greco, G. L.; Rose, C. M. The Good Wife's Guide (Le Ménagier de Paris): A Medieval Household Book / G. L. Greco, C. M. Rose. – New York : Cornell University Press, 2012. – 384 p.
9. Grigsby, J. L. A New Source of the Livre du Chevalier de La Tour Landry / J. L. Grigsby // Romania. – 1963. – No. 334. – P. 171–208.
10. Ibrahim, G. S. A. Virtues in Muslim Culture: An Interpretation from Islamic Literature, Art and Architecture / G. S. A. Ibrahim. – London : New Generation Publishing, 2015. – 308 p.
11. Kren, T.; McKendrick, S. Illuminating the Renaissance: The Triumph of Flemish Manuscript Painting in Europe / T. Kren, S. McKendrick. – Los Angeles : Getty Publications, 2003. – 591 p.
12. Naylor, L. J.; Rickert, E. The Babee's Book: Medieval Manners for the Young / L. J. Naylor, E. Rickert. – Cambridge-Ontario: In parentheses Publications, 2000. – 128 p.
13. Normore, C. A Feast for the Eyes: Art, Performance, and the Late Medieval Banquet / C. Normore. – Chicago : University of Chicago Press, 2015. – 261 p.
14. Porter, S. E., Pitts, A. W. Christian Origins and Greco-Roman Culture: Social and Literary Contexts for the New Testament / S. E. Porter, A. W. Pitts. – Leiden : BRILL, 2013. – 751 p.
15. Tsakiridis, G. Evagrius Ponticus and Cognitive Science: A Look at Moral Evil and the Thoughts / G. Tsakiridis. – Eugene, Oregon : Wipf and Stock Publishers, 2010. – 136 p.
16. Weiss, M. Adamson. Food in Medieval Times / M. Adamson Weiss. – Westport-London : Greenwood Publishing Group, 2004. – 256 p.

References

1. Krylova, Yu. (2014). *The Author and Society in the Late Medieval France. "The Book on Moral Education for the Daughters" of Geoffroy de la Tour Landry*. Moscow : Indrik. [in Russian].
2. Barnhouse, R. (2006). *The Book of the Knight of the Tower: Manners for Young Medieval Women*. London : Palgrave Macmillan.
3. Bejczy, I. (2011). *The Cardinal Virtues in the Middle Ages: A Study in Moral Thought from the Fourth to the Fourteenth Century*. Leiden: BRILL.
4. Bynum, C. Walker. (1988). *Holy Feast and Holy Fast: The Religious Significance of Food to Medieval Women*. Berkeley-Los Angeles: University of California Press.
5. Dean, T. (1990). *City and Countryside in Late Medieval and Renaissance Italy: Essays Presented to Philip Jones*. London : Bloomsbury Publishing.
6. Gendt, A. M. de. (1996). Mors et vita in manu linguae: Paroles dévastatrices et lénifiantes dans le Livre du Chevalier de la Tour Landry. *Mediaeval Studies*, 58, 351–363.
7. Grant, M. (2000). *Galen on Food and Diet*. New York : Routledge.
8. Greco, G. L. & Rose, C. M. (2012). *The Good Wife's Guide (Le Ménagier de Paris): A Medieval Household Book*. New York : Cornell University Press.
9. Grigsby, J. L. (1963). A New Source of the Livre du Chevalier de La Tour Landry. *Romania*, 334, 171–208.
10. Ibrahim, G. S. A. (2015). *Virtues in Muslim Culture: An Interpretation from Islamic Literature, Art and Architecture*. London : New Generation Publishing.
11. Kren, T. & McKendrick, S. (2003). *Illuminating the Renaissance: The Triumph of Flemish Manuscript Painting in Europe*. Los Angeles : Getty Publications.
12. Naylor, L. J. & Rickert, E. (2000). *The Babee's Book: Medieval Manners for the Young*. Cambridge-Ontario: In parentheses Publications.
13. Normore, C. (2015). *A Feast for the Eyes: Art, Performance, and the Late Medieval Banquet*. Chicago: University of Chicago Press.
14. Porter, S. E. & Pitts, A. W. (2013). *Christian Origins and Greco-Roman Culture: Social and Literary Contexts for the New Testament*. Leiden : BRILL.
15. Tsakiridis, G. (2010). *Evagrius Ponticus and Cognitive Science: A Look at Moral Evil and the Thoughts*. Eugene, Oregon : Wipf and Stock Publishers.
16. Weiss, M. Adamson. (2004). *Food in Medieval Times*. Westport-London: Greenwood Publishing Group.

Надійшла до редколегії 01.07.20

S. Demchuk, PhD in History, Assistant Professor
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

LOOK BUT DO NOT TOUCH: PERFECT WOMEN'S EATING BEHAVIOUR IN THE NARRATIVES AND IMAGERY OF THE LATE MIDDLE AGES

Food in the medieval culture functioned not only as everyday essential, but also as a tool for symbolic communication and marker of social or gender identity. From the 13th century onwards, one can grasp an exponential growth in number of various manuals, which informed their reader how one should eat healthy and courteously. These books of manners were written in prose and rhymes, in Latin and vernacular languages and were widely spread amongst medieval elite. Texts were supplemented with symbolic and allegorical illuminations with the scenes with biblical or royal banquets, which should be treated as important sources on their own.

Thus, this paper aims at revealing the place that late medieval culture reserved for women in the domain of food and its consumption. Based on the rich narrative and visual evidence, I shall highlight the main elements of the medieval food culture; reveal what was considered as women's socially acceptable behaviour during the banquets and how the social norms impacted the visual culture of banqueting.

Late medieval education for women envisaged a quite particular eating behaviour. A woman had to control the needs of her body much more strictly than a man had to, to keep the fast, to pray and to go to the masses at expense of taking food. Once married she had to deprive herself of delicacies, which could be only consumed with her husband. She could not renounce taking food with her husband, what should be considered as a privilege and not as a duty. Visual culture only supported the ideal shaped in the narratives. A woman involved in drinking wine at the table became an allegory of intemperance. This image was contrasted with the image of a noble woman that was excluded from the communicative space of a banquet, who kept her eyes down and her arms on her knees. A woman so temperate that she ignores the food and drinks set for her on the table. Therefore, eating behaviour became another manifestation for women's chastity and humbleness, which were considered essential virtues in late medieval courtly literature.

Keywords: banquet, late middle Ages, gender, visual culture, illumination.

УДК 39:305-055.2 (477)

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2020.146.3>

I. Ігнатенко, канд. іст. наук, доц.
ORCID: 0000-0001-8180-3582

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

З ІСТОРІЇ ФЕМІНІСТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ЖІНОЧОЇ ТІЛЕСНОСТІ ТА СЕКСУАЛЬНОСТІ В АНГЛОМОВНИХ ТА ЄВРОПЕЙСЬКИХ КРАЇНАХ¹⁰

Розкрито ключові віхи становлення та формування досліджень з історії жіночої тілесності у феміністичних студіях в країнах Європи та Північної Америки, які беруть свій початок із 60–70 х рр. XX ст. Відзначено, що історія тілесності посідає важливе місце в соціогуманітарних дисциплінах, що підтверджується численними працями, концепціями, підходами та напрямками. Серед них: дослідження, присвячені репродуктивному тиску; фізичному та сексуальному насильству; протидії проституції та секс-туризму; вплив на соціальне життя жінки її фізіологічних особливостей та багато ін. Проінформовано, що головною стратегією феміністичних досліджень є політизація й озвучування приватного життя жінки з метою поліпшення їхнього становища. З'ясовано, що однією з головних ідей феміністичних праць є доведення того, що жінки століттями зазнавали тиску, обмежувалися в доступі до ресурсів виключно тільки через свої тілесні фізіологічні особливості. З огляду на це, найголовнішим посланням усіх досліджень є розхитування стереотипів і установок, які в патріархальних культурах століттями подаються як "норма", та надання жінкам можливості бути присутніми в усіх соціальних сферах, а не обмежуватися лише дітонародженням і домашнім господарством.

Ключові слова: історія тілесності, фемінізм, жіноче тіло, сексуальність і дітонародження.

Постановка проблеми. Історія тілесності загалом і жіночої зокрема довгий час у вітчизняній історичній науці не існувала взагалі. Радянська історична наука не помічала такого напрямку, як дослідження соціально-культурних аспектів людської тілесності та сексуальності, тому жодних розробок того часу ми не маємо.¹¹

До встановлення більшовицького режиму питання тілесності також були обділені (за невеликим винятком)¹² дослідницькою увагою, хоча вже і з інших причин¹³.

¹⁰ Ознайомлення з англомовною літературою та сучасними світовими тенденціями в галузі дослідження тілесності в соціогуманітарних науках стало можливим завдяки дослідницькій стипендії, отриманій від Шведського Інституту під час наукового стажування в університеті м. Лінчепінг (Королівство Швеція) у вересні 2018 – лютому 2019 рр.

¹¹ Радянська доба – доба тоталітаризму, часи пригнічення особистості та, зокрема, сексуальності. Усім добре відома фраза, яка стала візитівкою тієї доби: "У СРСР сексу немає". Звичайно, у той період будь-які теми, пов'язані з тілесністю та сексуальністю, було повністю усунуто з поля вітчизняної гуманітарної науки. Знаний дослідник чоловічого тіла в історії культури Ігор Кон зазначав: "...в двох післявоєнних виданнях Большой Советской Энциклопедии тело представлено двумя статьями «Тело алгебраическое» и «Тело геометрическое», еще есть статьи «Телесные наказания» и «Телесные повреждения» (...) цензура, или самоцензура, распространялась даже на справочники по истории искусства и религии" [49, с. 8].

¹² Незважаючи на те, що тілесність і сексуальність у сер. XIX – поч. XX ст. на українських теренах взагалі не були артикульовані як напрям наукових досліджень, дехто із тогочасних

із часів становлення незалежності України тема людської тілесності та сексуальності потроху починає привертати увагу українських істориків та етнологів¹⁴.

учених фіксували і намагалися ввести в науковий обіг "сороміцькі" теми (як вони тоді називалися). Записана ними інформація сьогодні набуває особливого значення. Серед праць варто згадати дослідження Володимира Гнатюка, Федора Вовка, Катерини Грушевської, Марка Грушевського, Зенона Кузеля та ін. Аналіз розвідок учених у цьому напрямі див: Ігнатенко І. "Жіноче тіло у традиційній культурі..." [48, с. 13–22].

¹³ В силу історичних обставин і відсутності власної державності українські історики та етнографи фокусували свою увагу насамперед на ідеях обстоювання незалежності України та активно досліджували народне життя, побут, звичаї, культуру тощо, убагаючи у селянах ядро "справжнього" українця. До того ж переважна більшість тогочасних дослідників зазнали впливу романтизму і міфологічної школи, які взагалі не передбачали фіксацію "сороміцького". Як правило, їх цікавили класичні теми, які належали до матеріальної (одяг, їжа, житло, господарчий реманент тощо) і духовної (вірування, звичаї, світогляд, фольклор тощо) культури. Саме тому українська історична наука має чимало важливих записів із царини духовної й матеріальної культури та обмаль з теми людської тілесності та сексуальності.

Доклад. про особливості досліджень селянського життя українською інтелігенцією див.: Портнова Т. "Любити і навчати..." [51, с. 38–43].

¹⁴ Докладний огляд праць вітчизняних дослідників, присвячений тематиці дослідження тілесності, див: Ігнатенко І. "Жіноче тіло в традиційній культурі..." [48, с. 22–27].

Поміж тим, порівняно з напрацюваннями американських та європейських учених, що розробляють цю тематику ще з 1960–1970-х рр., наші дослідження ще досить нечисленні, а сам науковий напрям тільки-но почав "стинатися на ноги" та вимальовуватися як самостійний.

Отже, буде доречним зробити огляд основних дослідницьких напрямів вивчення тілесності в англомовних країнах та країнах Європи. Акцент буде зроблено на аналізі наукових зацікавлень саме жіночою тілесністю в межах академічного фемінізму¹⁵, що становитиме **мету** дослідження. **Актуальність** визначатиметься відсутністю подібного дослідження та необхідністю залучення іноземних напрацювань, підходів, методик тощо до вітчизняного обігу.

Приступаючи до **основної частини**, варто підкреслити, що дослідження історії тілесності на Заході має неабияку затребуваність. Більше того, деякі дослідники розцінюють популярність цього напрямку як *"тілесне божевілья"* (*"bodycraze"*) [13, с. 1].

Пояснюючи саму важливість вивчення людського тіла, один із теоретиків Артур Френк зазначав, що тіла – це "константа у швидкозмінному світі, джерело фундаментальних істин про те, хто ми є і як організоване суспільство, остаточний арбітр того, що справедливе і несправедливе, людське та нелюдське, прогресивне та регресивне" [22, с. 133].

Причини популярності дослідження тілесності, на думку американської дослідниці жіночого тіла Кеті Девіс, є різними: так, для деяких учених важливість теми розглядається як рефлексія на культуру взагалі; інші вбачають нинішній інтерес насамперед у теоретичній площині. Для інших же саме фемінізм спричинив включення тіла до інтелектуальних наукових досліджень [13, с. 1]. Саме на ньому зупинимось докладніше.

Фемінізм – рух за рівноправні права між жінками та чоловіками, який дуже активно розвивався в 60–70-ті рр. ХХ ст. в США [1, с. 245–246]. Щоправда його підвалини як ідеології захисту прав жінок почали формуватися в Європі ще в середині ХІХ ст. і виходять із руху суфражисток [1, с. 93]. З вулиць феміністичні ідеї перейшли до академії, унаслідок чого було сформовано академічний фемінізм [1, с. 8].

Феміністська епістемологія виходить з того, що всі жінки посідають підпорядковану позицію в патріархальних суспільствах, тому мають спільний досвід і універсальні інтереси. З огляду на це, головною стратегією феміністичних досліджень є політизація й озвучування приватного життя жінок з метою поліпшення їхнього становища. "Приватне – політичне" – одне з найвідоміших гасел фемінізму [36, с. 13].

Метою чи не всіх феміністичних досліджень є нагадання показати традиційні стереотипи, утиски, заборони, з якими стикалися жінки протягом століть; розхищення стереотипів і установок, які століттями в патріархальних культурах подавалися як "норма"; дослідження служать фундаментом для поліпшення життя жінок сьогодні, додавання їм внутрішньої сили в боротьбі за власні права.

Стосовно феміністичних розвідок, які безпосередньо присвячені жіночій тілесності, то основна дослідницька увага акцентується на оприлюдненні того, що очікування та вимоги до жіночих тіл, які подаються як "нор-

мативні" та єдино правильні (приміром, фертильність, відповідність установленим стандартам краси, жіночності тощо), є тільки конструктором культури, релігії, суспільства, а не даністю. Саме суспільні норми та мораль конструюють "нормативність" жіночого тіла, але аж ніяк не біологічна вродженість [8; 23; 27].

Те, що жінкою не народжуються, а стають відповідно до стереотипів і суспільних очікувань, закорінених у культурі й релігії, чи не вперше заявила Сімона де Бовуар у світовому бестселері "Друга стаття", який вперше побачив світ у Франції в 1949 р., а після того перевидався різними мовами багато разів [2]. З тих пір вислів "Жінкою не народжуються, а стають" став одним із гасел фемінізму й дав поштовх багатьом дослідженням [5; 35].

Чи не у всіх своїх дослідженнях феміністки показують, що століттями жіночі тіла подавалися як "інші": містичні, недосконалі, нечисті, сексуально розгнущдані та, з причини цього всього, загрозливі. Зокрема, учена Енні Коссінс зазначає: "уявлення про жінок ґрунтувалися на дихотомії між природно пасивною, цнотливою та самовідданою дружиною і матір'ю, яка уособлювала потреби чоловіка і держави (розмноження і жіночності), та «сексуально агресивною блудницею», яка була ізгом, тому що вона кидала виклик суворим кодексам поведінки, які регулювали жіноче тіло. Коли жінка порушувала норми, пов'язані із сексуальністю жіночого тіла, вона вважалася ірраціональною або злою та звинувачувалася в «забуванні своєї статі» (фраза, яку використовували в той час). Стаючи більше схожою на тварину всередині, вона була міфічною фігурою сили і руйнування, продаючи «свою душу силам темряви»" [12, с. 57].

До того ж, жіноче тіло було метафорою, що презентувала природу, емоції, ірраціональне та сентиментальне. Таким чином, "недосконале" жіноче тіло мало бути вгамоване та потребувало жорсткого контролю з боку досконалого начала – чоловічого [12, с. 57].

Власне, показуючи, як домінування і контроль над жіночими тілами, а відповідно й над самими жінками, виявляється у різних сферах соціального та культурного життя, феміністки торкалися й аналізували різні аспекти жіночої тілесності. Зокрема, особливої уваги у феміністичних роботах, присвячених жіночій тілесності, заслуговують розгляд і аналіз репродуктивного тиску та контролю, яких століттями зазнавали жінки [26, 44]. Дослідники на прикладі різних культур показують, що століттями цінність жінки розглядалася лише крізь призму її репродуктивності. Чим більше жінка народжувала дітей, тим більшу вагу і повагу в суспільстві вона мала, адже народження нащадків доводило сексуальну фертильність жінки, тим самим підтверджуючи її статеву ідентичність [6, с. 27].

Натомість, бездітні жінки всіляко засуджувалися, табувалися та знаходилися на маргінесі суспільства. Відсутність дітей абсолютно знищувала в жінках феміністичність, однак подібного не можна було сказати про чоловіків. Френк Степхен у своїй праці про батьківство в ХІХ ст. на теренах Північної Америки зазначає: "є мало доказів того, що одружені чоловіки, які хотіли, але не мали дітей, вважали бездітність підривною для їхньої маскулітності (...), якщо подружня пара не могла мати дітей у ХІХ столітті, то вину і засудження отримувала лише "неплідна" дружина" [47, с. 87].

Очевидно, що очікування від жінок постійного дітонародження однозначно виключало будь-які способи регулювання вагітності. З огляду на це, критика "оречелення" жінки, зведення її значення виключно до дітонародження, а також виборювання права на репродуктивний вибір, контрацепцію, стерилізацію чи аборт, є

¹⁵ "Тілесність" – обширна тема, якою цікавляться багато наук у різних аспектах: історія, філософія, антропологія, література, мистецтво та ін. У напрямі вивчення тілесності, приміром, окремою дисципліною стоять "чоловічі" дослідження masculinities studies/men's studies [11, 24, 45]. З огляду на таке різноманіття, у даній розвідці ми зосереджуємося на основних дослідницьких інтересах жіночої тілесності виключно в межах академічного фемінізму.

також значимими темами в сучасних феміністичних дослідженнях тілесності [15; 26; 44].

Розглянутий вище напрям іде пліч-о-пліч з аналізом таких проблем, як фізіологічні особливості жіночого тіла (менструація, вагітність, лактація, грудне вигодовування, клімакс тощо), котрі впливають на соціальне життя жінки, її можливість доступу до всіх ресурсів нарівні з чоловіками.

Зокрема, яскравим прикладом такої маргіналізації сьогодні можна назвати стереотипи щодо жінок у війську. Дослідниці підкреслюють, що саме фізіологічні особливості жіночого організму вбачаються чоловіками-військовими очевидними перепонами для цього¹⁶. До того ж, військові організації та бойові підрозділи часто розуміються як виключно чоловіче місце для доказу їхньої маскулінності [10, с. 41; 43, с. 1039].

Так, американський професор Джошуа С. Гольдштейн стверджує, що на початку тисячоліття лише шість із майже 200 країн мали у збройних силах частку жінок, яка перевищувала 5 %. Та навіть вони переважно займали посади, традиційно пов'язані з жіночою діяльністю [25, с. 10].

Власне, критика таких закоренілих стереотипів, а також виборювання права для всіх охочих жінок реалізувати себе в будь-яких сферах, у тому числі й військовій, без огляду на фізіологію, є головною метою дослідниць і дослідників цього напрямку.

"Справжня" феміністичність – культурні стандарти краси жіночого тіла, способи і методи їхнього досягнення, а головне – причини, які спонукають жінок намагатися досягнути ідеалу (часто – відверто недосяжного), є однією з пріоритетних ланок у дослідженнях жіночої тілесності [7; 9; 14; 39; 47].

Науковиці-феміністки, розглядаючи різницю між вродженою біологічною статтю і культурно сконструйованим поняттям "жіночності", помітили, що для багатьох традиційних культур світу відповідність нормам краси була важливою перевагою, основою "зброєю", яка дозволяла поліпшити соціальний статус, зокрема через удале заміжжя, а воно віками було чи не єдиною можливістю для жінок піднятися вгору соціальною драбиною, здобути певний вплив і авторитет. Традиційно, саме жінки мали відповідати виробленим культурою і часом стандартам краси. У гонитві за ідеалом жінки наважувалися на процедури, які призводили до проблем із тілом, здоров'ям і навіть життям, приміром – виснажливі та шкідливі дієти і, як наслідок, анорексія або хірургічні втручання з метою пластичного коригування фігури [9; 31; 39]. Остання особливо гостро критикується феміністками як інституція, яка виробляє та відтворює культурний дискурс про "справжнє" жіноче тіло, досконалість якого, приміром, неможлива без великого бюсту. Наживаючись на столітніх стереотипах, галузь часто не покращує, а нівечить жіночі тіла та їхню

індивідуальність, у тому числі й фізіологічні особливості, зазначають дослідниці [31, с. 35].

Феміністичні дослідження жіночої тілесності також включають вивчення питань гендеру та сексуального різноманіття, оскільки більше ця проблема займає чи не центральну роль у цій царині [13, с. 8].

Фундаментальними і такими, що заклали підвалини цього напрямку, вважаються праці французького вченого Мішеля Фуко, який у своїх численних виданнях переконливо довів, що тіла досить довільно і часто примусово конструюються для того, аби узаконити різні режими домінування. Саме через тіла домінуюча влада, суспільство, релігія підкорювала, дисциплінувала та створювала нормативність своїм підлеглим [17; 18; 19; 20].

Розвиваючи цю тему далі, дослідниці Едрієнн Річ, а пізніше – Джудіт Батлер, показали, як владний режим гегемонічної гетеросексуальності формував зміст того, що сприймається як суто жіноче чи чоловіче [3; 4; 40]. Зокрема, Джудіт Батлер у праці "Гендерний клопіт" критикує обов'язкову гегемонічну гетеросексуальну матрицю, що століттями мала нормативну функцію в суспільстві. Натомість усі інші прояви сексуальності усувалися або висміювалися, припинялися [3; 4].

Дослідники цього напрямку обстоюють ідею сприйняття всіх людей рівними та повноцінними незалежно від їхньої сексуальної орієнтації, бо гомосексуальність є такою ж нормою, як і гетеросексуальність – зазначають вони [21; 29, с. 1–2; 37, с. 79–105].

Особливим напрямом у феміністичних студіях є аналіз насильства фізичного та сексуального збиткування над жінками [32; 33; 34; 42].

У своїх працях учені-феміністки доводять, що в патріархальних культурах зосередження влади, економічних і матеріальних ресурсів у руках чоловіків призводило (і призводить понині¹⁷) до суспільного виправдовування / нормування / толерування фізичного збиткування над жінками, адже насильство завжди пов'язане із владою, контролем і домінуванням [28, с. 148].

Важливо підкреслити, що побиття чоловіком жінки, як один із легальних способів "напоумлення" та "дисциплінування", існував століттями у різних народів.

До прикладу, професор британської історії Роберт Шумейкер, досліджуючи англійське середовище XIX ст., зазначає: "У цьому ієрархічному суспільстві насильство було прийнятним способом дисциплінування соціально підлеглих осіб, чи були вони слугами, чи дітьми, чи дружинами. Чоловіки мали законне право використовувати "помірковану корекцію", щоб фізично покарати своїх дружин за непослух" [41, с. 104]. До того ж, зазначає вчений, "неможливо точно оцінити кількість жінок у шлюбі, які потерпали від сімейного насильства і наскільки такі практики були поширені. З огляду на низку причин, жертви часто-густо ігнорували факт насильства або приховували докази щодо цього. Навіть у випадку, де побиття було очевидним, деякі жертви все одно не наважувалися оприлюднити насильство, соромлячись цього факту і звинувачень у провокаціях власних чоловіків (...) Інші, які намагалися зберегти свою репутабельність, були стурбовані шкодою, якій така скарга могла завдати їхній репутації; інші визначали, що скарга буде не продуктивною, а навпаки – спровокує подальше насилля, або ж чоловік

¹⁶ Цікаво, що навіть у Швеції – нині взірцевій країні з гендерною рівністю, яка першою дозволила жінкам служити в армії, ставлення командирів-чоловіків до військових-жінок через фізіологічні особливості останніх було значною перепорою для реформування війська і залучення до нього жінок. Для того, аби викоринити це, на початку 1990-х рр. у Швеції запустили проект KREOL, метою якого було забезпечення гендерної рівності у війську. Учасники проекту роз'яснювали військовим-чоловікам про виключно "культурні відмінності" між жінками та чоловіками; переконували, що ці відмінності можуть і повинні продуктивно доповнювати одне одного. Зрештою, сьогодні чоловіки і жінки у Швеції можуть служити в армії на рівних умовах та займати будь-які військові посади. Докладніше: Alma Persson & Fia Sundevall "Conscripting women: gender, soldiering, and military service in Sweden 1965–2018" [43, с. 1039–1056].

¹⁷ За даними Міжнародної амністії, жінки у всьому світі страждають від домашнього насильства більше, ніж від зґвалтувань незнайомцями, пограбувань, нещасних випадків, катастроф тощо разом узятих, а основною причиною смерті або фізичної інвалідності у жінок молодого та середнього віку (від 16 до 44 років) є насильство з боку чоловіків. Докладніше: Маєрчик М., Плахотнік О. "Гендероване насильство: між звичаєм і злочином..." [50; с. 151].

кине родину чи потрапить до в'язниці, залишивши її без усілякої підтримки" [41, с. 104].

Власне, страх суспільного засудження, можливість звинувачення жертви агресором, нібито вона його спровокувала – як колись, так і тепер – змушують жінок мовчати про насильство. Розірвати це коло та допомогти жінкам говорити вголос про проблеми домашнього насильства є важливою практичною частиною досліджень цього напрямку.

Окремим важливим напрямом у феміністичних дослідженнях жіночої тілесності є аналіз причин існування та поширення проституції й секс-туризму, а також упровадження ефективних методів протидії цим явищам [16, с. 89–104].

Дослідниці, що працюють у цьому напрямі, підкреслюють, що, попри певну залученість до проституції й чоловіків, домінуючою групою в ній у всьому світі є саме жінки. Проституція розглядається як патріархальний інститут, який дозволяє одним (чоловікам) купувати владу над іншими (жінками): чоловік платить, щоб володіти повією для того, аби вона служила виключно виконанню його бажань і сексуальних наказів [38, с. 10]. Таким чином, проституція перетворює жіноче тіло на річ, яку можна купити й робити з нею все, що заманеться господарю. Феміністки виступають проти легалізації проституції й закликів чоловіків-парламентарів про те, що такий крок може принести додатковий дохід до бюджету. Розвивати рівні економічні можливості для обох статей, аби жінкам не потрібно було продавати власні тіла заради виживання – ось на чому мають зосереджуватися політики, переконані дослідниці [16, с. 90]. До того ж, часто лунають заклики притягувати до кримінальної відповідальності чоловіків, які користуються сексуальними послугами жінок, як це зробила Швеція [30, с. 247].

Очевидно, що розглянути в одній статті всі напрями дослідження жіночої тілесності, якими цікавиться феміністична наука, абсолютно неможливо, про що було заявлено на початку статті. Поміж тим, навіть згадані та проаналізовані напрями дозволяють зробити низку висновків.

Висновки. Тема жіночої тілесності є різнобічною, багатоманітною і суспільно-значимою. Дослідниці переконливо показують, що через призму тілесності можна розкрити і показати проблеми різного характеру. Зокрема, висвітлити утиски, показати стереотипи, з якими стикалися жінки протягом століть. Більше того, дослідження жіночої тілесності не тільки привертають увагу до проблем, з якими стикалися і стикаються жінки усього світу, але й мають очевидне практичне застосування: покращувати життя жіноцтва сьогодні, надавати рівний доступ до всіх суспільних сфер, а не лише зречувляти жінку, обмежувати її потенціал дітонародженням і домашнім господарством.

Список використаних джерел

1. Andermahr, S.; Lovell, T.; Wolkowitz, C. A Glossary of Feminist Theory / S. Andermahr, T. Lovell, C. Wolkowitz. – London : Arnold, 1997. – 348 p.
2. Beauvoir, S. de. The Second Sex / Simone de Beauvoir. – New York : Vintage Classics, 2011. – 832 p.
3. Butler, J. Bodies that Matter: on the Discursive Limits of "Sex" / J. Butler. – New York : Routledge, 1993. – 304 p.
4. Butler, J. Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity / J. Butler. – New York : Routledge, 2006. – 236 p.
5. Butler, J. Sex and Gender in Simone de Beauvoir's Second Sex / Judith Butler // Yale French Studies. – 1986. – Vol. 72. – P. 35–49.
6. Bailey, J. Parenting in England 1760–1830: Emotion, Identity, and Generation / J. Bailey. – New York : Oxford University Press, 2012. – 277 p.
7. Bordo, S. Unbearable Weight. Feminism, Western Culture, and the Body / S. Bordo. – Berkeley : University of California Press, 1993. – 361 p.
8. Braidotti, R. Nomadic Subjects: Embodiment and Sexual Difference in Contemporary Feminist Theory / R. Braidotti. – New York : Columbia University Press, 2011. – 334 p.

9. Brumberg, J. Fasting Girls: The History of Anorexia Nervosa / Joan Jacobs Brumberg. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1988. – 366 p.
10. Carreiras, H. Gender and the Military: Women in the Armed Forces of Western Democracies / H. Carreiras. – London : Routledge, 2006. – 262 p.
11. Connell, R. W. Masculinities / R. W. Connell. – Cambridge : Polity Press, 2005. – 349 p.
12. Cossins, A. Female Criminality. Infanticide, Moral Panics and The Female Body / A. Cossins. – London : Palgrave Macmillan, 2015. – 302 p.
13. Davis, K. Embodiment Theory. Beyond Modernist and Postmodernist Readings / K. Davis // Embodied Practices. Feminist Perspectives on the Body / Ed. by K. Davis. – London: Sage Publications, 1997. – P. 1–23.
14. Davis, K. Reshaping the Female Body. The Dilemma of Cosmetic Surgery / K. Davis. – New York: Routledge, 1995. – 211 p.
15. Dreifus, C. Seizing Our Bodies. The Politics of Women's Health / C. Dreifus. – New York: Vintage Books, 1978. – 321 p.
16. Edwards, S. Selling the Body, Keeping the Soul: Sexuality, Power, and Theories and Realities of Prostitutions / S. Edwards // Body Matters / Ed. by S. Scott and D. Morgan. – London : The Falmer Press, 1993. – P. 89–104.
17. Foucault, M. Discipline and Punish: The Birth of the Prison / M. Foucault. – New York : Vintage Books, 1995. – 333 p.
18. Foucault, M. Politics, Philosophy, Culture: Interviews and Other Writings, 1972–1984 / Edited by L. D. Kritzman. – New York : Routledge, 1988. – 330 p.
19. Foucault, M. Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings, 1972–1977 / M. Foucault. – New York : Pantheon Books, 1980. – 270 p.
20. Foucault, M. The History of Sexuality. Volume I: An Introduction / Translated by R. Hurley / Michel Foucault. – New York : Pantheon, 1978. – 164 p.
21. Fox, E. Reflections on Gender and Science / E. Fox. – New Haven : Yale University Press, 1996. – 212 p.
22. Frank, A. Bringing Bodies Back in: A Decade Review / A. Frank // Theory, Culture & Society. – 1990. – Vol. 7. – P. 131–162.
23. Gatens, M. Imaginary Bodies: Essays on Corporeality, Power and Ethnic / M. Gatens. – New York; London : Routledge, 1996. – 182 p.
24. Gill, R. Body Projects and the Regulations of Normative Masculinity / R. Gill // Body in Society. – 2005. – Vol. 11 (1). – P. 37–62.
25. Goldstein, J. War and Gender: How Gender Shapes the War System and Vice Versa / J. Goldstein. – Cambridge : Cambridge University Press, 2001. – 523 p.
26. Gordon, L. Woman's Bodies, Woman's Right. A Social History of Birth Control in America / L. Gordon. – Middlesex : Penguin Books, 1976. – 479 p.
27. Grosz, E. Volatile Bodies: Toward a Corporeal Feminism / E. Grosz. – Bloomington : Indiana University Press, 1994. – 250 p.
28. Hague, G.; Mallos, E. Domestic Violence: Action for Change / G. Hague, E. Mallos. – Cheltenham: New Clarion Press, 1998. – 212 p.
29. Jackson, S.; Scott, S. Introduction: The Gendering of Sociology / S. Jackson, S. Scott // Gender: A Sociological Reader / Ed. by S. Jackson and S. Scott. – London : Routledge, 2002. – P. 1–26.
30. Kuosmanen, J. Attitudes and Perceptions about Legislation Prohibiting the Purchase of Sexual Services in Sweden / J. Kuosmanen // European Journal of Social Work. – 2011. – 14(2). – P. 247–263.
31. Kinnunen, T. Breast Augmentation Surgery: Carving the Flesh as Female / T. Kinnunen // Sex, Violence and the Body. The Erotic of Wounding / Ed. by V. Burr and J. Hearn. – New York : Palgrave Macmillan, 2008. – P. 34–52.
32. Marcus, S. Fighting Bodies, Fighting Words: A Theory and Politics of Rape Prevention / S. Marcus // Feminists Theorize the Political / Ed. by J. Butler and J. W. Scott. – New York : Routledge, 1992. – P. 385–403.
33. Mort, F. Dangerous Sexualities / F. Mort. – London : Routledge & Kegan Paul, 1987. – 280 p.
34. Michelle, J.; Hearn, J. Physical Bruises Emotional Scars and "Love-Bites": Women's Experiences of Men's Violence / J. Michelle, J. Hearn // Sex, Violence and the Body. The Erotic of Wounding / Ed. by V. Burr and J. Hearn. – New York : Palgrave Macmillan, 2008. – P. 53–70.
35. Moi, T. While We Wait: The English Translation of The Second Sex / T. Moi // Signs: Journal of Women in Culture and Society. – 2002. – Vol. 27, No. 4. – P. 1005–1035.
36. Naples, N. Feminism and Method. Ethnography, Discourse Analysis, and Activist Research / N. Naples. – New York and London: Routledge, 2004. – 280 p.
37. Nicholson, L. Interpreting Gender / L. Nicholson // Signs: Journal of Women in Culture and Society. – 1994. – 20 (1). – P. 79–105.
38. O'ConnellDavidson, J. Prostitution, Power and Freedom / J. O'ConnellDavidson. – Cambridge : Polity Press, 1998. – 232 p.
39. Orbach, S. Hunger Strike: The Anorectic's Struggle as a Metaphor for Our Age / S. Orbach. – London; Boston : W. W. Norton, 1986. – 259 p.
40. Rich, A. Compulsory Heterosexuality and Lesbian Existence / Adrienne Rich // Signs: Journal of Women in Culture and Society. – 1980. – Vol. 5(4). – P. 631–660.
41. Shoemaker, R. Gender in English Society, 1650–1850: the Emergence of Separate Spheres? / R. Shoemaker. – London : Longman, 1998. – 334 p.
42. Stanko, E. Intimate Intrusions: Women's Experience of Male Violence / E. Stanko. – London: Routledge & Kegan Paul, 1985. – 211 p.
43. Persson, A.; Sundevall, F. Conscripting Women: Gender, Soldiering, and Military Service in Sweden 1965–2018 / A. Persson,

F. Sundevall // *Women's History Review*. – 2019. – Vol. 28, Iss. 7. – P. 1039–1056. – DOI: <https://doi.org/10.1080/09612025.2019.1596542>

44. Petchesky, R. *Abortion and Woman's Choice: the State, Sexuality, and Reproductive Freedom* / R. Petchesky. – Boston, MA : Northeastern University Press, 1990. – 412 p.

45. Pleck, J. H. *The Myth of Masculinity* / J. H. Pleck. – Cambridge : MIT Press, 1984. – 229 p.

46. Stephen, F. *Life with Father: Parenthood and Masculinity in the Nineteenth-century American North* / Stephen M. Frank. – Baltimore, MD : Johns Hopkins University Press, 1998. – 256 p.

47. Wolf, N. *The Beauty Myth: How Images of Beauty Are Used Against Women* / N. Wolf. – New York : William Morrow, 2002. – 370 p.

48. Ігнатенко І. Жіноче тіло у традиційній культурі українців / І. Ігнатенко. – К. : Дуліби, 2013. – 224 с.

49. Кон І. Мужское тело в истории культур / И. Кон. – М. : Слово, 2003. – 432 с.

50. Маєрчик М., Плахотнік О. Гендероване насильство: між звичаєм і злочиним / М. Маєрчик, О. Плахотнік // *Гендер для медій: підручник із гендерної теорії для журналістики та інших соціогуманітарних спеціальностей* / за ред. М. Маєрчик, О. Плахотнік, Г. Ярманої. – К. : Критика, 2017. – С. 151–164.

51. Портнова Т. Любити і навчати: селянство в уявленнях української інтелігенції другої половини XIX століття / Т. Портнова. – Дніпропетровськ : Ліра, 2016. – 240 с.

References

1. Andermahr, S. & Lovell, T. & Wolkowitz, C. (1997). *A Glossary of Feminist Theory*. London: Arnold.

2. Beauvoir, S. de. (2011). *The Second Sex*. New York: Vintage Classics.

3. Butler, J. (1993). *Bodies that Matter: on the Discursive Limits of "Sex"*. – New York : Routledge.

4. Butler, J. (2006). *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*. – New York : Routledge.

5. Butler, J. (1986). Sex and Gender in Simone de Beauvoir's Second Sex. *Yale French Studies*, 72, 35–49.

6. Bailey, J. (2012). *Parenting in England 1760-1830: Emotion, Identity, and Generation*. – New York : Oxford University Press.

7. Bordo, S. (1993). *Unbearable Weight. Feminism, Western Culture, and the Body*. Berkeley: University of California Press.

8. Braidotti, R. (2011). *Nomadic Subjects: Embodiment and Sexual Difference in Contemporary Feminist Theory*. – New York : Columbia University Press.

9. Brumberg, J. (1988). *Fasting Girls: the History of Anorexia Nervosa*. Cambridge, MA : Harvard University Press.

10. Carreiras, H. (2006). *Gender and the Military: Women in the Armed Forces of Western Democracies*. – London : Routledge.

11. Connell, R. W. (2005). *Masculinities*. – Cambridge : Polity Press.

12. Cossins, A. (2015). *Female Criminality. Infanticide, Moral Panics and The Female Body*. London: Palgrave Macmillan.

13. Davis, K. (1997). *Embodiment Theory. Beyond Modernist and Postmodernist Readings*. In K. Davis (Ed.), *Embodied Practices. Feminist Perspectives on the Body*. London: Sage Publications. P. 1–23.

14. Davis, K. (1995). *Reshaping the Female Body. The Dilemma of Cosmetic Surgery*. New York : Routledge.

15. Dreifus, C. (1978). *Seizing Our Bodies. The Politics of Women's Health*. New York : Vintage Books.

16. Edwards, S. (1993). *Selling the Body, Keeping the Soul: Sexuality, Power, and Theories and Realities of Prostitutions*. In S. Scott & D. Morgan (Eds.), *Body Matters*. London: The Falmer Press. Pp. 89–104.

17. Foucault, M. (1995). *Discipline and Punish: The Birth of the Prison*. New York : Vintage Books.

18. Foucault, M. (1988). *Politics, Philosophy, Culture: Interviews and Other Writings, 1977–1984*. New York : Routledge.

19. Foucault, M. (1980). *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings, 1972–1977*. New York : Pantheon Books.

20. Foucault, M. (1978). *The History of Sexuality. Volume I: An Introduction*. New York : Pantheon.

21. Fox, E. (1996). *Reflections on Gender and Science*. New Haven: Yale University Press.

22. Frank, A. (1990). *Bringing Bodies Back in: A Decade Review. Theory, Culture & Society*, 7, 131–162.

23. Gatens, M. (1996). *Imaginary Bodies: Essays on Corporeality, Power and Ethnic*. New York; London : Routledge.

24. Gill, R. (2005). *Body Projects and the Regulations of Normative Masculinity. Body in Society*, 11(1), 37–62.

25. Goldstein, J. (2001). *War and Gender: How Gender Shapes the War System and Vice Versa*. Cambridge : Cambridge University Press.

26. Gordon, L. (1976). *Woman's Bodies, Woman's Right. A Social History of Birth Control in America*. Middlesex: Penguin Books.

27. Grosz, E. (1994). *Volatile Bodies: Toward a Corporeal Feminism*. Bloomington: Indiana University Press.

28. Hague, G. & Mallos, E. (1998). *Domestic Violence: Action for Change*. Cheltenham: New Clarion Press.

29. Jackson, S. & Scott, S. (2002). Introduction: The Gendering of Sociology. In S. Jackson and S. Scott (Eds.), *Gender: A Sociological Reader*. London: Routledge. – P. 1–26.

30. Kuosmanen, J. (2011). Attitudes and Perceptions about Legislation Prohibiting the Purchase of Sexual Services in Sweden. *European Journal of Social Work*, 14(2), 247–263.

31. Kinnunen, T. (2008). *Breast Augmentation Surgery: Carving the Flesh as Female*. In V. Burr & J. Hearn (Eds.), *Sex, Violence and the Body. The Erotic of Wounding*. New York: Palgrave Macmillan. – P. 34–52.

32. Marcus, S. (1992). *Fighting Bodies, Fighting Words: A Theory and Politics of Rape Prevention*. In J. Butler and J. W. Scott (Eds.), *Feminists Theorize the Political*. New York : Routledge.

33. Mort, F. (1987). *Dangerous Sexualities*. London : Routledge & Kegan Paul.

34. Michelle, J. & Hearn, J. (2008). *Physical Bruises Emotional Scars and "Love-Bites": Women's Experiences of Men's Violence*. In V. Burr and J. Hearn (Eds.), *Sex, Violence and the Body. The Erotic of Wounding*. – New York : Palgrave Macmillan. P. 53–70.

35. Moi, T. (2002). *While We Wait: The English Translation of The Second Sex. Signs: Journal of Women in Culture and Society*, 27(4), 1005–1035.

36. Naples, N. (2004). *Feminism and Method. Ethnography, Discourse Analysis, and Activist Research*. New York; London : Routledge.

37. Nicholson, L. (1994). *Interpreting Gender. Signs: Journal of Women in Culture and Society*, 20 (1), 79–105.

38. O'ConnellDavidson, J. (1998). *Prostitution, Power and Freedom*. Cambridge: Polity Press.

39. Orbach, S. (1986). *Hunger Strike: The Anorectic's Struggle as a Metaphor for Our Age*. London and Boston: W. W. Norton.

40. Rich, A. (1980). *Compulsory Heterosexuality and Lesbian Existence. Signs: Journal of Women in Culture and Society*, 5(4), 631–660.

41. Shoemaker, R. (1998). *Gender in English Society, 1650–1850: the Emergence of Separate Spheres?* London : Longman.

42. Stanko, E. (1985). *Intimate Intrusions: Women's Experience of Male Violence*. London: Routledge & Kegan Paul.

43. Persson, A. & Sundevall, F. (2019). *Conscripting Women: Gender, Soldiering, and Military Service in Sweden 1965–2018. Women's History Review*, 28(7), 1039–1056. DOI: <https://doi.org/10.1080/09612025.2019.1596542>

44. Petchesky, R. (1990). *Abortion and Woman's Choice: the State, Sexuality, and Reproductive Freedom*. Boston, MA: Northeastern University Press.

45. Pleck, J. H. (1984). *The Myth of Masculinity*. Cambridge: MIT Press.

46. Stephen, F. (1998). *Life with Father: Parenthood and Masculinity in the Nineteenth-century American North*. Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press.

47. Wolf, N. (2002). *The Beauty Myth: How Images of Beauty Are Used Against Women*. New York: William Morrow.

48. Ігнатенко, І. (2013). *Female Body in the Ukrainian Tradition Culture*. Kyiv: Dulebes. [in Ukrainian].

49. Кон, І. (2003). *Male Body in the History of Culture*. Moscow : Word. [in Russian].

50. Маєрчик, М. & Плахотнік, О. (2017). *Gender-based Violence: between Custom and Crime*. In M. Maierchuk & O. Plakhotnik & G. Yarmanova (Eds.), *Gender for Media: a Textbook on Gender Theory for Journalism and Other Socio-humanitarian Specialties*. Kyiv: Critique. P. 151–164. [in Ukrainian].

51. Портнова, Т. (2016). *To Love and to Teach: Peasantry in the Perception of Ukrainian Intellectuals in the 2nd Half of the 19th Century*. Dnipropetrovsk : Lyre. [in Ukrainian].

Надійшла до редколегії 10.07.20

I. Ihnatenko, PhD in History, Associate Professor
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

FROM THE HISTORY OF FEMINIST RESEARCH OF FEMALE BODY AND SEXUALITY IN ENGLISH-SPEAKING AND EUROPEAN COUNTRIES

This article presents the analysis of the feminism history toward the female body, which has figured alternately as the source of women's oppression and as the locus of a specifically female power. Drawing on European and American feminist literature, the author of the article shows how feminist scholars focus first of all on the reproductive body and on female's sexuality. The key message of all these scientific works is that corporealities of women may be seen as making vulnerable to male domination and control, both directly through the exercise of superior physical power, and indirectly through social compulsions and the representation of sexual difference across a variety of discourses. It is shown that for feminist scholars, the body has always been of central importance for understanding women embodied experience, cultural and historical construction on the female body in the various contexts of social life.

Keywords: History of Body, feminism, women's body, sexuality and reproduction.

УДК 316.75:323.22/.23](477.74-21)зм-89)"1944/1954"
DOI:https://doi.org/10.17721/1728-2640.2020.146.4

О. Ільїн, асп., викладач
ORCID: 0000-0001-5238-5828
Ізмаїльський державний гуманітарний університет, Ізмаїл, Україна

АНТИРАДЯНСЬКІ НАСТРОЇ МІСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ІЗМАЇЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ УРСР У ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД (1944–1954)

Досліджено основні причини поширення антирадянських настроїв серед міського населення Ізмаїльської області УРСР у повоєнний період, визначено їхні особливості, а також розглянуто форми опору радянським перетворенням і комуністичному тоталітарному режиму. Вивчено негативні настрої з боку населення, викликані націоналізацією та колективізацією в Ізмаїльській області. Особливу увагу приділено виявам невдоволення релігійною політикою, зокрема діяльності підпільних релігійних об'єднань. Охарактеризовано спротив населення мобілізаціям на радянські промислові підприємства, визначено кількість дезертирів із військових підприємств. Висвітлено суспільно-політичні настрої в перші місяці після встановлення радянської влади та їхні зміни через погіршення життєвого рівня населення та житлової проблеми. З'ясовано, що додатковими факторами поширення невдоволення стали незаконні дії місцевого партійного та радянського керівництва.

Ключові слова: радянська політика, міське населення, Ізмаїльська область, повоєнний період.

Постановка проблеми. Відновлення радянського устрою в Ізмаїльській області УРСР, що розпочалося наприкінці серпня 1944 р., включало приведення соціально-економічної, політичної та культурної сфер життя суспільства відповідно до тих порядків, які склалися в СРСР. З метою радянзації краю влада широко використовувала як ідеологічні, так і репресивні методи, у ході чого було розпочато націоналізацію, колективізацію та культурну революцію. Ці зміни, а також значні мобілізації в 1944–1945 рр. спричинили виникнення й поширення антирадянських настроїв серед населення. Аналіз причин їхнього виникнення та особливостей вияву є важливою частиною дослідження процесу радянзації краю. Крім того, значущість цієї розвідки полягає в можливості актуалізації в історичній пам'яті подій тоталітарного минулого: голоду, колективізації, антирелігійної політики влади.

Аналіз джерел і літератури. У радянський період вивчення ставлення населення до радянзації було обмежено через недоступність частини архівів та ідеологічний тиск з боку компартії. Першим досліджувати цю проблему почав радянський та український історик А. Д. Бачинський, який розкрив форми опору колективізації та визначив його наступні види: антиколгоспна агітація, саботаж заходів радянської влади, залякування, проникнення до колгоспів "з метою руйнування колгоспного ладу", а також терор. Учений зазначав, що в придунайських землях спротив колективізації не набув таких значних розмірів і гострих форм, як у західноукраїнських областях. При цьому утверджувався штамп, що супротивники радянської влади – це "класово-ворожі елементи", "куркульські банди" тощо [26, с. 115]. Невдоволення низьким рівнем життя в рамках тодішньої ідеології не могло вивчатися, спротив релігійній політиці влади трактувався з точки зору боротьби з "релігійними забобонами". Легально населення могло виявляти своє невдоволення лише стосовно місцевого керівництва в листах до влади, скаргах, у листах до редакцій газет.

Вивчення антирадянських настроїв і спротиву населення комуністичним перетворенням стало можливим лише після здобуття Україною незалежності. Аналізом суспільних настроїв у повоєнний період займалися такі науковці, як В. В. Кононенко [28], В. О. Крупина [29], О. П. Рабенчук [33], В. В. Островський [31] та ін. Узагальнив феномен українського спротиву радянському режиму В. В. Островський. Для нижчого ступеня активності дослідник запропонував використовувати такі терміни, як "незгода", "неприйняття", "інакودумство", тоді як для вищого – "опозиційний рух" або "рух опо-

ру/спротиву". Вищий ступінь активності поділяється на чотири напрями: суспільно-політичний, соціально-економічний, духовний та культурний [31, с. 112–113]. Загальні особливості спротиву в повоєнний період окреслила Н. В. Шліхта, зазначаючи, що в цей період поширювалося уявлення про несправедливість ситуації та разом із тим стала очевидною безсилість населення щось змінити. Як наслідок – прогресувала аполітичність населення, з'являлися уявлення про владу як про абстрактних "вони", брак конструктивних ідей щодо можливих змін [34, с. 159].

Велика увага науковців була приділена дослідженню антирадянських настроїв у повоєнний період у Західній Україні. Так, І. М. Мищак, характеризуючи сучасну історіографію суспільно-політичних перетворень на західноукраїнських землях у другій половині 1940-х – на початку 1950-х рр., зауважував, що сучасні українські автори відзначають жорстокість радянського режиму, прискорені темпи радянзації, небажання рахуватися з місцевими традиціями й усталеним способом життя. Разом із цим, сучасні історики визнають позитивні зрушення в галузі освіти й охорони здоров'я, соціального захисту населення, розширення мережі освітніх і культурних закладів [30, с. 434]. І. Г. Патер, вивчаючи спротив радянському режиму на Галичині з боку ОУН–УПА, визначив, що найбільший спротив викликали: примусовий загальний військовий набір, погроми і пограбування місцевого населення, вивезення на схід, державні хлібозаготівлі, проведення виборів, створення колгоспів [32, с. 608, 613–614, 617, 621]. Антирадянські настрої населення Закарпаття стали об'єктом наукової уваги істориків В. В. Міщанина та С. О. Гордійчука. Дослідники дійшли висновку, що значні антирадянські настрої викликали такі заходи влади, як введення радянських грошей, проведення перших виборів, аграрні перетворення. При цьому вони виділили такі форми вияву невдоволення: написання листівок, анекдоти, антирадянські вислови, слухання заборонених радіопередач, діяльність підпільних організацій тощо [27, с. 162–163].

Антирадянські настрої в Ізмаїльській області дотепер залишаються малодослідженими. Окремі їхні аспекти, зокрема релігійний спротив, висвітлено в роботі А. В. Акчеша [25, с. 7–15].

Джерельною базою дослідження стали документи Державного архіву Одеської області (далі – ДАОО) та Центрального державного архіву громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО). З фонду Ізмаїльської обласної прокуратури ДАОО були використані загальні звіти та довідки про діяльність прокуратури, статистичні звіти, звіти та довідки відділу у справах спеціальної

підсудності обласної прокуратури. Крім того, були залучені документи обласного відділу компартії: доповіді радянських і партійних діячів, спеціальні повідомлення за матеріалами військової цензури, доповідні записки НКВС про настрої місцевого населення, документи, які розкривають хід операції з виселення куркулів із області. З фонду ЦК компартії України ЦДАГО були використані документи організаційно-інструкторського відділу ЦК КП(б)У: звіти про роботу військового відділу обкому компартії, доповідні записки, звіти про роботу тощо.

Завдання. Метою статті є дослідження антирадянських настроїв міського населення Ізмаїльської області УРСР у післявоєнний період, визначення їх особливостей та форм вияву.

Виклад основного матеріалу. Виникнення й поширення негативних настроїв у місцевого населення викликало проведення націоналізації та колективізації, мобілізації, обмеження можливості сповідувати релігію. Частково це невдоволення виявилось під час проведення виборів. Додатковими чинниками поширення невдоволення на цьому етапі стало зниження рівня життя, зокрема перебої з постачанням хліба, а також непродумані й незаконні дії місцевого керівництва та розташованих у містах військових частин.

Одним із перших кроків радянської влади після відновлення Ізмаїльської області стала націоналізація підприємств та торговельних установ. У заможних власників були відібрані, наприклад, цегельні заводи, винні, бакалійні, овочеві та продуктові магазини тощо. При цьому землю, городи, виноградники, худобу було конфісковано частково. У 1944–1948 рр. заможним власникам все ще дозволялося мати 1–2 найманих робітників (їх називали "батраками") і здавати в оренду житло постійцям або організаціям, що потім ставало однією з підстав для їхнього заслання. Наприклад, мешканець Ізмаїла Д. В. Соловйов станом на 4 вересня 1948 р. мав 8 га орної землі, 3 корови, 1 коня, два будинки, користувався сезонною робочою силою. У 1940 р. він мав більше господарство – 20 га орної землі, 0,35 га виноградників, 10 корів, 4 коней, а також два будинки. Інший мешканець міста, Т. І. Стратієнко в 1948 р. мав 3 будинки, які здавав під квартири, до 1940 р. він також володів значно більшим господарством [1, арк. 27, 32].

Колгоспні порядки утверджувалися не лише в селах, але й у містах у зв'язку з тим, що в кожному місті були утворені колгоспи. У ході колективізації в середньої та заможної частини селянства була відібрана їхня земля, худоба та знаряддя праці. Крім того, держава проводила політику обмеження прав заможної верстви селянства, наприклад, не дозволяючи їм вступати до колгоспів або обкладаючи додатковими податками. До основних форм вияву невдоволення, за словами голови управління МДБ (Міністерства державної безпеки) Кузнєцова, належали чутки, виступи проти партійного і радянського активу, погрози розправи з приватними колгоспниками, антирадянські анонімні листи з погрозами розправи та створення нелегальних молодіжних організацій. До того ж, невдоволення колективізацією виявлялося у формі терактів – убивств радянських активістів і керівників. Проте слід зазначити, що вбивства відбувалися лише в селах [7, арк. 92–93].

Антиколгоспні та антирадянські настрої виявлялися, перед усім, у розмовах людей, у висловлюваннях проти колгоспів, влади, партійних діячів, радянського устрою тощо. Такі розмови згідно з чинним тоді законодавством уважалися злочинами – "антирадянською агітацією" – і каралися за ст. 54 кримінального кодексу УРСР. До слова, до справ спеціальної підсудності належали і звинувачення за ст. 80 КК УРСР – "спроба перейти кор-

дон". Крім злочинів за звинуваченням в "антирадянській агітації", за 54 ст. каралися й військові злочинці, які, наприклад, видавали радянських активістів. Справи на звинувачування за цими статтями вважалися "справами спеціальної підсудності", або, за тодішньою термінологією, – "спецсправами". Їхнім розслідуванням займалися органи НКДБ (Народний комісаріат державної безпеки), а нагляд за ходом слідства здійснював відділ у спецсправах при обласній прокуратурі. Після того, як справу було завершено, її направляли або до суду, або до особливої наради при НКВС (Народний комісаріат внутрішніх справ) – спеціального позасудового органу.

Слід зазначити, що поширенню антирадянських чутток сприяла погана організація інформування населення про міжнародні події, події на фронті та стан у країні. Мережа дротового радіо створювалася зі значними труднощами і була завершена лише наприкінці 1945 р. Поганим було і забезпечення населення газетами. Робота агітаторів з інформування населення в 1944–1945 рр. проводилася досить формально [20, арк. 29–30].

Відповідно до матеріалів прокуратури Ізмаїльської області, кількість спецсправ протягом 1945–1947 рр. поступово зростала, після чого простежується тенденція до їхнього повільного скорочення (див. табл. 1).

Станом на 1 липня 1946 р. у провадженні органів управління МДБ було 14 справ на 18 осіб: за антиколгоспну агітацію – на 1 особу, за антирадянську агітацію – на 8 осіб, за пособництво – на 3 особи, за антирадянські дії під час виборів – на 1 особу, за нелегальний перетин кордону або спробу перетину кордону – на 5 осіб [16, арк. 17–18]. У першому півріччі 1947 р. у провадженні органів МДБ за звинуваченням в антирадянській агітації було 45 справ, а саме: за пораженські настрої – 16 справ, за заклик до скоєння інших кримінальних злочинів – 3 справи, за виготовлення, зберігання і поширення кримінальної літератури – 5 справ, за інші види антирадянської агітації – 21 справа [18, арк. 10].

Завершення колективізації в Ізмаїльській області припало на кінець 1940-х рр. При цьому в області залишалася значна кількість колишніх багатих власників – заможних селян, торговців, підприємців, виноробів і домовласників. Про настрої цієї групи можливо дізнатися з матеріалів, які збиралися МВС і МДБ [1, арк. 10]. Проте ці дані не є повними, адже в умовах, коли за будь-яке антирадянське висловлювання людину могли ув'язнити, люди боялися прямо говорити про своє ставлення до влади. Відповідно до списків "Куркулів, торговців, колишніх підприємців та осіб, які існували на нетрудові доходи за районами Ізмаїльської області", серед заможних власників у 1948 р. ворожо налаштованих або до радянської влади, або до колективізації було: у Білгород-Дністровському – 14 осіб із 28, у Кілії – 8 осіб із 66, в Ізмаїлі – 4 особи із 64 [6, арк. 89–93, 118–125, 180–184, 214–225, 303–312]. Згідно з іншим списком кількість осіб, які не сприймали радянську владу, була трохи більшою [5, арк. 13–14, 28, 40, 43–44, 70].

Відлунням розкуркулення та колективізації стала поява в Ізмаїльському педагогічному училищі антирадянської групи студентів. Викрити в грудні 1948 р. молодіжну групу очолювали Формузакі та Кіру, які були синами репресованих "куркулів". Їх звинуватили в тому, що "вони пробралися в комсомол, обговорювали з антирадянських позицій політику партії та уряду, поклялися мстити Радянській владі за їхніх репресованих батьків, вели антирадянську профашистську агітацію, вихваляли англійців і американців, дискредитували членів Радянського уряду, доводили студентам нібито неминучість зміни у нас державного ладу, готувалися самі й готували інших до нелегального переходу державного кордону" [7, арк. 94].

Разом з невдоволенням від колективізації та націоналізації спротив виявився й у дезертирстві, й ухиленні від мобілізацій. Право робітників і службовців самостійно обирати місце своєї роботи було обмежено указами президії Верховної Ради СРСР від 26 червня 1940 р. та від 26 грудня 1941 р. В Ізмаїльській області мобілізації до військових підприємств за межі області та до лав Червоної армії почалися відразу після її відновлення. У 1944 р. було мобілізовано 69 388 осіб, з яких до армії було спрямовано 47 904 особи, в основному – незаможних селян, до промисловості за різними нарядами до 15 листопада 1944 р. – 2 512 осіб, до підприємств вугільної промисловості – 15 231 особу, чорної металургії – 13 000 осіб, на роботу до транспорту – 2 441 особу [22, арк. 2–4]. Відповідно до звіту "Про роботу військового відділу ОК КП(б)У за 1945 р." до Червоної армії та промисловості в цьому році було призвано 19 080 осіб [21, арк. 2].

Мобілізованих об'єднували в спеціальні "команди слідування", в яких вони організовано добиралися до залізничної станції. Слід зазначити, що в цей період виникали перебої із забезпеченням транспортом, коли вагони затримували на 10–20 днів, унаслідок чого мобілізовані розходилися і потім не поверталися [22, арк. 2–4]. У 1945 р. у період призову військовозобов'язаних в окремих районах виникали випадки дезертирства та ухилення від військової служби. Наприклад, за період мобілізації під час транспортування мобілізованих до залізничних станцій та з ешелонів утекло до 1,5 тис. осіб. Деякі військовозобов'язані тікали навіть декілька разів [21, арк. 2].

Іноді траплялися випадки й активного спротиву мобілізації. Так, у 1946 р. було пред'явлено звинувачення групі осіб у складі М. П. Перевала, С. І. Романенка та В. Я. Романенка за статтями 54–10 ч. 2 та 54–11 КК УРСР у тому, що вони восени 1944 р., не бажаючи служити в Червоній армії, ухилялися від призову, дезертирували та перейшли на нелегальне становище. Крім того, вони були звинувачені у зберіганні гвинтівки і гранат, а також у виготовленні та поширенні анонімних листівок із загрозою на адресу керівників місцевих органів радянської влади, антирадянського, "пораженського" характеру, тобто в листівках ішлося, що СРСР може програти у війні [15, арк. 39–39зв.].

Значним було дезертирство серед мобілізованих за межі області на роботу до промислових підприємств. У цих випадках боротьба з дезертирством зводилася до їхнього розшуку та арешту за запитами з інших областей, адже дезертири намагалися повернутися до місця свого колишнього проживання. До обласної прокуратури Ізмаїльської області приходили "розшукові завдання" з інших областей, після чого вона мала провести відповідні заходи щодо розшуку та арешту дезертирів. Місцева прокуратура періодично проводила тотальні перевірки житла приватного та суспільного сектора, а також підприємств та організацій. Завершені справи передавалися до Військового трибуналу Одеської області. Не всіх дезертирів засуджували до кримінального покарання, справи могли зупинятися через стан здоров'я звинувачуваних, за сімейними обставинами, через проведення мобілізації з порушеннями та з інших причин. У III та IV кварталах 1944 р. розшукових завдань на дезертирів не надходило. Проте вже, починаючи із 1945 р., кількість дезертирів почала поступово зростати (див. табл. 2).

Додатковим методом боротьби з дезертирством були показові судові процеси. Так, у 1945 р. в клубі Ізмаїльського порту в присутності робітників цього підприємства було осуджено декілька осіб, після чого кількість дезертирів скоротилася [19, арк. 6–8].

Дезертири, які повернулися до області, проживали на нелегальному становищі й часто змінювали своє місце проживання. Вони переховувалися в інших селах, у родичів або у своєму господарстві й виходили лише вночі. Поширенню дезертирства сприяло те, що втікачі мали можливість легально працевлаштуватися. Наприклад, у Болградському заготзерні (зернозаготівельному пункті) працювало 48 дезертирів, а прокурор Ізмаїля сам взяв на роботу дезертира, при цьому знищивши відповідні документи [13, арк. 115, 204, 210].

Значне невдоволення з боку населення викликала релігійна політика влади, зокрема обмеження релігійних свобод, залучення населення до радянських культурних установ і заборона діяльності окремих релігійних течій. Радянська влада намагалася обмежити можливість населення відзначати такі свята, як Різдво, Пасха, День Св. Миколая тощо. *Партійні діячі на релігійні свята направляли до населення агітаторів та закликала віруючих не йти до церкви (напр., рибалок-старообрядців у Вилковому)* [10, арк. 23–25]. Ці дні стали робочими, що також викликало невдоволення. Зокрема, у доповідній записці "Про політнастрої населення м. Білгород-Дністровського станом на 20 січня 1945 р." зазначалося, що дві мешканки Білгород-Дністровського в розмові з провокатором називали це "викривленням та неповагою до релігії" [11, арк. 1–3]. Радянська влада намагалася залучити молодь до комсомолу, загітувати брати участь у житті клубів, червоних кутків, які були центрами антирелігійної пропаганди. Але населення часто не сприймало нових методів роботи. Так, у Кілії в 1953 р. група із 30 юнаків і дівчат на ґрунті своїх релігійних переконань відмовилися брати участь у житті радянських культурних установ [8, арк. 13]. Ще одним прикладом спротиву антицерковній політиці стало те, що в 1951 р. священник місцевої церкви у Вилковому організував групу із 12 хлопців, яких навчав у себе вдома Закону Божому, на противагу офіційній школі [9, арк. 15].

Організованим спротивом радянській владі була діяльність заборонених релігійних груп, до яких належали баптисти, п'ятидесятники, адвентисти-суботники 7 дня, суботники-реформатори та єговісти. Наприклад, у 1949 р. було арештовано групу баптистів у кількості 10 осіб, яка діяла на території Ренійського району та в Ізмаїлі. Керівників групи звинувачували в тому, що вони, виступаючи перед віруючими з проповідями, "тлумачили біблійне писання в антирадянському дусі й обмовляли радянську дійсність, закликали не брати жодної участі в суспільно-політичних і масово-культурних заходах влади, відмовлятися від громадської роботи" [8, арк. 4–5]. Керівники групи організовували нові громади та "недільні школи", куди ходили діти шкільного й дошкільного віку. Крім того, вони, діючи через учасників групи, що служили в радянській армії, залучали військовослужбовців до участі в громаді, закликали їх не складати військову присягу, відмовлятися захищати радянську державу, не вивчати військову техніку [8, арк. 1–17]. Як зазначає А. В. Акчеша, на початку червня 1952 р. в Ізмаїлі органами відділу управління МДБ в Ізмаїльській області була викрита нелегальна секта "євангельських християн-п'ятидесятників", яка діяла ще з 1945 р. Лейтмотивом звинувачення була активна антирадянська агітація. Їх також звинувачували у поширенні серед віруючих вигадок про війну, голод і смерть багатьох людей, відвідуванні квартир комуністів з метою залучення членів їхніх родин до сектантства, володінні книгами та періодикою закордонних видань релігійного змісту [25, с. 10–12].

Важливим індикатором лояльності місцевого населення до влади стали вибори до Верховної Ради СРСР та до місцевих рад. Результати виборів до Ізмаїльської обласної ради депутатів трудящих, які відбулися 21 грудня 1947 р., цілком задовольнили владу: у виборах взяло участь понад 99,96 % населення, першим депутатом було обрано Й. В. Сталіна, блок комуністів і безпартійних отримав 99,86 % [26, с. 82].

Відкритих виступів під час виборів не було, випадків антирадянської агітації майже не було. Так, у 1946–1947 рр. трьох осіб було звинувачено в антирадянській агітації під час виборів, одну особу – в "антирадянській опозиції кандидату в депутати до Верховної ради", іншу особу – у тому, що вона опустила в урну для голосування анонімний лист з призовом до повалення радянської влади [16, арк. 18; 17, арк. 2]. Їх звинувачували за 54-10 ст. кримінального кодексу УРСР – в "антирадянській пропаганді й агітації", а звинуваченням могло загрожувати позбавлення волі на строк не менше як на 6 місяців, аж до розстрілу або оголошення ворогом трудящих з конфіскацією майна і з позбавленням громадянства.

Місцева влада була готова докласти значних зусиль для того, щоб не було жодних несподіванок під час виборів і продемонструвати вищому партійному керівництву цілковиту лояльність. Наприклад, у Білгород-Дністровському командир дивізії наказав солдатам оформити казарму до виборів. На виконання цього наказу солдат Кудрим у ніч на 11–12 січня 1947 р. зняв плакати та вивіски з виборчої дільниці та вивісив їх у своїй казармі. Уже наступного дня цю "ворожу вилазку" обговорювали на бюро МК КП(б)У, у парторганізаціях, комсомолі, за розслідування взяли органи прокуратури та МДБ. У місті була посилена охорона виборчих дільниць, агітпунктів і підприємств, була проведена роз'яснювальна робота [12, арк. 1–2].

Додатковими факторами, які погіршували ставлення до радянської влади, були проблеми з постачанням продуктами та промисловими товарами, житлова проблема і поширення епідемічних захворювань. Вияви невдоволення цими проблемами були зафіксовані через мережу інформаторів, шляхом цензурування кореспонденції, а також через провокаторів. Скарги на продовольчі труднощі були виявлені військовою цензурою в листах. Так, мешканці Ізмаїла в листах скаржилися на відсутність продуктів і хліба на базарі, на низьку якість харчів, а також на високі ціни [2, арк. 7, 17–17зв]. Невдоволення у мешканців Болграда, Білгород-Дністровського та Рені було викликано перебоями в хлібопостачанні й чергами в магазинах [24, арк. 9–11; 4, арк. 8–9]. Гострою залишалася в області житлова проблема. Мешканці міст у листах скаржилися на відсутність житла, опалення, палива, а також на те, що вони змушені були ночувати на роботі через брак житла [2, арк. 17, 28зв–29]. При цьому мешканці міст відзначали більш високий рівень життя за часів румунської влади [2, арк. 7; 11, арк. 5–6].

Невдоволення викликалося також непередуманими, іноді незаконними діями окремих представників радянської влади, а також солдат та офіцерів розташованих у містах військових частин. Зазначимо, що в радянських офіційних звітах такі порушення називалися "порушенням соціалістичної законності". До незаконних дій влади належали мобілізації, які проводилися з порушенням чинного на ті часи законодавства. Так, улітку 1945 р. у Вилковому було заплановано мобілізувати 50 осіб на

роботи до колгоспу. Городянам не була пояснена мета мобілізації, унаслідок чого містом поширилися чутки, що мобілізованих вивезуть за межі області. Для виконання плану влада застосувала силу: арешти та нічні озброєні облави. Невдоволене населення наступного дня зібралося на мітинг, де лунали такі гасла, як: "досить знущатися, натерпілися", "не було і не буде правди", "більшовики своїми діями не відрізняються від німців", проте міліція розігнала мітинг. Про реакцію місцевого населення доповідав завідувачий партійним відділом обласної газети С. Лузган, який писав, що місцеве населення негативно відгукується про радянську владу та "ідеалізує часи румунської реакції" [23, арк. 3–12, 14]. Випадки незаконної мобілізації, за словами обласного прокурора Любіча, допускатися й в інших районах області: Болградському, Суворівському, Тузлівському та ін. [3, арк. 117].

Проте незаконні мобілізації були не єдиним виявом порушення законності з боку радянських і партійних діячів. Вони стосувалися, наприклад, незаконного привласнення майна, хлібозаготівель і обшуків. Крім цього, багато порушень було викликано через проблеми з алкоголем: секретарі райкомів, голови виконкомів і навіть голова облвиконкому пиячили. При цьому час від часу відбувалися гучні скандали, які дискредитували владу: голова Ізмаїльського облвиконкому під час обласної наради селян у стані алкогольного сп'яніння не міг доповідати; у Бородинському районі другий секретар, будучи п'яним та озброєним, розігнав нараду сільського активу; у Болградському районі секретар по кадрах у п'яному вигляді затримав прибулих вночі до міста селян, декілька разів вистрелив у них, намагався зґвалтувати жінок [23, арк. 37–40].

Негативні настрої були викликані порушеннями закону з боку розквартированих в області військовослужбовців. Так, характеризуючи поведінку військових в 1945 р., міський прокурор Рені писав, що військові п'яними ходили вулицями міста, бешкетували, а при спробі вгамувати їх загрожували зброєю. Крім цього, військові самовільно займали житло, займалися грабунками, били громадян і членів партії, займалися нападами на представників органів влади, місцеві відділки міліції та НКДБ, руйнували будинки та меблі на паливо. При цьому начальник місцевого військового гарнізону сам пиячив та не вживав ніяких заходів для наведення порядку [14, арк. 14–19].

Висновки. Таким чином, розбудова радянського режиму в містах Ізмаїльської області, проведення націоналізації, колективізації та мобілізацій, антирелігійна політика влади призвели до значного поширення антирадянських настроїв. На відміну від Західної України, в Ізмаїльській області були поширені в основному ненавистливі способи виявлення антирадянських настроїв. Особливості релігійного спротиву полягали в наявності в області значної кількості старообрядців у Кілії та Вилковому, які активно опиралися антирелігійній політиці влади, продовжуючи виконувати свої релігійні обряди та дотримуватися релігійних правил. Антирадянські настрої виявлялися у формі чуток, антирадянських та антиколгоспних висловлювань, під час листування, але навіть таке вираження невдоволення переслідувалися владою, ставали підставою для порушення кримінальних справ і звинувачення в антирадянській агітації. Крім того, значний спротив з боку населення викликали мобілізації, що виявилось у формі дезертирства та ухиляння від мобілізацій.

Таблиця 1*

**Кількість справ спеціальної підсудності, розслідуваних органами МДБ
Ізмаїльської області**

Рік	Порушено справ за рік		Завершено справ		Із загальної кількості завершених справ направлено			
	справ	на осіб	справ	на осіб	до суду		до особливої наради при НКВС	
1945	64	81	60	72	55	66		
1946	106	119	93	103	92	102	1	1
1947	114	142	114	142	114	142		1
1948	88		78		77			
1949	91	117	81	95	72	85	9	9
1950	85	108	73	106	70	103	3	3

*Таблицю складено на основі: ДАОО, ф. Р-7716, оп. 1, спр. 282, арк. 5; ДАОО, ф. Р-7716, оп. 1, спр. 274, арк. 1–16.

Таблиця 2**

Кількість дезертирів з військової промисловості в Ізмаїльській області

	Надійшло розшукових завдань	Виявлено та арештовано дезертирів	Засуджено військовим трибуналом
1 півріччя 1945 р.	713	226	
2 півріччя 1945 р.	2 463	1 004	594
1 півріччя 1946 р.	3 043	1 383	680
2 півріччя 1946 р.	1 899	2 186	1 204
1 півріччя 1947 р.			319
3 квартал 1947 р.			65

**Таблицю складено на основі: ДАОО, ф. Р-7716, оп. 1, спр. 46, арк. 13, 115, 73, 156, 310–311; Там само, спр. 260, арк. 47–48; спр. 409, арк. 15.

Список використаних джерел

- Архівний відділ Ізмаїльської міської ради, ф. 56, оп. 2, спр. 4, 199 арк.
- Державний архів Одеської області (далі – ДАОО), ф. П-4980, оп. 1, спр. 52, 37 арк.
- ДАОО, ф. П-4980, оп. 1, спр. 324, 175 арк.
- ДАОО, ф. П-4980, оп. 1, спр. 349, 125 арк.
- ДАОО, ф. П-4980, оп. 1, спр. 863, 70 арк.
- ДАОО, ф. П-4980, оп. 1, спр. 864, 312 арк.
- ДАОО, ф. П-4980, оп. 2, спр. 4, 219 арк.
- ДАОО, ф. П-4980, оп. 2, спр. 999, 17 арк.
- ДАОО, ф. П-5791, оп. 1, спр. 2, 90 арк.
- ДАОО, ф. П-5791, оп. 1, спр. 4, 124 арк.
- ДАОО, ф. П-7190, оп. 1, спр. 43, 16 арк.
- ДАОО, ф. П-7190, оп. 1, спр. 164, 3 арк.
- ДАОО, ф. Р-7716, оп. 1, спр. 46, 403 арк.
- ДАОО, ф. Р-7716, оп. 1, спр. 48, 186 арк.
- ДАОО, ф. Р-7716, оп. 1, спр. 271, 47 арк.
- ДАОО, ф. Р-7716, оп. 1, спр. 272, 129 арк.
- ДАОО, ф. Р-7716, оп. 1, спр. 282, 19 арк.
- ДАОО, ф. Р-7716, оп. 1, спр. 423, 27 арк.
- Комунальна установа "Ізмаїльський архів", ф. Р-1759, оп. 1, спр. 17, 203 арк.
- Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 23, спр. 814, 36 арк.
- ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1780, 17 арк.
- ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1781, 55 арк.
- ЦДАГО України, ф. 1, оп. 46, спр. 798, 85 арк.
- ЦДАГО України, ф. 1, оп. 46, спр. 1562, 247 арк.
- Акчешаш А. Переслідування віруючих п'ятидесятників в Ізмаїлі (40-50-ті рр. ХХ ст.) / А. Акчешаш // Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету. Історичні науки. – 2019. – 43. – С. 7–15.
- Бачинский А. Д. В семье советской. Социалистическое строительство в приднестровских землях Украинской ССР / А. Д. Бачинский. – Киев–Одесса: Головное изд-во объединения "Вища школа", 1984. – 172 с.
- Гордійчук С. О. Антирадянські настрої населення Закарпаття в часи "сталінщини" (1944–1953 рр.) / С. О. Гордійчук, В. В. Міщанин // Інтелегенція і влада. Історія. – 2015. – 32. – С. 142–174.
- Кононенко В. В. Суспільно-політичні настрої та моральний стан населення України в повоєнний період (1945–1953): дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / В. В. Кононенко; Вінницький держ. пед. ун-т ім. М. Коцюбинського. – Вінниця, 2004. – 231 с.
- Крупина В. О. Політичні настрої населення України перших повоєнних років (1945–1948 рр.) / В. О. Крупина // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: збірник статей. – 2005. – № 8. – С. 191–197.
- Мищак І. Сучасна історіографія суспільно-політичних перетворень на західноукраїнських землях у другій половині 1940-х – на початку 1950-х років / І. Мищак // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2010. – № 4. – С. 426–436.

- Островський В. Феномен українського спротиву другої половини ХХ ст. / В. Островський // Наук. зап. Тернопільського пед. ун-ту імені Володимира Гнатюка. Історія. – 2017. – 2(1). – С. 111–124.

- Патер І. Спротив галичан тоталітарному режимові у повоєнний час (1944–1953) / І. Патер // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – 2012. – № 21. – С. 607–627.

- Рабенчук О. П. Соціальна активність та настрої населення України у повоєнний період (друга половина 1940-х – початок 1950-х років) / О. П. Рабенчук // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: збірник статей. – 2007. – № 12. – С. 324–339.

- Шліхта Н. Історія радянського суспільства: Курс лекцій / Н. Шліхта. – Харків: Акта, 2015. – 252 с.

References

- Archive Department of the Izmail City Council, coll. 56, list 2, fol. 4, 199 sheets.
- The State Archives of Odessa Region (further – SAOR), coll. R-4980, list 1, fol. 52, 37 sheets.
- SAOR, coll. P-4980, list 1, fol. 324, 175 sheets.
- SAOR, coll. P-4980, list 1, fol. 349, 125 sheets.
- SAOR, coll. P-4980, list 1, fol. 863, 70 sheets.
- SAOR, coll. P-4980, list 1, fol. 864, 312 sheets.
- SAOR, coll. P-4980, list 2, fol. 4, 219 sheets.
- SAOR, coll. P-4980, list 2, fol. 999, 17 sheets.
- SAOR, coll. P-5791, list 1, fol. 2, 90 sheets.
- SAOR, coll. P-5791, list 1, fol. 4, 124 sheets.
- SAOR, coll. P-7190, list 1, fol. 43, 16 sheets.
- SAOR, coll. P-7190, list 1, fol. 164, 3 sheets.
- SAOR, coll. R-7716, list 1, fol. 46, 403 sheets.
- SAOR, coll. R-7716, list 1, fol. 48, 186 sheets.
- SAOR, coll. R-7716, list 1, fol. 271, 47 sheets.
- SAOR, coll. R-7716, list 1, fol. 272, 129 sheets.
- SAOR, coll. R-7716, list 1, fol. 282, 19 sheets.
- SAOR, coll. R-7716, list 1, fol. 423, 27 sheets.
- The Municipal Institution "Izmail Archive", coll. R-1759, list 1, fol. 17, 203 sheets.
- The Central State Archives of Public Organizations of Ukraine (further – CSAPO of Ukraine), coll. 1, list 23, fol. 814, 36 sheets.
- CSAPO of Ukraine, coll. 1, list 23, fol. 1780, 17 sheets.
- CSAPO of Ukraine, coll. 1, list 23, fol. 1781, 55 sheets.
- CSAPO of Ukraine, coll. 1, list 46, fol. 798, 85 sheets.
- CSAPO of Ukraine, coll. 1, list 46, fol. 1562, 247 sheets.
- Akcheshash, A. (2019). Persecution of Believers-Activists of the Pentecostals in the City of Izmail (1940's – 1950's). *Scientific Bulletin of the Izmail State Humanitarian University. History*, 43, 7–15. [in Ukrainian].
- Bachynskyi, A. (1984). *In the Soviet Family: Socialist Building in the Danube Region of the Ukrainian SSR*. Kyiv – Odessa: Higher School. [In Russian].
- Hordiichuk, S. & Mishchanyn, V. (2015). Anti-Soviet Sentiment of the Transcarpathian Population Under Stalinism (1944–1953). *The Intellectuals and Power. History*, 32, 142–174. [in Ukrainian].
- Kononenko, V. (2004). *Socio-Political Moods and Moral Condition of the Ukrainian Population in the Postwar Period (1945–1953)*. Unpublished

Thesis (PhD in History), Vinnytsia State Pedagogical University named after MykhailoKotsiubynsky. [in Ukrainian].

29. Krupyna, V. (2005). The Political Mood of the Population of Ukraine in the First Postwar Years (1945-1948). *Ukraine of the 20th Century: Culture, Ideology, Politics: A Collection of Papers*, 8, 191-197. [in Ukrainian].

30. Myshchak, I. (2010). Modern Historiography of Social and Political Transformations on the West Ukrainian Territories in the 2nd Half of 1940's – Early 1950's. *Scientific Notes of Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of NAS of Ukraine*, № 4, 426-436. [in Ukrainian].

31. Ostrovskyi, V. (2017). The Phenomenon of Ukrainian Resistance in the 2nd Half of the 20th Century. *Scientific Notes of Ternopil National Pedagogical University Named after Volodymyr Hnatyuk. History*, 2(1), 111-124. [in Ukrainian].

32. Pater, I. (2012). Galicians' Resistance to the Totalitarian Regime in the Postwar Period (1944-1953). *Ukraine: Cultural Heritage, National Consciousness, Statehood*, № 21, 607-627. [in Ukrainian].

33. Rabenchuk, O. (2007). Social Activity and Mood of Population of Ukraine in the Postwar Period (2nd Half of the 1940's – Early 1950's). *Ukraine of the 20th Century: Culture, Ideology, Politics: A Collection of Papers*, № 12, 324-339. [in Ukrainian].

34. Shlikhta, N. (2015). *The History of Soviet Society: Course Book*. Kharkiv: Acta. [in Ukrainian].

Надійшла до редколегії 09.09.20

O. I. Iliin, PhD Student, Lecturer
Izmail State University of Humanities, Izmail, Ukraine

THE ANTI-SOVIET MOOD OF URBAN POPULATION OF IZMAIL REGION OF UKRAINIAN SSR IN THE POST-WAR PERIOD (1944-1954)

The work researches essential reasons for spreading anti-Soviet public sentiments among local inhabitants of Izmail Region, Ukrainian Soviet Socialist Republic in the post-war period, describes their specific features and forms of counteraction to Soviet reformation and Communist totalitarian regime. Source basis of the said research is represented by documents of the Central State Archives of Public Organizations of Ukraine and the State Archives of Odessa Region. General reports and statements of activities from Regional Attorney Office Fund, SAOR, as well, as statistics data, reports and accounts in cases of special jurisdiction of Regional Attorney Office. Furthermore, reports of Soviet Administration and Communist Party figures, special notifications referring to armed force censorship, reports by PCHA about local inhabitants' sentiments, documentation describing the course of operation of kulaks' deportation. Documentation of Organization and Instruction Section of Communist Party of Ukraine Central Committee, CSAPO fund was also used: reports about the activities of military section of Communist Party Regional Committee, internal memoranda, statements of completed work.

Special attention has been paid to review of display of discontent in matters of religious policy, particularly, activities of underground religious associations. Author also describes resistance of the local population to mobilization to Soviet industrial enterprises, specified number of deserters from enterprises of military industry. Author also revealed and described social and political sentiments in the first months of Soviet power implementation and changes in such sentiments which occurred due to drop in social standards and housing problems. It was discovered also that illegal actions of local Communist Party and Soviet Administration and individual public figures formed additional factors, which contributed to popular discontent.

Keywords: sovietization, urban population, Izmail region, post-war period.

УДК 929:821.161.2-92.09 Мордовець Д.
DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2020.146.5>

Т. Криницька, асп.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ПУБЛІЦИСТИЧНОГО СТИЛЮ ДАНИЛА МОРДОВЦЯ

Розглядається процес становлення Данила Мордовця як письменника, літератора та публіциста, який залишив чималу творчу спадщину. Проаналізовано формування ліберально-демократичних поглядів письменника, його діяльність у російських журналах середини XIX ст., охарактеризована тематика та стилістичні особливості його творів. Розглядається співпраця Данила Мордовця з видавцями та редакторами тогочасних періодичних видань. Досліджено два періоди творчої діяльності Данила Мордовця: Саратовський та Санкт-Петербурзький. Особливу увагу приділено взаємозв'язкам письменника з тогочасними науковцями та громадськими діячами А. Красевським і М. Костомаровим. Розглянуто відгуки літературних критиків на твори Мордовця та з'ясовано їхнє ставлення до автора загалом, що дозволило виявити неоднозначність поглядів сучасників на художні, наукові та публіцистичні твори літератора.

Ключові слова: Д. Мордовець, М. Костомаров, публіцистика, жанри, письменники, стилі, література.

Постановка проблеми. Вагомий вплив на розвиток української та російської літератури мав історик і публіцист Данило Лукич Мордовець. Його творчість відіграє важливу роль у вивченні багатьох історичних процесів у розвитку світової літератури. Важливо відмітити, що життя та творчість Д. Мордовця не були предметом ґрунтовного дослідження українських істориків. Фактично, будучи автором багатьох відомих романів, таких як "Идеалисты и реалисты" (1876), "Великий раскол" (1878), "Царь и гетман" (1880), "Похороны" (1886) та повістей "Сидение раскольников в Соловках" (1880), "Мамаево побоище" (1881), "Сагайдачный" (1882), "Авантюристы" (1886) та багато інших, він був мало відомий інтелектуальній спільноті. Однак, від 1860-х рр., під впливом демократичного оточення, починають з'являтися його перші тематичні романи та повісті, присвячені політичній діяльності російського уряду. Слід зазначити, що протягом життя письменника його світогляд, як і напрями та сфери інтересів, неодноразово змінювалися. Це не дивно, оскільки на нього мало неабиякий вплив його інтелектуальне оточення, яке відіг-

равало знакову роль у його письменницькій діяльності. Хоча в жодному разі не можна говорити про те, що Д. Мордовець був повністю підвладним чужій думці. Так, значне місце у творчості Д. Мордовця займає публіцистика, оскільки саме в цьому жанрі письменник і почав свою діяльність. Тому саме публіцистичні праці є найбільш суперечливими у його творчості.

Аналіз джерельної бази та публікацій. Джерельна база та історіографія проблеми є доволі широкими. Документи, що висвітлюють життя і творчий шлях Д. Мордовця, зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського (ф. І: "Літературні матеріали", ф. Х: Архів Академії наук). Основними джерелами для статті виступили твори письменника та архівні неопубліковані матеріали, головним чином – його переписка з літераторами. Зокрема, варто виокремити такі роботи, як "Великий раскол" (1878), "Царь и гетман" (1880), які відображають початок публіцистичної кар'єри Д. Мордовця. Їхнє вивчення дає розуміння політичної ситуації в Російській імперії, становище церкви, підіймаються питання державної зради,

протистояння правлячих династій. Саме в романах автор уперше починає не лише описувати події, а й надавати їм власної оцінки та критики. Повісті "Сидение раскольников у Соловках" і "Мамаево побоище" написані радше в публіцистичному стилі й надають відомості саме про історичні події, без висловлення власної оцінки автором, хоч, безумовно, не можна виключати оціночний фактор, який накладається на будь-який факт. Вагому роль мають публікації журналу "Голос", у якому, завдяки рекомендаціям М. Костомарова, пощастило працювати Д. Мордовцю [23, с. 114]. Саме в цьому журналі автор висвітлює теми внутрішньої й зовнішньої політики, порушує слов'янське питання. Також у листуванні Мордовця з О. Краєвським і М. Костомаровим, простежуються його спроби описати політичні події, а саме становище російських жінок, позицій на Балканах, роль дворянства та багато інших суспільно-політичних процесів. До того ж Мордовець публікував історичні та критичні замітки в журналах "Русское слово", "Отечественные записки", "Вестник Европы", "Дело", "Исторический вестник" та в газеті "Неделя". Особливу увагу читачів привернули монографія Мордовця "Пугачевщина" (1866) і вийшли окремими виданнями історичні описи "Самозванцы и понизовая вольница" (1867), "Гайдамачина" (1870), "Политическое движение русского народа" (1871). У даних роботах автор хотів висвітлити минуле простого народу, їхні шляхи бідності, а також простежувати взаємозв'язок політичного життя і мислення тогочасного суспільства [23, с. 116].

Дослідженням публіцистичної діяльності Данила Мордовця займалися як українські, так і російські вчені. Окремі аспекти його становлення як літератора висвітлює у своїх роботах О. Устинов "Про початок формування літературного стилю Д. Мордовцева" [24], "Початок публіцистичної діяльності Данила Мордовцева" [23], де автор аналізує причини, які стали вирішальними у становленні Мордовця як літератора, а також окреслює його взаємозв'язки з видатними діячами літератури того часу, такими як М. Костомаров, М. Катковим. Важливо згадати про роботу В. Момота "Данило Мордовцев – письменник і демократ" [10], де автор детально аналізує життєвий шлях Д. Мордовцева, його захоплення, особливості літературного стилю, викладає матеріали особистих листувань Данила Лукича зі своєю дружиною, літераторами та політичними діячами. Праця П. Бикова "Д. Л. Мордовцев. Критико-біографічний опис" важлива своїми даними саме про публіцистичну діяльність Мордовця [2]. Автор намагається простежити шлях його публіцистичної діяльності в російських журналах і проаналізувати його листування з представниками місцевих газет і журналів, на які неофіційно працював Д. Мордовцев. Також вступна стаття Ю. Лебедева у виданні "Твори Данила Мордовцева" у 2 томах дає повний опис його життя: дитинства, зрілості, подій, які вплинули на його літературну кар'єру. До того ж автор подає інформацію про особливості публіцистичного стилю Д. Мордовця, що допомогло йому привернути увагу А. Краєвського, який співпрацював з ним протягом тривалого часу. Причому Ю. Лебедев наголошує, що не завжди колеги підтримували позицію Мордовця, проте прислухалися до його думки [8]. Ініціатором дослідження даної проблематики в українській історіографії став Ю. Музика, який у своїй статті "Данило Мордовець і Чернігівщина" охарактеризував становлення творчої лабораторії Д. Мордовцева в Україні [18]. До того ж цінними у вивченні літературної та публіцистичної діяльності Д. Мордовця є й інші роботи Ю. Музики: "Громадсько-політична та наукова діяль-

ність Д. Л. Мордовця (1830–1905)" [17] та "Мордовець: публіцистична діяльність" [19].

Однак варто наголосити, що в кінці 1980-х – початку 1990-х рр. починає зростати популярність історичної белетристики, що сприяло появі зацікавленості до діяльності Д. Мордовця. Натомість робіт, які б відображали саме творчість і напрями діяльності Д. Мордовця, немає. Виняток становлять книга О. Ю. Сорочана "Квазіісторичний роман в російській літературі XIX ст. Д. Л. Мордовцев" і кілька статей, у яких історичні твори Д. Мордовця розглянуті в контексті дослідження творів Л. М. Толстого, М. Ю. Лермонтова, М. Н. Загоскіна [21].

Мета статті. Розкрити процес формування та особливості публіцистичного стилю Данила Мордовця.

Основні завдання. Проаналізувати співпрацю Д. Мордовця з редколегіями періодичних видань, дослідити стиль написання його публіцистичних статей та заміток; охарактеризувати тематику робіт, написаних у середині 1860-х рр.; з'ясувати роль науковців і літературознавців у становленні Д. Мордовця як публіциста.

Виклад основного матеріалу. Як відомо, Данило Мордовець – українець за походженням, хоч і написав більшість своїх творів російською. Попри те, що він за своє життя видав велику кількість романів, повістей і публіцистичних записок, він так і не став широковідомим серед сучасників. Його творами головню цікавилися літературознавці та письменники. Та, зважаючи на те, що його роботи наділені особливою оцінкою політичного та суспільного життя, російська влада пильно стежила за появою його нових творів. Так, ліберально-демократичні погляди письменника склалися багато в чому під впливом М. Костомарова, одного з найвизначніших українських учених XIX ст. Саме уявлення про народ як головну діючу особу всього історичного процесу були близькими для них обох і часто йшли в розріз із позицією офіційної науки тих років. Варто наголосити, що Д. Мордовець закінчив гімназію в Саратові, де в 1848–1857 рр. М. Костомаров перебував на засланнях як учасник забороненого владою Кирило-Мефодіївського товариства [23, с. 13]. Вважається, що саме М. Костомаров став "батьком" Данила Лукича в публіцистиці. Познайомила їх дружина Д. Мордовця Анна Пасхалова, яка допомагала М. Костомарову збирати народний фольклор. У своїх мемуарах М. Костомаров писав: "У травні того ж року [1856], повернулася з Петербурга моя давня знайома Анна Никанорівна, уже не пані Пасхалова, а пані Мордовцева; вона приїхала з молодим чоловіком, який щойно закінчив курс у Санкт-Петербурзькому університеті зі звання кандидата і з золотою медаллю; я скоро з ним зблизився і назавжди подружився" [7, с. 497]. Дружба з М. Костомаровим дала неабиякий поштовх молодому науковцеві у становленні його кар'єри. Так, після закінчення університету Д. Мордовець переїхав до Саратова, де він протягом нетривалого часу служив у губернському статистичному комітеті, а з 1856 р. редагував неофіційну частину газети "Саратовские губернские ведомости". Саме тут почали формуватися його літературні смаки та стиль. Його наукові інтереси залишалися незмінними протягом багатьох років; він публікував історико-статистичні нариси та етнографічні замітки ("Характеристика поволжского населения", "Местные заметки из летописи Саратова", "Опыт сбора моральной статистики" та ін.).

У цей період Д. Мордовець примкнув до табору любителів народного фольклору, представником якого, як відомо, був уже згадуваний М. Костомаров. Спільними зусиллями вони досліджували фольклор Поволжя й України загалом. Разом із М. Костомаровим, який від-

бував заслання в Саратові, Д. Мордовець підготував у 1854 р. "Малоросійський літературний збірник". До нього увійшли вірші М. Костомарова, зокрема поема про запорожців "Козаки і море" (українською мовою) та народні пісні в літературній обробці поетеси А. Н. Пасхалової, що стала восени 1854 р. дружиною Д. Мордовця [7, с. 499]. У поемі помітна його схильність до контамінації фольклорних джерел і стилізації. Так, етнографічно точні описи поєднувалися в них із ідилічним і романтичним пафосом. Водночас він публікував у "Саратовских губернских ведомостях" гострі фейлетони про побут і вдачі городян і провінційних поміщиків, підписуючись різноманітними псевдонімами [20, с. 5]. На сторінках "Саратовских губернских ведомостей" з'являються статті Д. Мордовця про ярмарки, що відбувалися в Саратові, про історичні та статистичні відомості повітових містечок і сіл, про заводське і промислове виробництво, будівництво залізниць, розвиток судноплавства, успіхи та недоліки в організації народної освіти. Значна кількість публікацій письменника присвячена історії Саратовського краю. Д. Мордовець друкує невідомі матеріали, що стосуються минулого Саратова, у двадцяти трьох номерах газети "Неделя" за 1861–1862 рр. публікується унікальний саратовський літопис, наводиться чимало історичних та статистичних даних [8, с. 22]. Історико-краєзнавчі роботи Д. Мордовця мають важливе значення не тільки для історії Саратовського Поволжя, де він провів значну частину життя, а й загалом для розвитку історіографії. Звернення до місцевих архівів, уміння вибудувати власну концепцію перебігу історичних подій зробили його праці надбанням загальноросійської історичної науки. Однак, як зазначали критики, деякі нариси Д. Мордовця відрізняються слабкістю і недбалістю наукового апарату. Це пов'язано з тим, що історик часто звертався не до документів, а до сили художньої уяви [5, с. 318].

Проте, попри захоплення фольклором і усною народною творчістю, Д. Мордовець усе ж такі плекав особливий інтерес до соціально-політичних тем, проблем народу, голоду; соціальні протистояння стали наріжним каменем більшості його робіт. Так, цінним довідником для дослідників діяльності земств стала книга Д. Мордовця "Десятиліття російського земства", де він одним із перших вивчає і описує цілу низку картин побутового життя, даючи безліч портретів помісних діячів. У своїх творах і статтях він активно підіймав проблеми економічного життя країни, питання діяльності земств, централізації переселенського руху, свободи друку, віротерпимості, проблем, які його хвилювали і про які він висловлювався з усією властивою йому щирістю та прямодушністю, "...то серйозно закріплюючи підписом свої думки і погляди, то висловлюючись у напівжартівливій формі вустами створеного ним Ескайра Джемса Плумпудінга" [2, с. 34]. До речі, характерною особливістю творчості Д. Мордовця було послугоування псевдонімами в разі, коли це стосувалося гостросюжетних публіцистичних статей. Установлено, що він підписувався: Данило М. Сліпченко, Афродіта, Берні з Бердичева, Містер Плумпудінг [20, с. 2].

Варто зазначити, що саме після знайомства з М. Костомаровим у житті Д. Мордовця починається період активної публіцистичної діяльності. Так, той уперше сповіщає видавця А. Краєвського про таланти Д. Мордовцева, висилаючи йому статтю свого молодшого колеги про шкільну освіту в Стародавній Русі з таким коментарем: "По новизні фактів і по чіткому викладу ви імовірно вшануєте її увагою" [24, с. 113]. Стаття була опублікована в 1861 р. під заголовком "О российских школьных книгах" у часописі "Чтения в Ис-

торическом обществе истории и древностей российских при Московском Университете", а через рік вона ж була надрукована в університетській друкарні вже окремою брошурою [12, с. 707]. Слід зазначити, що Данило Мордовець у виборі своїх тем був досить прискіпливим. Він писав про те, що цікавило його як історика, як громадянина, про те, що сам вважав важливим у сучасній йому науці та політиці [14, с. 98]. Його творчий вибір не завжди задовольняв А. Краєвського, який нерідко відхиляв кореспонденцію Д. Мордовця. Останній писав: "...але як же вам не соромно так пропустити мої статті про Пугачовщину? Перші ж послані були ще в жовтні, ця повільність лякає мене так, що побоююся знову пропонувати Вам мої роботи, особливо, якщо ви розбагатіли співробітниками", – читаємо в листі редактору від 29 січня 1868 р. [23, с. 114]. Звісно, публікувалися далеко не всі матеріали, що вислав Д. Мордовець. Його зацікавленість подіями в Польщі та на Балканах, увага до потаємної російської історії часто зіштовхувалася з принциповістю А. Краєвського, який, за влучною оцінкою сучасників, "завжди відмінно знав для кожної даної хвилини, що потрібно писати, про що писати і як писати" [9, с. 115]. Проте, попри творчі розбіжності, стосунки Д. Мордовця та А. Краєвського залишалися дружніми та довірливими. Знайомство з А. Краєвським, безсумнівно, вплинуло на становлення Д. Мордовця як письменника. У своїх спогадах він віддає належне А. Краєвському як особистості, яка відіграла велику роль у "входженні" його в російську літературу [13, с. 92]. Він набув практичного досвіду публіциста, нехай не завжди сприятливого, проте мав можливість привернути увагу загалу до тем, які його цікавили. Коло спілкування і широта охоплених ним тем дозволяли письменнику виходити на кожному етапі свого розвитку на якісно новий рівень у літературній та науковій творчості. Усе це свідчить, що Данило Мордовець був непересічним представником демократичної інтелігенції другої половини XIX ст.

Д. Мордовець також писав та редагував статті у газеті "Саратовские губернские ведомости" (1857–1858), а вже протягом 1859–1862 рр. виступає як журналіст столичних видань, зокрема газет "Русский дневник", "Русская газета", журналів "Русский вестник" та "Русское слово" [10, с. 217–222]. Слід наголосити, що тематика його праць була завжди різною, однак він намагався висвітлювати ті теми, які раніше були маловивчені або ж за різних причин їх замовчували. Так, Д. Мордовець ставить питання про вивчення розбійницького руху на Дону у XVIII ст., однак його як публіциста приваблюють не керівники і можновладці, а "прости розбійники", у діях яких він бачить прояв "характеру цілої епохи" [12, с. 703].

Саме перебування Д. Мордовця в Саратові дало неабиякий поштовх у пошуку публіцистичних та історичних матеріалів. Справи земських судів, матеріали про катування кріпаків, про жорстокі поміщицькі розправи були вміщені в книгу "Накануне воли" (окреме видання 1889 р. було вилучено і знищено на вимогу цензури), за допомогою якої автор намагався створити власну концепцію розвитку країни та розкрити історичне підґрунтя проблем поміщицької Росії. У цій книзі, за словами Д. Мордовця, "народ виступає з його власною мовою, якою він скаржився на своє тяжке становище, давав свідчення, просив про помилування, про захист, про вольності" [20, с. 5]. У цій документальній книзі чітко простежується метод усієї історичної прози Д. Мордовця, як наукової, так і белетристичної: від документа, факту – до яскравого і узагальненого образу, від образу – до суспільно-історичної закономірності [6, с. 6]. До того ж особливістю його творчості є

те, що він намагається спиратися на свідчення народних мас, селян, а якщо очевидців певних подій немає, то активно залучає усну народну творчість і фольклорні надбання. Протягом усієї своєї літературної діяльності Д. Мордовець відстоював людські права, братство народів, рівність станів, свободу особистості. Він завжди був прихильником віротерпимості й у низці історико-побутових нарисів ставав на бік старообрядців, вірувань їхніх учителів і народних споконвічних переказів, захищаючи їхні права. Більшість його колег говорили, що він був захисником у журналістиці "людей стародавнього благочестя" [2, с. 35].

Із переїздом Д. Мордовця у 1873 р. до Петербурга його літературна діяльність набула більш окресленого публіцистичного напрямку. Так, він починає активно працювати в статистичному відділенні Міністерства шляхів сполучення, публікує в 1870-х рр. публіцистичні статті "Земство и его деяния", "Истинные причины самарского голода", "О культурных признаках русского народа" та ін. твори в журналах "Дело" та "Отечественные записки". Бурхливу полеміку викликала його стаття "Печать в провинции" (1875, № 9–10), у якій йдеться про обмеженість провінційної журналістики і в якій Д. Мордовець формулює "скромні завдання провінційного друку" [15]. Полеміка навколо статті розгорнулася на сторінках "Недели", "Нового времени" і "Отечественных записок" [25, с. 160]. Автор наголошував на тому, що слід вивчати життєві проблеми країни, доводити їх до загального відома, дати можливість населенню створювати економічну і культурну конкуренцію із центрами, з великими містами [4, с. 13]. Як свідчать дослідники, теорія Д. Мордовця відразу ж викликала одностайні заперечення з боку столичних періодичних видань. "Отечественные записки", "Голос", "Санкт-Петербургские ведомости" та багато інших газет і журналів помітили плутанинність і непереконливість аргументації Д. Мордовця. Особливо категорично висловлювала свою незгоду до закону централізації народницька "Неделя". У провінції ж стаття Д. Мордовця породила справжню хвилю різноманітних виступів: "...мабуть, не було журналу і газети, навіть у найвіддаленішому кінці Росії, які не виявили б енергійного протесту проти "засилля столичної преси", проти "централістів" [4, с. 14]. Зміст відгуків провінційних журналістів зводився до того, що вони побачили у відкритому виступі столичного публіциста обмеження прав провінції й приниження їхніх публікаторських можливостей, і тому відстоювали своє право на існування, доводили життєву важливість провінційної журналістики, без якої і столична преса приречена на загибель [4, с. 15]. У 1877 р., відгукнувшись на пропозицію О. Суворіна, Д. Мордовець зацікавився жанром історичного роману. Протягом перших чотирьох років він написав вісім романів і повістей: "Идеалисты и реалисты", "Наносная беда", "Царь и гетман", "Двенадцатый год", "Лжедмитрий", "Великий раскол", "Сидение раскольников в Соловках", "Мамаево побоище". Ці твори були неоднозначно сприйняті критиками через високу популярність цього жанру і значну кількість творів, що побачили світ в ці роки [25, с. 161]. Відомий критик і публіцист М. Шелгунов оцінив літературний рівень творів Д. Мордовця як цілком відповідний загальному рівню вітчизняних історичних романів, яких в останні роки з'явилося в "непропорційно великій кількості" [26, с. 888]. Пріоритетне місце в творчості Д. Мордовця в цей період зайняла тема розколу. Вийшли його історичні монографії "Движения в расколе" (1874) і "Последние годы раскольниковских скитов на

Иргизе" (1872). Художнім узагальненням зібраних документальних матеріалів стали повість "Сидение раскольников в Соловках" (1880) і роман "Великий раскол" (1884). Зіставляючи фанатизм розкольників і жорстокість їхніх переслідувачів, Д. Мордовець виділив в історії розколу найяскравіші епізоди (подвижництво Морозової та Авакума, самовідданий захист розкольниками Соловецького монастиря) і спробував поєднати в одному творі дуже різномірні жанри: документалізм, історичну хроніку і мелодраму.

Однак Д. Мордовець так і не зміг знайти своє місце серед петербурзької письменницької громади, адже досить багато факторів були не на його користь; проте головну роль відіграв все-таки характер самого письменника – скромність і радикальність поглядів, що не дозволяли йому повною мірою займатися своєю діяльністю в столиці. Ще в 1860 р. за нього клопоталися друзі, адже відкрилася можливість зайняти місце професора на кафедрі історії Санкт-Петербурзького університету. Про це пише біограф Д. Мордовця П. Биков у передмові до петроградського видання "Полного собрания исторических романов, повестей и рассказов": "...якою б приємною не була пропозиція для Мордовця, він любив науку і вже вніс в цю область значний внесок цінних досліджень з історії Польщі, Малоросії та Пугачовщини, але, заглиблений у роботу в саратовських архівах, він ... не почув прохання друзів і відмовився від професури" [2, с. 33]. У своїх історичних працях Д. Мордовець перш за все описував простий народ. Він вважав, що ідеал історії полягає в "ґрунтовній, неупередженій і розумово-художньо намальованій картині того, як орав землю, вносив податі, відбував рекрутчину, радів і страждав російський народ, як він занепадав або розвивався, як часом він бунтував і розбишакував цілими масами, крав і бігав теж масами, тоді коли для щастя його працювали генерали, полководці й законодавці" [2, с. 35]. У дослідженні зарубіжного вченого Дана Унгуріану зазначається, що Д. Мордовець бачив в основі будь-якого ладу дві протилежні сили – відцентрову і доцентрову. Він був прихильником доцентрових сил, їх він розглядав у своїх історичних творах, а за недооцінку ролі відцентрових сил в історичному процесі був підданий численній критиці [27, с. 129–130]. Основним протиріччям історичного розвитку Росії Д. Мордовець вважав збереження протягом багатьох століть такого суспільного устрою, за якого народні маси були позбавлені можливості проявити себе в громадській та творчій діяльності. Це призводило до масових народних збурень, які були "природним продуктом усієї Росії і плодом ненормального стану всього державного ладу" [13, с. 91]. Головний зміст історичного процесу, на думку Данила Лукича, становить повільна, поступова зміна державного устрою, повільне зростання політичної та громадської свідомості народу. Найбільший інтерес Д. Мордовця викликали народні рухи XVIII ст.: "Вивчаючи історичне життя російського народу та її більш-менш масові, стихійні прояви в минулому столітті, – писав він, – ми майже виключно змушені були зупинятися на темних її рельєфах, на явищах понизової вольниці, самозванщини всіх видів, пугачовщини і гайдамаччини" [5, с. 316]. Цікавили його також інші прояви народної активності. Документи, знайдені в Царичинській канцелярії, дозволили йому підготувати нарис про солдата Московського легіону Богомолова, який оголосив себе в січні 1772 р. в Царицині імператором Петром III [10, с. 212]. Інтерес Д. Мордовця завжди тягів до маловідомих історичних фактів, він намагався

викрити негативну діяльність багатьох діячів Росії. Ще і досі до маловивчених подій в сучасній історичній літературі належать нариси Д. Мордовця про отамана Іванова та осавула Юдіна, про отаманів Кулаги і Заметаєва, про розбійників Філіппова та Сучкова [5, с. 317].

Узагалі, протягом життя, творчість Д. Мордовця постійно піддавалася критиці з боку його колег, які вважали за необхідне вказати на помилки науковця. Літературний дебют Мордовця як автора "Малороссийского сборника" в 1859 р. викликав загалом позитивну оцінку критиків: О. Гатцука в газеті "Московские ведомости" [3] та М. Стороженка в журналі "Отечественные записки" [22]. В опублікованому відгуку в журналі "Основа" в 1861 р. на публікацію Д. Мордовця, присвячену становищу селян в Південно-Західній Русі XVI ст., було відзначено народницький характер дослідження, а також загано і певне соціологічне новаторство дослідника – "переклад пам'яток XVI ст. на сучасну мову". Разом із цим, критик вважав, що у роботі Д. Мордовця на фоні розкриття картини насильства з боку влади, недостатньо відображений аналіз внутрішнього життя народу. Цей відгук цінний тим, що акцентує увагу на науково-белетристичному характері опублікованого тексту Д. Мордовця. У 1869 р. на його статтю "Русские государственные деятели прошлого века и Пугачев" відгукнувся публіцист і етнограф О. Леопольдов, якого обурило "ліричне співчуття до самозванця Пугачова", яке, на думку критика, перетворювало статтю в "епічну поему". Головними звинуваченнями на адресу Д. Мордовця стали нібито допущені ним нападки на "порядок і тишу престолу" [25, с. 160]. Фактично, більшість статей Д. Мордовця не сприймалися тогочасними критиками, оскільки вони не завжди розуміли спроби автора викрити політику уряду. З іншого боку, необхідно наголосити, що сам Д. Мордовець не мав на меті проводити політичну пропаганду або піддавати сумніви правомірність діяльності уряду. Він вважав своїм прямим обов'язком висвітлювати правдиву ситуацію, яка складалася у регіонах Російської імперії, зокрема про становище селян, їхні прагнення та рівень життя.

У 1879 р. автор "Литературных очерков" газети "Новое время" В. Буренін присвятив творчості Д. Мордовця низку статей, у яких спробував визначити місце його історичних романів у тогочасній літературі, а також дати загальну оцінку творчості письменника. Указуючи на велику популярність історичної літератури, у статті "Два слова об историческом романе на отечественной почве" В. Буренін відніс Мордовця до "найбільш плідних" історичних письменників, і "найживішим, якщо не за внутрішнім художнім змістом, то за зовнішнім викладом" [1, с. 2]. Критик дав високу оцінку історичній ерудиції письменника, доведену, на його думку, "деякими монографіями" [25, с. 163]. Проте широке коло обраних Д. Мордовцем тем та їхнє гостре політичне звучання викликали часто різку реакцію неприйняття, що не дозволяло об'єктивно оцінювати як наукові, так і художні твори митця. Варто підтримати думку дослідника творчості Д. Мордовця, В. Момота, який вважав, що прижиттєва критика в особі С. Окрейца, П. Шебальського, В. Буреніна, М. Суботіна, М. Соколова принижувала значення творчості Д. Мордовця, указуючи на "суб'єктивізм в оцінці його творів" [10, с. 25]. Хоч певною мірою справедлива й інша думка В. Момота про те, що творчість Д. Мордовця "невіддільна від тієї боротьби ідей, яка велася в середині та другій половині XIX століття в Росії". Натомість полемічні відгуки дозволяють побачити найбільш гострі питання, до яких звертався

Д. Мордовець, а виявлення проєкцій цих "подрозників" в художніх творах письменника може привести до кращого розуміння авторського задуму [19, с. 83].

Отже, літературна творчість охоплювала всі боки життя письменника. Він присвячував літературі майже увесь свій вільний час. Варто зауважити, що неабияку роль у цьому відіграла й дружина Д. Мордовця Анна Пасхалова, яка також тяжіла до літератури та фольклору. Саме вона була його першою помічницею та "музою". Листування з рідними та близькими не лише сприяли відточуванню письменницької майстерності, а й дозволяли Д. Мордовцю повною мірою втілювати свої ідейно-естетичні уявлення про особливі цінності слова в "художньому світі" письменника [24, с. 112]. Фактично, вивчення особливостей стилю Д. Мордовця дозволяє висловити думку про деякий суб'єктивізм прижиттєвих критиків письменника, що звинувачували його в низькому літературному смаку і прагнули переконати читача в слабкому художньому рівні його творчості. Вважаємо, що багаторічна публіцистична діяльність Данила Мордовця у періодиці сприяла розвитку та утвердженню реалістичних і демократичних тенденцій, а його особисті погляди були співзвучними зі світоглядом революційних демократів. У виборі тематики творчості він був прихильником учених і послідовників прогресивного напрямку суспільно-політичної думки Росії другої половини XIX ст. [18, с. 189].

Висновки. Таким чином, історична публіцистика була важливою складовою літературного доробку Д. Мордовця. Протягом усього життя він намагався виступати поборником за права простого люду, неодноразово своїми "провокаційними" працями підіймав дух українських і російських борців за свободу, спонукав до дії. Одним з основних напрямів журналістської діяльності Д. Мордовця стало публічне викриття вад і недоліків місцевої адміністрації, сваволі поміщиків-кріпосників. Протягом життя Данило Лукич обіймав посади редакторів багатьох періодичних видань, однак його кардинальні рішення часто були не до вподоби владі та науковим колам. Саме тому, як за його життя, так і після смерті, вийшло багато критичних відгуків на його твори. Загалом, протягом своєї діяльності автор сформував особливий публіцистичний стиль, який був притаманний власне Мордовцю, хоч не варто забувати, що більшою мірою він був прихильником саме ліберально-демократичного напрямку. На історичній публіцистиці Д. Мордовця позначилась еволюція його світогляду, яка відбулася під впливом М. Костомарова, М. Чернишевського, А. Краєвського, творчості Т. Шевченка. Багаторічна історико-публіцистична діяльність Д. Мордовця сприяла розвитку та утвердженню демократичних тенденцій у громадсько-політичному житті, оскільки він був прихильником прогресивного напрямку суспільно-політичної думки Росії другої половини XIX ст. Широкий спектр інтересів Д. Мордовця зумовив використання ним у своїй творчості різних публіцистичних жанрів: історичних нарисів, рецензій, спогадів, сатири, у яких Д. Мордовець не просто описував чи констатував факти, а роз'яснював, переконував, полемізував чи гостро викривав соціальну несправедливість.

Список використаних джерел

1. Буренін В. Два слова об историческом романе на отечественной почве / В. Буренін // Новое время. – 1879. – № 1161. – С. 2–3.
2. Быков П. Полное собрание исторических романов, повестей и рассказов Даниила Лукича Мордовцева с портретом автора и критико-биографическим очерком. Т. 1. / П. Быков. – Санкт-Петербург, 1914. – С. 3–38.

3. Гатцук А. О малорусском литературном сборнике Д. Мордовцева / А. Гатцук // Московские ведомости. – 1859. – № 59.
4. Жилиякова Н. Центр или провинция? Областная дискуссия в Сибирской печати 1870–1880-х годов / Н. Жилиякова // Вестник НГУ. История, филология. – 2010. – Вып. 6, т. 9. – С. 13–19.
5. Захаров В. Д. Л. Мордовцев и проблема народных движений XVIII в. в Нижнем Поволжье / В. Захаров // Вестник ТГУ. – 2011. – Вып. 2(94). – С. 315–319.
6. Исторический вестник. – 1905. – Вып. 2. – 1092 с.
7. Костомаров Н. Исторические произведения. Автобиография / Н. Костомаров. – К.: Изд. при Киев. гос. ун-те, 1990. – 736 с.
8. Лебедев Ю. Даниил Лукич Мордовцев / Ю. Лебедев // Мордовцев Д. Л. Сочинения : в 2 т. Т. 1. – М.: Худ. лит.-ра, 1991. – С. 5–44.
9. Михневич В. Наши знакомые / В. Михневич // Фельетонный словарь современников. – Санкт-Петербург, 1884. – 152 с.
10. Момот В. Д. Л. Мордовцев – писатель-демократ: дис. канд. филол. наук / В. Момот; МГПИ. – Москва, 1984. – 240 с.
11. Момот В. Данило Лукич Мордовцев. Очерк жизни и творчества / В. Момот. – Ростов н/Д., 1978. – 125 с.
12. Мордовцев Д. Атаман Брагин и разбойник Зубакин / Д. Мордовцев // Русский вестник. – 1862. – № 2. – С. 703–730.
13. Мордовцев Д. Из переписки с Краевским / Д. Мордовцев // Новое слово. – 1894. – № 3. – С. 89–104.
14. Мордовцев Д. О русских школьных книгах XVII века / Д. Мордовцев. – Москва, 1862. – 102 с.
15. Мордовцев Д. Печать в провинции / Д. Мордовцев // Дело. – 1875. – № 9–10.
16. Мордовцев Д. Политические движения русского народа. / Д. Мордовцев. – Санкт-Петербург. – Т. 1, 1871. – 416 с.
17. Музыка Ю. Громадсько-політична та наукова діяльність Д. Л. Мордовця (1830–1905 рр.) / Ю. Музыка // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції "Історичні, соціологічні, політологічні науки: історія, сучасний стан та перспективи досліджень", 17–18 жовтня 2014 р. – Херсон : Гельветика, 2014. – С. 65–69.
18. Музыка Ю. Д. Л. Мордовець і Чернігівщина / Ю. Музыка // Сіверянський літопис. – 2015. – № 1. – С. 188–194.
19. Музыка Ю. Д. Л. Мордовець: публіцистична діяльність / Ю. Музыка // Сіверянський літопис. – 2013. – № 3. – С. 80–85.
20. Русские писатели. Библиографический словарь. Т. 2: М – Я / под ред. П. Николаева. – М.: Просвещение, 1990. – 448 с.
21. Сорочан А. "Квазиисторический роман" в русской литературе XIX века. Д. Л. Мордовцев : монография / А. Сорочан. – Тверь : Марина, 2007. – 222 с.
22. Стороженко Н. О малорусском литературном сборнике (1859) Д. Мордовцева / Н. Стороженко // Отечественные записки. – 1859. – № 9.
23. Устинов А. Начало публицистической деятельности Д. Л. Мордовцева / А. Устинов // Вестник КГУ им. Н. А. Некрасова. – 2012. – Вып. 3. – С. 113–116.
24. Устинов А. О формировании литературного стиля Д. Л. Мордовцева / А. Устинов // Вестник КГУ им. Н. А. Некрасова. – 2013. – Вып. 4. – С. 111–115.
25. Устинов А. Творчество Д. Л. Мордовцева в русской критике 1850-х–1900-х годов / О. Устинов // Вестник КГУ им. Н. А. Некрасова. – 2014. – Вып. 1. – С. 159–164.
26. Шелгунов Н. Соловецкое сиденье: историческая повесть из времен начала раскола на Руси, Д. Мордовцева / Н. Шелгунов // Вестник Европы. – 1881 – № 8. – С. 887–892.
27. Ungurianu, D. Plotting History: The Russian Historical Novel in the Imperial Age / D. Ungurianu. – Madison, Wis.: Univ of Wisconsin Press. 2007. – 352 p.

References

1. Burenin, V. (1879). Two Words about a Domestic Historical Novel. *Newtime*, 1161, 2–3. [in Russian].

2. Bykov, P. (1914). A Complete Collection of Historical Novels, Stories and Narrations by Daniil Lukich Mordovtsev with a Portrait of the author and a critical biographical essay. Vol. 1, 3–38. [in Russian].
3. Gatsuk, A. (1859). On the Little Russian Literary Collection of D. Mordovtsev. – *Moscow Gazette*, 59. [in Russian].
4. Zhilyakova, N. (2010). Center or Province? Regional Discussion in the Siberian Press of the 1870's–1880's. *Novosibirsk State University Bulletin. Series: History and Philology*, 6(9), 13–19. [in Russian].
5. Zakharov, V. (2011). D. L. Mordovtsev and the Problem of National Movements in 18th Century in the Lower Volga Region. *Tambov University Review. Series: Humanities*, 2(94), 315–319 [in Russian].
6. *Historical Bulletin*. (1905). 2. [in Russian].
7. Kostomarov, N. (1990). *Historical Writings. Autobiography*. Kyiv: Kyiv State University Press. [in Russian].
8. Lebedev, Yu. (1991). *Daniil Lukich Mordovtsev*. In: D. L. Mordovtsev. Works in 2 Volumes. Vol. 1. Moscow: Belles Lettres. P. 5–44. [in Russian].
9. Mikhnevich, V. (1884). *Our Fellows. Feuilleton Dictionary of Contemporaries*. Saint Petersburg : Typography of Edward Goppe. [in Russian].
10. Momot, V. (1984). *D. L. Mordovtsev – Democrat Writer*. Unpublished Thesis (PhD in Philology), Moscow State Pedagogical Institute. [in Russian].
11. Momot, V. (1978). *Daniil Lukich Mordovtsev. Essay on His Life and Legacy*. Rostov : Rostov Book Publishing. [in Russian].
12. Mordovtsev, D. (1862). Ataman Bragin and the Robber Zubakin. *Russian Bulletin*, 2, 703–730. [in Russian].
13. Mordovtsev, D. (1894). From the Correspondence with Kraevsky. *New Word*, 3, 89–104. [in Russian].
14. Mordovtsev, D. (1862). *About Russian School Books of the 17th Century*. Moscow : Moscow University Press. [in Russian].
15. Mordovtsev, D. (1875). Printing in the Province. *Act*, 9–10. [in Russian].
16. Mordovtsev, D. (1871). *Political Movements of the Russian People*. Vol. 1. Saint Petersburg : Publishing of K. I. Plotnikov. [in Russian].
17. Muzyka, Yu. (2014). Socio-political and Scientific Activities of D. L. Mordovets (1830–1905). *Proceedings of the International Scientific and Practical Conference "Historical, Sociological, Political science: History, Current State and Prospects of Research"*, October 17–18, 2014. Kherson : Helvetica. P. 65–69. [in Ukrainian].
18. Muzyka, Yu. (2015). D. L. Mordovets and Chernihiv Region. *Siberian Chronicle*, 1, 188–194. [in Ukrainian].
19. Muzyka, Yu. (2013). D. L. Mordovets: Journalistic activity. *Siberian Chronicle*, 3, 80–85. [in Ukrainian].
20. Nikolaev, P. (Ed.). (1990). *Russian Writers. Bibliographic dictionary*. Vol. 2. Moscow : Enlightenment. [in Russian].
21. Sorochan, A. (2007). "Quasi-historical Novel" in Russian Literature of the 19th Century. D. L. Mordovtsev : A Monograph. Tver : Marina. [in Russian].
22. Storozhenko, N. (1859). About Little Russian Literary Collection (1859) of D. Mordovtsev. *Domestic Notes*, 9. [in Russian].
23. Ustinov, A. (2012). The Beginning of Journalistic Activity of D. L. Mordovtsev. *Bulletin of Nekrasov Kostroma State University*, 3, 113–116. [in Russian].
24. Ustinov, A. (2013). On the Formation of the Literary Style of D. L. Mordovtsev. *Bulletin of Nekrasov Kostroma State University*, 4, 111–115. [in Russian].
25. Ustinov, A. (2014). Legacy of D. L. Mordovtsev in Russian Criticism of the 1850's–1900's. *Bulletin of Nekrasov Kostroma State University*, 1, 159–164. [in Russian].
26. Shelgunov, N. (1881). Solovetsky Monastery Uprising : D. Mordovtsev's Historical Novel from the Time of the beginning of the Split in Russia. *Bulletin of Europe*, 8, 887–892. [in Russian].
27. Ungurianu, D. (2007). *Plotting History : The Russian Historical Novel in the Imperial Age*. Madison, Wis.: Univ of Wisconsin Press.

Надійшла до редколегії 24.09.20

T. Krynytska, PhD Student
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

FEATURES OF FORMATION OF DANYLO MORDOVETS' JOURNALISTIC STYLE

The article considers the process of formation of Danylo Mordovets as a writer and publicist, based on a rich legacy he left behind. The significant number of novels, publications, and notes make it possible to analyze the factors that formed Danylo Mordovets' liberal-democratic views, both in journalism and in fiction, as well as topics and questions raised in his articles in Russian magazines in the middle of the 19th century. In the study, we explore the scientific approaches that Danylo Mordovets used during his collaboration with publishers and writers in the periodicals of that time, along with stylistic features author practiced in the mid-60s of the 19th century. Another interesting subject of the article takes up the Saratov and St. Petersburg periods of Danylo Mordovet's creative activity. Particular attention paid to the relationships of Danylo Mordovets with famous at that time scientists A. Kraevsky and M. Kostomarov. The review of the articles of literary critics, who paid attention to both Mordovets' works and his personality in general, allowed to reveal the originality of the views of contemporaries on the artistic, scientific, and journalistic works of the writer.

Keywords: D. Mordovets, M. Kostomarov, journalism, genres, writers, styles, literature.

УДК 378(477.411):37.013-056.264]"1920/1930"
DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2020.146.6>

О. Ляпіна, канд. іст. наук, доц.
ORCID: 0000-0002-8123-3345

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ПІДГОТОВКА СПЕЦІАЛІСТІВ ДЛЯ РОБОТИ З ОСОБЛИВИМИ ДІТЬМИ В КИЇВСЬКОМУ ІНСТИТУТІ НАРОДНОЇ ОСВІТИ (1920–1930)

Присвячено історії становлення спеціальної педагогіки в Київському інституті народної освіти. Реконструйовано початковий етап цього процесу – створення лікарсько-педагогічного факультету в 1920 р., визначено особливості його функціонування, кадрового забезпечення, причини структурних трансформацій протягом 1921–1924 рр., виокремлено ключові причини згорання підготовки дефектологів в інституті в 1924 р. Окрему увагу приділено повторно-директивному відкриттю дефектологічного відділу в Київському ІНО (1929), охарактеризовано головні проблеми його короткотривалої історії. Розглянуто основні тенденції, позитивні здобутки і недоліки формування української системи підготовки фахівців-дефектологів в Київському ІНО (1920–1930).

Ключові слова: лікарсько-педагогічний факультет, дефектологічний відділ, Київський інститут народної освіти, корекційна освіта, спеціальна освіта.

Постановка проблеми. Сьогодні в Україні все активніше говорять про інклюзію – ліквідацію соціальної ізоляції людей з фізичними або розумовими особливостями. Сьогодні надзвичайно важливими є різні аспекти формування вітчизняної інклюзивної освіти, створення належних умов для навчання дітей і дорослих, незважаючи на індивідуальні відмінності та труднощі, ефективна соціалізація людей, які мають порушення здоров'я. Нагадаємо, що інклюзія – це процес, це безперервний пошук ефективних способів урахування різноманітності людського суспільства, співіснування людей з відмінностями [15]. Уперше про інклюзію відкрито на міжнародній арені заговорили лише наприкінці ХХ ст. В Україні дана проблема актуалізувалась протягом останніх десяти років. І, як це часто буває, від науковців і практиків-дефектологів держава і суспільство вимагали швидких і ефективних результатів, у тому числі підготовки висококваліфікованих спеціалістів усіх освітніх рівнів. Але слушно зауважує М. К. Шеремет, проблеми, що накопичувались роками і були обумовлені культурно-історичними, ідеологічними й економічними особливостями розвитку країни, неможливо розв'язувати "за вказівкою", не можна "в один день змінити спеціальну освіту, її структуру, зміст, змінити систему підготовки у вищій школі і саму вищу школу" [29, с. 8–9].

Аналіз джерел і літератури. Українська корекційна педагогіка має свої вагомні напрацювання і традиції, її поступ нараховує вже більше ста років. Нині масив актуальних, дотичних до теми робіт можна розділити на три групи: дослідження історії становлення та розвитку системи підготовки педагогів-дефектологів в Україні (В. І. Бондар, М. О. Супрун [25, с. 135–147], В. Шевченко [27], О. Е. Шевченко [28]) розвідки з історії окремих навчальних закладів, в яких готували спеціалістів корекційної педагогіки [16] та біографічні студії [10–14, 18–20, 23]. Ці матеріали дозволяють простежити етапи розвитку спеціальної освіти в Україні, однак часто хибують на фактологічні неточності або помилки. Здебільшого період 1920 – початку 1930-х рр. розглядається оглядово, як констатація факту становлення системи підготовки фахівців-дефектологів. Натомість, поза увагою авторів залишились особливості цього процесу в Київському ІНО, де вперше було запроваджено спеціалізовану підготовку корекційних педагогів.

Постановка завдання. Мета даної статті – реконструювати історію першого спеціалізованого факультету в Україні – факультету лікарської педагогіки в Київському ІНО, проаналізувати особливості його діяльності, подальших структурно-організаційних трансформацій. У статті як синоніми використовуються терміни "спеціальна освіта" (сучасна назва), "корекційна освіта" (викор-

истовується з 1990-х рр.), "дефектологічна освіта" (назва напряму, що побутувала до 1970-х рр.)

Виклад основного матеріалу. Як відомо, стратегію реформування галузі спеціальної освіти дітей з обмеженими можливостями визначено Державною національною програмою "Освіта" (Україна – ХХІ століття), Законами України "Про освіту", "Про повну загальну середню освіту", низкою національних і державних програм тощо. Проте здебільшого положення нормативних актів реалізуються дуже повільно внаслідок цілого комплексу причин. Однією з них є кадрова проблема. Адже для роботи з людьми, які мають особливі потреби, слід пройти спеціальну підготовку, знати специфіку сприйняття інформації людьми з певними захворюваннями або психічними порушеннями, базові методики навчання осіб з порушеннями зору або слуху. Для підготовки відповідних педагогів ще з ХІХ ст. створювалась система спеціальної (дефектологічної, корекційної) освіти.

На заглиблюючись в історію питання, зауважимо, що традиційно розвивалися три напрями допомоги дітям з вадами розвитку: благодійний (створення притулків, будинків піклування), лікарсько-педагогічний (спеціальні відділення при лікарнях, школи-санаторії) і педагогічний (спеціалізовані дитячі садки, школи). Перші притулки для дітей і дорослих з певними фізичними або розумовими вадами виникають ще в добу середньовіччя, здебільшого при монастирях. Кардинально ставлення до осіб з психофізичними особливостями змінюється наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., коли усвідомлюється право таких людей на отримання освіти [24, с. 36–37]. Перші освітньо-виховні заклади для "аномальних" дітей почали створювати в Україні в другій половині ХІХ ст., але однією з вад була проблема забезпечення установ фахово підготовленими кадрами, адже спеціалісти повинні були мати ґрунтовні знання не тільки у сфері педагогіки, але й медицини та психології. Фундатором спеціалізованої освіти в Україні вважають проф. І. О. Сікорського, керівника кафедри психіатрії і нервових хвороб Університету св. Володимира, за ініціати-ви якого в 1908 р. у Києві створено Фребелівське товариство і Фребелівський жіночий педагогічний інститут.

Протягом 1919–1920 рр. закладаються підвалини нової, радянської системи освіти в Україні. У цей період з'являються численні постанови уряду УСРР, інструкції Наркомату освіти, зокрема і щодо допомоги дітям з психофізичними вадами. Серед найважливіших варто виділити "Положення про єдину трудову школу в Українській СРР" (1919) та "Декларація про соціальне виховання дітей" 1920 р. Відповідно до вказаних документів передбачалось створення мережі закладів для аномальних дітей, яких в Україні нараховувалось близько

70 тис. чол. [21, с. 335]. Важливим завданням у цьому напрямі стала підготовка кваліфікованих педагогічних кадрів для подібних установ.

У 1920 р. в Києві було організовано Інститут народної освіти (далі – Київський ІНО). До його складу увійшли різні навчальні заклади м. Києва, зокрема: Київський університет, Київські Вищі жіночі курси, Учительський інститут, Фребелівський інститут, Географічний інститут, Тимчасові педагогічні курси та ін. [6, арк. 3]. Новостворений навчальний заклад складався із трьох факультетів: шкільної освіти, дошкільної освіти та лікарської педагогіки. Завданням останнього саме і була підготовка вчителів для роботи в спеціалізованих освітніх закладах. Оскільки факультет фактично розпочав свою роботу з осені 1919 р. як частина Вищих Педагогічних Курсів, а в липні 1920 р. повністю був приєднаний до Київського ІНО, то заняття зі студентами проводились фактично безперервно. Першим деканом факультету став Фішель Зелманович Шнеерсон, спеціаліст з дитячої психіатрії та психопатології. Він походив з відомої родини раввинів Шнеерсонів, але вирішив не продовжувати династію релігійних діячів, вступив до Берлінського університету, в якому навчався з 1908 по 1913 рр. Згодом продовжив освіту в Петрограді, відвідував лекції в Психоневрологічному інституті, і незабаром став асистентом всесвітньо відомого невролога, психіатра, проф. В. М. Бехтерева [23, с. 138–140]. Відповідно до звіту Київського ІНО за 1920/1921 р. новопризначений декан мав достатній восьмирічний досвід роботи [4, арк. 59зв.]. Він викладав предмети циклу дитячої психопатології і лікарської педагогіки, керував семінаром і дослідною роботою з психології і психопатології дитинства [30, с. III].

Ф. Шнеерсону за короткий час вдалося налагодити роботу факультету. У своїх міркуваннях він спирався на популярні ідеї "експериментальної педагогіки". Як відомо, цей напрям сформувався на рубежі XIX – на початку XX ст. в країнах Західної Європи (Німеччина, Англія, Франція) та США. У центрі уваги вчених була дитина, експериментальне дослідження її фізичного і духовного розвитку. Велику увагу приділяли вивченню дитячої психології, соціального оточення дитини, з урахуванням отриманих результатів формувався подальший виховний процес, основним принципом якого засновники експериментальної педагогіки вважали принцип саморозвитку дитячої особистості, а також розвиток перш за все природних здібностей [17, с. 78–79].

Отже, навчальний план факультету лікарської педагогіки Київського ІНО був розрахований на три роки, протягом яких студенти мали опанувати 33 дисципліни [22, с. 167]. Загалом, їх можна поділити на кілька груп:

- природничо-медичні (біологія; анатомія; фізіологія; патологія; шкільна санітарна гігієна; дитячі хвороби);
- лікарсько-педагогічні (дитяча невропатологія; психопатологія; лікарська педагогіка; дефекти мови та їхнє лікування; сурдопедагогіка; тифлопедагогіка; організація будинків для розумово відсталих дітей, дітей з епілепсією, психопатів; дитяча злочинність; новітні методи психофізичного вивчення дитини);
- психолого-педагогічні (основи педагогіки; експериментальна педагогіка; загальна психологія; психологія дитинства; експериментальна психологія; рефлексологія; філософія; етика; соціологія; історія культури, історія літератури українознавство; теорія фізичного виховання);
- "прикладні мистецтва" – ручна праця, ігри та гімнастика, ліплення і малювання, спів та музика;
- студенти останнього курсу вже студіювали спеціальні методики навчання: рідній мові, математиці,

природознавству, трудовим процесам, вивчали специфіку навчальної роботи з дітьми, що мають фізичні або розумові вади.

Основну увагу, як бачимо, приділяли саме вивченню психології дитини. З огляду на це, навчальний процес будувався здебільшого на практичних і семінарських заняттях. За словами декана факультету, "слід одразу ввести студента in medias res практики й основних ідей предмета, звідки самі по собі визначаються шляхи до теоретичних основ..." [4, арк. 20зв.] Додатково, на факультеті були організовані семінари з психології та психопатології дитинства, педагогіки. З першого курсу всі студенти мали кураторську практику в спеціальних дитячих установах міста.

Підготовка спеціалістів здійснювалась за чотирма спеціальностями (за термінологією 1920-х рр.): розумово-дефективних, морально-дефективних, глухонімих, сліпих дітей. З урахуванням нагальної потреби в корекційних педагогах навчальна програма була побудована таким чином, що кожного року студент фактично здобував таку сукупність знань і навичок, яка давала йому можливість працювати за фахом. Зокрема, особи, що опанували програму першого курсу, отримували звання вихователя-практиканта дефективних дітей, після другого – вихователя, завершивши повний курс випускник здобував звання керівника й інструктора спеціальних установ для дефективних дітей [4, арк. 20].

Цікаво відмітити, що новостворений факультет провів масштабну популяризаторську роботу: відомлення про його організацію були розміщені в часописах, поширювались через профспілки, культурно-просвітницькі, педагогічні й медичні організації. Тож бажаних стати студентами виявилось доволі багато – 483 ос. Але першими слухачами факультету в 1920 р. стали 398 чол., які витримали вступний колоквіум. Навчання відбувалось у другу зміну – із 16 до 21 год. російською мовою. Згодом планували відкрити лектуру українською та єврейською мовами. Лекційні й практичні заняття відвідували близько 300 чол. [4, арк. 75-75зв.] Надалі ця цифра значно зменшилась, адже з 1921 р. на дефектологічне відділення зараховували тільки осіб, що мали педагогічний стаж [5, арк. 55].

Викладачами факультету стали наявні в Києві спеціалісти. Згідно з відомостями про лекторський склад Київського ІНО на 1921 р. співробітниками лікарсько-педагогічного факультету були 19 викладачів, які мали університетську освіту (Бочкарьов П. В., Гінзбург Є. І., Завітневич В. З., Кронтовський О. А., Лазарев А. М., Лазарев В. Г., Селіханович Й. Б., Слуцький Б. Є., Фінкельштейн Л. Й., Шнеерзон Ф. З.) або закінчили Вищі жіночі курси (Райхінштейн Є. Л., Сікорська О. І., Сухарева Г. Ю., Френкель М. Б.). Одна з викладачів – Є. В. Балинська – була випускницею Вищих жіночих медичних курсів (Санкт-Петербург), Є. Б. Готесман – Вищих Педагогічних курсів [4, арк. 59-59зв.].

Навіть побіжний погляд на наведений вище перелік дозволяє говорити про високий рівень викладання на факультеті. Зокрема, курси з фізіології читав відомий патолог О. А. Кронтовський, філософію – Адольф Лазарев, друг та учень Л. Шестова, невропатологію – відомий київський спеціаліст В. Г. Лазарев, педагогіку – філософ і педагог Й. Б. Селіханович, у майбутньому – співробітник київської науково-дослідної кафедри педології; курси, пов'язані з вивченням дітей з розумовими і фізичними вадами, викладала донька й послідовниця відомого психіатра, педагога, одного з основоположників вищої дефектологічної освіти в Україні І. О. Сікорського, співзасновниця Київського Лікарсько-педагогічного інституту для розумово недороз-

винених, відсталих і нервових дітей (1904), сестра відомого авіаконструктора Ігоря Сікорського Ольга Сікорська, дисципліни з лікарської педагогіки – на той час практикуючий лікар Київської психіатричної лікарні, майбутня основоположниця радянської дитячої психіатрії Г. Ю. Сухарева, курси про дитячі хвороби читав один із фундаторів української педіатричної школи, доктор медицини Л. Й. Фінкельштейн (у науково-популярній літературі його помилково називають завідувачем кафедри дитячих хвороб/захворювань лікарсько-педагогічного факультету КІНО (1920–1925) [13; 26, с. 11]).

Перший рік роботи лікарсько-педагогічного факультету можна вважати доволі успішним: була створена структура підрозділу, залучено достатню кількість фахових науково-викладацьких кадрів, доволі успішно реалізовувалась навчальна програма (згідно зі звітом лише заняття з "прикладних мистецтв" не відбувались "за відсутністю відповідних помешкань" [4, арк. 40]). Зважаючи на специфіку і своєрідність завдань факультету, уже 1921 р. розглядалось питання щодо його виокремлення в самостійний навчальний заклад або включення до складу спеціалізованого Педагогічного інституту. Основна мета останнього – "поставити діло вивчення психофізичної природи дитини в українській дійсності [...] на міцний науковий систематичний ґрунт, що в свою чергу, допоможе виробити раціональні засоби її виховання" [4, арк. 35–36, 56–56зв.]

Готуючись до нового навчального року, керівництво розгорнуло своєрідну рекламну кампанію – була випущена невелика брошура, в якій викладалась мета, основні принципи діяльності факультету, описувалась його структура. Утім, не склалося.

У червні 1921 р. окремий лікарсько-педагогічний факультет Київського ІНО припинив своє існування, перетворившись на відділення дефективного дитинства факультету соціального виховання. На його базі продовжували готувати спеціалістів-педагогів для роботи з розумово-дефективними, морально-дефективними, глухоніми та сліпими дітьми. У звітах інституту відзначається, що слухачі відділення – здебільшого особи, що мали завершену середню освіту і педагогічний стаж (від 1 до 15 років), тож ставлення їх до навчання було досить сумнішим. Особливу увагу вони приділяли курсам спеціально-педагогічного характеру і природничим (відвідування становило в середньому 40 осіб на лекції) [5, арк. 56–56зв.]. Щорічно студенти мали ознайомчу практику, протягом якої вивчали різні типи дитячих установ [7, арк. 138зв.]. Також майбутні педагоги-дефектологи проходили обов'язковий річний стаж (практику) у спеціальних школах, дитячих будинках або лікарсько-педагогічному інституті. Суттєвою вадою нормальної роботи відділення був брак коштів на придбання належного устаткування і матеріалів для лабораторій, а також відсутність державної підтримки педагогічної практики в спеціалізованих дитячих навчальних закладах [5, арк. 55].

Щодо керівництва і викладацького складу новоствореного відділення зауважимо таке. У деяких роботах з історії вітчизняної системи вищої освіти помилково вказується, що даний підрозділ очолював Г. С. Костюк [28, с. 5]. Але майбутній видатний український психолог на той момент ще був студентом Київського ІНО, тож стати на чолі відділу в жодному разі не міг. І взагалі, відділи факультетів не мали спеціальних керівників. Адміністративні функції виконували декани факультетів соціального виховання і професійної освіти.

У звітах інституту за 1922–1923 рр. бачимо значні зміни у складі викладачів відділу. Оразу зауважимо,

що ще на початку 1920-х рр. частина співробітників лікарсько-педагогічного факультету залишила викладання в Києві: А. Лазарев емігрує до Берліна [11, с. 143], Г. Ю. Сухарева переїжджає до Москви [12, с. 59], декан Ф. З. Шнеерзон в 1922 р. перебирається до Варшави, а згодом також до Берліна [23, с. 140]. З наведеного вище переліку залишився тільки Л. Й. Фінкельштейн. До навчання молодого покоління дефектологів тепер долучилися не менш відомі, досвідчені фахівці, зокрема один з активних ініціаторів розбудови системи спеціальної освіти в Україні, лікар-психоневролог, проф. А. В. Владимирський (лікарсько-педагогічна конституція, семінар з лікарської педагогіки), акад. О. В. Корчак-Чепурківський (загальна гігієна), гістолог, генетик, зоолог І. І. Клодницький (спадковість та евгеніка), психіатр В. М. Гаккебуш (практикум клінічного вивчення дефективної дитини), відомий український педагог Я. Ф. Чепіга (початкова освіта), фахівець з організації дошкільної освіти К. С. Толмачевська (фізична культура) [6, арк. 202].

Наступного року відбулася чергова трансформація – на I і II курсах факультету соціального виховання закладалась "загальноосвітня й педагогічна основа", а на останньому, III курсі відбувалась спеціалізація по 2 відділах – нормальної і дефективної дитини [6, арк. 71, 77]. Із 1923 р. термін навчання на останньому відділі продовжили до чотирьох років. Випускники відділення отримували дипломи з кваліфікацією "робітник в установах дефективної дитини" [9, арк. 386]. Водночас відбувалося скорочення спеціальних, фахових дисциплін на користь соціально-політичних курсів. Зокрема, з навчального плану зникають "вчення про спадковість", "загальна гігієна" [6, арк. 21]. Натомість збільшується кількість дисциплін суспільно-політичного характеру. Загалом за час існування факультету лікарської педагогіки, дефектологічного відділу факультету соціального виховання Київського ІНО (1920–1924) відбулося два випуски спеціалістів загальною кількістю 65 осіб [28, с. 5]. І хоч цього було замало для спеціальних закладів республіки, утім в Київському ІНО фактично була започаткована фахова вища освіта педагогів-дефектологів.

Таким чином, бачимо, що спеціалізована підготовка педагогів для роботи з особливими дітьми скорочувалась. Дослідники зауважують низку причин закриття дефектологічного відділу в Київському ІНО. Це, зокрема, негативний вплив соціально-політичних умов, прагнення розмежувати функції щодо опіки і виховання "складних" дітей між Народним комісаріатом освіти і Народним комісаріатом охорони здоров'я на користь останнього [27, с. 243–244], щорічні структурні й змістовні реформування лікарсько-педагогічного відділу, що заважало якісній роботі зі студентами [28, с. 5], універсалізація педагогічної освіти, спрямованість на підготовку педагогів широкого профілю, "які могли б працювати в школах та дошкільних установах з різними категоріями дефективних дітей" [19, с. 149–150]. У джерелах також зафіксовано брак належного фінансування для проведення фахової педагогічної практики [6, арк. 236]. Усе це і спричинило ліквідацію відділу в 1924 р.

Вагомий крок щодо становлення системи спеціальної освіти здійснено наприкінці 1920-х рр., коли в СРСР уперше на законодавчому рівні було сформульовано мету спеціальної освіти (підготовка до суспільно-корисної трудової діяльності) і запроваджено суворі правила комплектування спеціальних навчальних закладів. Вирішальною стала постанова РНК УСРР від 24 вересня 1929 р. "Про заходи щодо поліпшення роботи у справі виховання і навчання дефективних дітей і підлітків". Відповідно до неї всі дитячі будинки були

реорганізовані в спеціальні школи-інтернати "для глухих, сліпих і розумово відсталих дітей і підлітків" [27, с. 245]. Зрозуміло, що новостворені заклади конче потребували кваліфікованих педагогів. До того ж, узагалі, керівники різних рівнів відмічали, що в УСРР є великий попит на викладачів загальноосвітніх дисциплін для трудшкіл і шкіл професійної освіти.

Уже 1 жовтня 1929 р. у структурі Київського ІНО мав з'явитися новий підрозділ – "відділ підготовки педагогів для роботи з дефективними дітьми" – єдине спеціалізоване відділення в Україні. Відповідно до постанови Колегії Наркомату освіти від 20 травня 1929 р. студентами нового відділу мали стати 50 осіб, причому спеціально оговорювалось, що всі вони повинні мати педагогічний стаж і достатній рівень освіти. Підготовчу роботу мали організувати професор Адриан Володимирович Владимирський – учений-дефектолог, лікар-психоневролог, керівник Київського лікарсько-педагогічного кабінету (1922), професор Київського ІНО (1922) і Медичного інституту (1923), один із провідних теоретиків і практиків української дефектології, та професор Олександр Мусійович Щербина, викладач Прилуцького педтехнікуму, якого було спеціально запрошено до Київського ІНО [8, арк. 50-51].

Розпорядження про створення відділу інститут отримав лише в липні, саме тому вчасно розгорнути організаційні заходи не вдалося, необхідну кількість слухачів не набрали і взагалі планували відділ не відкривати [8, арк. 39, 50–52]. Додатковою перешкодою щодо його фундації була відсутність приміщень, необхідного навчального приладдя, підручників. Однак НКО наполягав на виконанні постанови, зважаючи на збільшення в УСРР кількості спеціальних установ для виховання дітей з різними фізичними вадами та велику нестачу фахівців. Тож восени 1929/1930 навч. року на факультеті соціального виховання Київського ІНО все таки був відкритий дефектологічний відділ, який мав три ухили: робота зі сліпими (тифлопедагогіка), глухонімими (сурдопедагогіка) та розумово відсталими дітьми (олігофренопедагогіка). Планувалося відкрити ще один – організація роботи із соціально-занедбаними дітьми, але реалізувати такий план не вдалося.

Повний курс навчання становив три роки, спеціалізація починалась з другого курсу. Випускники відділу мали отримати кваліфікацію "Організатор педагогіки дефективного дитинства" [28, с. 8]. Утім, керівники інституту мали рацію: про відділ знали мало і він не був популярним серед вступників [31, с. 4]. Найбільше із трьох спеціальностей приваблювала олігофренопедагогіка, менше всього бажаючих було займатися зі сліпими дітьми. Робота з ними лякала, до того ж серед студентів переважали поширені суспільні упередження щодо їхніх сил і здібностей [20, с. 70].

Очолив новий відділ Олександр Мусійович Щербина – людина непересічної долі. Ще в дворічному віці внаслідок нещасного випадку він повністю втратив зір, але попри це зумів завершити із золотою медаллю повний курс Прилуцької гімназії, вступити на юридичний факультет Університету св. Володимира (згодом перевівся на історико-філологічний). Із 1909 р. він викладає філософські дисципліни (логіку, етику) у Московському університеті, у 1918 р. здобуває звання професора. У тому ж році повертається на батьківщину і організовує кафедру філософії на історико-філологічному факультеті Катеринославського університету, згодом працює в Катеринославському, Полтавському ІНО (1921–1923), Прилуцькому педагогічному технікумі. Ще з юнацьких років у силу зрозумілих обставин О. М. Щербина почав

цікавитись життям сліпих, організацією виховної й навчальної роботи в спеціальних школах, багато виступав з публічними лекціями стосовно становища сліпих в Росії. Він не погоджувався з "інвалідно-благочинним" ставленням до людей з вадами зору, невтомно обстоював думку, що "в разі правильного підходу сліпі можуть жити повноцінним життям і бути активними діячами в суспільно корисній праці" [1, арк. Ззв.; 18]. Із 1922 р. наполегливо просував в НКО України ідею про необхідність підготовки кадрів для роботи зі сліпими, і лише в 1929 р. його мрія втілилась у життя. Він не тільки був призначений штатним професором тифлології Київського ІНО, але й фактично керував новоствореним дефектологічним відділом факультету соціального виховання [1, арк. 1–4].

Історія цього підрозділу була доволі короткою. Як зазначалося вище, рішення про створення дефектологічного відділу в Київському ІНО ухвалювалось протягом кількох місяців, але навчальна і матеріально-технічна база не були підготовлені належним чином, комплектування відділу мало відбуватися паралельно з навчальним процесом, протягом перших місяців навчального року. У бібліотеці Київського ІНО були відсутні необхідні навчальні посібники і спеціалізована література, традиційно не вистачало відповідних приміщень для проведення занять [2, арк. 2], не було можливості створити спеціальний навчальний кабінет/лабораторію, де студенти могли би знайомитися з особливостями побуту людей з вадами зору або розумово відсталих. Загалом, підготовка у вищій школі спеціалістів для роботи зі сліпими тільки-но зароджувалась, тож відчувався загальний брак наукових матеріалів. За спогадами учениці Олександра Мусійовича Л. Золотницької, умови праці в новоствореному підрозділі ускладнювались тією обставиною, що "ні студенти, ні навіть викладачі ... не в змозі були прийняти наукової концепції Щербини" [14, с. 84]. Зауважимо, що традиційно на факультет соціального виховання вступники ішли не дуже охоче, часто не усвідомлювали специфіки роботи з дітьми, не кажучи вже про таку доволі складну і мало оплачувану спеціальність, як педагог-дефектолог, здебільшого з метою незабаром перевестись на інший факультет.

Додалася і науково-методична неусталеність. Проект узагальненого навчального плану, розроблений О. М. Щербиною, з'явився тільки в 1930 р. Зокрема, відповідно до нього на першому курсі передбачалось ознайомлення з основами педагогіки, політекономії, біології, анатомії та фізіології, математики, фізики, хімії, дефектології, варіаційної статистики, анатомії та фізіології нервової системи і органів чуття. Крім цього, студенти також вивчали українську мову та літературу, чужу (іноземну) мову, систему радянської освіти, воєнні науки, малювання, ручну працю, музику та спів. З другого курсу власне розпочиналась спеціальна підготовка: поглиблено вивчали науку про поведінку (90 год), педологію (90 год), методи вивчення поведінки дитини та дитячого колективу (120 год), аномалії та недоліки розвитку особи (120 год), сурдопедагогіку (120 год), тифлопедагогіку (120 год), олігофренію (120 год), дитячу безпритульність та її фактори (120 год). Значне місце посідала педагогічна практика (210 год) На останньому, третьому курсі основну увагу (360 год) приділяли спеціальним курсам відповідно до ухвалів – сурдопедагогіка, тифлопедагогіка, олігофренопедагогіка, педагогіка спонівських установ (СПОН – соціально-правова охорона неповнолітніх), крім того, з фахових дисциплін вивчали логопатію (90 год), методи вивчення аномалій поведін-

ки (60 год), здобували навички лікарсько-педагогічних консультацій (60 год – теорія, 480 год – педагогічна і виробнича практика) [2, арк. 1–4]. Також О. М. Щербина розробив кілька програм навчальних дисциплін відділу, зокрема "Вступ до дефектології" (ознайомча дисципліна, мета якої – показати еволюцію ставлення до людей з вадами, охарактеризувати сучасний стан державної опіки в СРСР), програму з тифлології, яка була покликана "виробити у студентів навичку розбиратися в особливостях людей з вадами зору та в тих соціальних умовах, якими викликаються ці особливості" [20, с. 78]. Утім, реалізувати задумане повною мірою не вдалося.

У липні 1930 р. Київський ІНО відзначив 10-річчя своєї діяльності, а вже за місяць інститут припинив своє існування. Відповідно до Постанови РНК УСРР від 11 серпня 1930 р. "Про реорганізацію мережі й системи педагогічної освіти" на основі Київського ІНО утворилося три нових інститути – соціального виховання, професійної освіти, фізико-хіміко-математичний. Дефектологічний відділ, що ставив за мету підготовку педагогічних робітників установ для дітей з уродженими вадами та у справі охорони неповнолітніх, став частиною новоствореного педолого-педагогічного факультету (декан – відомий педагог Г. С. Костюк) Київського інституту соціального виховання [8, арк. 65]. Загалом він працював за планами, розробленими О. М. Щербиною для відповідного відділу ІНО [3, арк. 1–4]. Традиції, закладені на лікарсько-педагогічному і дефектологічному відділеннях Київського ІНО, продовжуються і сьогодні, уже на факультеті спеціальної та інклюзивної освіти Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова.

Отже, перші кроки до формування системної фахової підготовки дефектологів в Україні були здійснені саме в Київському інституті народної освіти. Цей процес умовно можна поділити на два етапи. Перший – 1920–1924 рр. – період діяльності лікарсько-педагогічного факультету, згодом – дефектологічного відділу факультету соціального виховання. Протягом чотирьох років були створені й успішно реалізовувалися навчальні програми підготовки українських дефектологів, налагоджена взаємодія зі спеціалізованими дитячими установами міста, де студенти мали можливість проходити не тільки пасивну, але й активну практику, до викладання були залучені висококваліфіковані кадри практикуючих лікарів-дефектологів, а також досвідчені педагоги, що вже не одне десятиліття розробляли методики роботи з дітьми, у тому числі з фізичними і розумовими вадами. До недоліків початкового етапу слід віднести відсутність спеціалізацій, надмірну увагу до підготовки універсального вихователя установ "дефективного дитинства", брак спеціальної навчальної літератури, належних навчальних приміщень і державної фінансової підтримки.

Другий етап – 1929–1930 рр. – характеризується прагненням відновити спеціалізовану підготовку корекційних педагогів в Київському ІНО. Утім, і цього разу відзначимо достатню кількість організаційних недоліків: наказ про відкриття відділу з'явився за кілька місяців до початку вступної кампанії, таким чином, інститут не зміг належним чином підготуватись до роботи нового підрозділу. Основні негаразди стосувалися відсутності належних навчальних приміщень, спеціалізованої україномовної навчальної літератури, а головне – неможливо було швидко набрати достатню кількість студентів, які б відповідали умовам прийому. Давалася взнаки і відсутність необхідного навчально-методичного забезпечення, адже навчальні плани відділу розроблялися паралельно з освітнім процесом. І все таки вважаємо,

що перша спроба організації спеціальної вищої освіти педагогів для роботи зі складними дітьми в Київському ІНО була позитивною. Саме враховуючи досвід і напруження 1920-х рр., змогла відбутись подальша робота дефектологічного відділу на педолого-педагогічному факультеті Київського інституту соціального виховання (1930–1934), а згодом – на дефектологічному факультеті Київського педагогічного інституту ім. О. М. Горького (з 1939 р.).

Список використаних джерел

1. Інститут рукопису НБУ ім. В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ), ф. 34, спр. 9, 4 арк.
2. ІР НБУВ, ф. 34, спр. 442–443, 4 арк.
3. ІР НБУВ, ф. 34, спр. 448, 4 арк.
4. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО), ф. 166, оп. 2, спр. 286, 93 арк.
5. ЦДАВО, ф. 166, оп. 2, спр. 1012, 191 арк.
6. ЦДАВО, ф. 166, оп. 2, спр. 1077, 411 арк.
7. ЦДАВО, ф. 166, оп. 3, спр. 212, 208 арк.
8. ЦДАВО, ф. 166, оп. 6, спр. 4621, 68 арк.
9. ЦДАВО, ф. 166, оп. 6, спр. 4625, 486 арк.
10. Бондар В. І. Науково-експериментальна та лікарсько-педагогічна діяльність Володимирського А. В. у період становлення спеціальної освіти в Україні (1900–1936) / В. І. Бондар, В. В. Золотоверх // Актуальні питання корекційної освіти (педагогічні науки). – 2017. – Вип. 9(2). – С. 15–24.
11. Ворожихина К. В. Скромный философ А. М. Лазарев: жизнь, идеи, переписка / К. В. Ворожихина // История философии. – 2020. – Т. 25, № 1. – С. 141–150.
12. Горюнов А. В. Г. Е. Сухарева: жизненный путь и научно-педагогическое наследие (к 125-летию со дня рождения) / А. В. Горюнов, И. И. Лазарева, Ю. С. Шевченко // Журн. неврологии и психиатрии им. С. С. Корсакова. – 2017. – № 4. – С. 59–63.
13. Єрофалов Б. Житловий будинок 1912–13, в якому проживав Фінкельштейн Л. О. / Б. Єрофалов, М. Кальницький, Л. Федорова // Звід пам'яток історії та культури України. Київ. Кн. 1, ч. II: М-С / відп. ред. П. Тронько. – К.: Голов. редакція Зводу пам'яток історії та культури при вид-ві "Українська енциклопедія" ім. М. П. Бажана, 2004. – С. 1116–1117.
14. Золотницкая Р. Л. Он был на передовой линии науки: в память о А. М. Щербине / Р. Л. Золотницкая // Психологический журн. – 2000. – Т. 21, № 6. – С. 81–86.
15. Інклюзія в освіті [Електронний ресурс] // Ресурсний центр підтримки інклюзивної освіти. – Режим доступу: http://rcpio.ippp.kubg.edu.ua/?page_id=48
16. Історія Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова: бібліографічний покажчик / укл. О. Бондаренко, Н. Тарасова, Г. Шаленко. – К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2010. – 96 с.
17. Історія педагогіки / за ред. М. В. Левківського, О. А. Дубасенюк. – Житомир: Житомир. педагог. ун-т, 1999. – 336 с.
18. Кулик Л. Г. Громадсько-просвітницька діяльність О. М. Щербини / Л. Г. Кулик // Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами: зб. наук. праць. – 2007. – № 2(4). – С. 125–133.
19. Кулик Л. Г. Діяльність професора О. М. Щербини в історії підготовки кадрів тифлопедагогів в Україні / Л. Г. Кулик // Соціально-психологічні проблеми тифлопедагогіки: зб. наук. праць. – 2003. – Вип. 2. – С. 147–152.
20. Кулик Л. Г. Діяльність О. М. Щербини в Київському інституті народної освіти (нині НПУ імені М. П. Драгоманова) / Л. Г. Кулик // Соціально-психологічні проблеми тифлопедагогіки: зб. наук. праць. – 2005. – Вип. 4. – С. 69–80.
21. Покась В. П. Організаційно-педагогічні проблеми створення та розвитку спеціальних шкіл-інтернатів / В. П. Покась // Гілея. – 2010. – Вип. 40(10). – С. 335–343.
22. Руденко Л. М. Становлення викладання медичних дисциплін на дефектологічному факультеті / Л. М. Руденко // Наук. записки: зб. наук. ст. Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. – 2004. – Вип. 57: педагогічні та історичні науки. – С. 162–167.
23. Соломински Е. Истории и сказки детей-жертв послереволюционных погромов в Украине (по материалам доктора Иешуа-Фишеля Шнейерсона) / Е. Соломински // Еврейі України: Революція й післяреволюційна модернізація. Політика. Культура. Суспільство: збірка ст. / за ред. С. Гірка. – К.: Laurus, 2018. – С. 137–158.
24. Специальная педагогика: учебник для академического бакалавриата / под ред. Л. В. Мардахаева, Е. А. Орловой. – М.: Изд-во Юрайт, 2019. – 448 с.
25. Супрун М. О. Корекційне навчання учнів допоміжних закладів освіти: витоки, становлення та розвиток (кінець XIX – перша половина XX ст.) / Супрун М. О. – К.: Вид. Паливода А. В., 2005. – 328 с.
26. Фінкельштейн Лев Осипович // Імена в медицині у відгомоні часу. 2018 (січень–червень). Календар знаменних та пам'ятних дат / укл. А. М. Кобизька, Л. Є. Корнілова. – К.: Нац. наук. медич. біб-ка України, 2017. – С. 11.

27. Шевченко В. Розвиток системи спеціальної освіти в Україні після входження до складу СРСР (1923–1930 рр.) / В. Шевченко // Актуальні питання гуманітарних наук : міжвузівський зб. наук. праць молодих учених Дрогобицького пед. ун-ту імені Івана Франка. – 2020. – Вип. 28. – Т. 4. – С. 241–246.
28. Шевченко О. Е. Становлення та розвиток системи підготовки дефектологічних кадрів для закладів спеціальної освіти України (1918–1941 рр.) : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.03 "Корекція педагогіка" / О. Е. Шевченко; Інститут спеціальної педагогіки АПН України. – К., 2004. – 14 с.
29. Шеремет М. К. Підготовка корекційних педагогів у вищих навчальних закладах України / М. К. Шеремет // 36. наук. праць Кам'янець-Подільського ун-ту імені Івана Огієнка. Серія педагогічна. – 2011. – Вип. 17(1). – С. 7–11.
30. Шнейерсон Ф. З. Психология интимной жизни ребенка / Ф. З. Шнейерсон. – Гомель : Гос. изд., Гомельск. отд., 1920. – XII, 94 с.
31. Щербина [О. М.]. До прийому на дефектологічний відділ / Щербина // Кузня освіти. – 1930. – 1 черв. – Арк. 4.

References:

1. Manuscript Institute of National Library of Ukraine named after V. I. Vernadsky, fund 34, file 4, 4 sheets.
2. Manuscript Institute of National Library of Ukraine named after V. I. Vernadsky, fund 34, file 442–443, 4 sheets.
3. Manuscript Institute of National Library of Ukraine named after V. I. Vernadsky, fund 34, file 448, 4 sheets.
4. Central State Archive of the Supreme Power and Administration of Ukraine, fund 166, list 2, file 286, 93 sheets.
5. Central State Archive of the Supreme Power and Administration of Ukraine, fund 166, list 2, file 1012, 191 sheets.
6. Central State Archive of the Supreme Power and Administration of Ukraine, fund 166, list 2, file 1077, 411 sheets.
7. Central State Archive of the Supreme Power and Administration of Ukraine, fund 166, list 3, file 212, 208 sheets.
8. Central State Archive of the Supreme Power and Administration of Ukraine, fund 166, list 6, file 4621, 68 sheets.
9. Central State Archive of the Supreme Power and Administration of Ukraine, fund 166, list 6, file 4625, 486 sheets.
10. Bondar, V. I., Zolotoverkh, V. V. (2017). The Scientific and Experimental Research of Vladimirsky A. V. in the Field of His Doctoral and Pedagogical Activities in the Period of Making the Special Education in Ukraine (1900–1936). *Current Issues of Correctional Education (Pedagogical Sciences)*, 9(2), 15–24. [In Ukrainian].
11. Vorozhikhina, K. (2020). The Modest Philosopher Adolf Lazarev : Life, Ideas, Correspondence. *History of Philosophy, Vol. 25, № 1*, 141–150. DOI: 10.21146/2074-5869-2020-25-1-141-150. [In Russian].
12. Goryunov, A. & Lazareva, I. & Shevchenko, Yu. (2017). G. E. Sukhareva: Life, Scientific and Pedagogical Heritage (to the 125th Anniversary of Birth). *S. S. Korsakov Journal of Neurology and Psychiatry*, 4, 59–63. DOI: 10.17116/inevro20171174159-63. [In Russian].
13. Yerofalov, B. & Kalnytskyi, M. & Fedorova, L. (2004). Apartment house 1912–13, where Finkelstein L. O. lived. In P. Tronko (Ed.), *The Catalogue of Landmarks of Ukrainian History and Culture: Encyclopaedic Publication, book 1: Kyiv, part 2: M-S*. Kyiv : Chief Editorial Board of Handbook Summary of history and culture at the Edition "Ukrainian Encyclopedia" named after M. P. Bazan. P. 1116–1117. <http://history.org.ua/LiberUA/966-95478-2-2/966-95478-2-2.pdf>. [In Ukrainian].
14. Zolotnickaya, R. L. (2000). He Was at the Forefront of Science: in Memory of A. M. Shcherbina. *Psychological Journal, vol. 21, № 6*, 81–86. https://rosbs.ru/uploads/documents/2019/alex_scherbina.pdf. [In Russian].
15. Resource Centro Support Inclusive Education. *Inclusion in education*. http://rcpio.ippp.kubg.edu.ua/?page_id=48. [In Ukrainian].

16. Bondarenko, O. & Tarasova, N. & Shalenko, H. (Eds.). (2010). *History of National Pedagogical Dragomanov University : Bibliographic Index*. Kyiv : Dragomanov National Pedagogical University Press. [In Ukrainian].
17. Levkivskiy, M. & Dubaseniuk, O. (Eds.). (1999). *History of Pedagogy*. Zhytomyr : Zhytomyr State Pedagogical Institute. [In Ukrainian].
18. Kulyk, L. (2007). Public and Educational Activity of O. M. Shcherbina. *Current Issues of Education and Upbringing of People with Special Needs*, 2(4), 125–133. [In Ukrainian].
19. Kulyk, L. (2003). The Activities of Professor O. M. Shcherbina in the History of Training of Typhlopedagogues in Ukraine. *Socio-psychological Problems of Typhlopedagogy*, 2, 147–152. [In Ukrainian].
20. Kulyk, L. (2005). A. Shcherbina in the Kyiv Institute of People's Education (present-day M. Dragomanov National Pedagogical University). *Socio-psychological Problems of Typhlopedagogy*, 4, 69–80. [In Ukrainian].
21. Pokas, V. (2010). Organizational and Pedagogical Problems of Creation and Development of Special Boarding Schools. *Hileya*, 156(5), 335–343. [In Ukrainian].
22. Rudenko, L. (2004). Formation of Teaching Medical Disciplines at the Faculty of Special Education and Rehabilitation. *Scientific Notes: Collection of Articles of Dragomanov National Pedagogical University (Series: Pedagogical and Historical Science)*, 57, 162–167. [In Ukrainian].
23. Solominskiy, E. (2018). Stories and Tales of Child victims of Post-revolutionary Pogroms in Ukraine (Based on Materials by Dr. Yeshua-Fishel Schneerson). In S. Hirik (Ed.), *Ukrainian Jews: Revolution and Post-Revolutionary Modernization Politics, Culture, and Society : A Collection of Essays*. – Kyiv: Laurus. P. 137–158. [In Russian].
24. Mardakhaev, L. & Orlova, E. (Eds.). (2019). *Special Pedagogy*. Moscow : Urait. <https://urait.ru/book/specialnaya-pedagogika-431832>. [In Russian].
25. Suprun, M. O. (2005). *Correctional Training of Students of Auxiliary Educational Institutions: Origins, Formation and Development (Late 19th – the 1st Half of the 20th Century)*. – Kyiv : Publisher Palyvoda A. V. [In Ukrainian].
26. Finkelshtein Lev Osypovich. (2017). In A. M. Kobyzska, L. Ye. Kornilova (Eds.) *Names in medicine in the echo of time. 2018 (January–June). Calendar of significant and memorable dates*. – Kyiv : National Scientific Medical Library of Ukraine. – P. 11. [In Ukrainian].
27. Shevchenko, V. (2020). Development of Special Education System in Ukraine after Joining the USSR (1923–1930). *Humanities Science Current Issues : Interuniversity Collection of Drobobych Ivan Franko State Pedagogical University Young Scientists Research Papers*, 28(4), 241–246. [In Ukrainian].
28. Shevchenko, O. (2004). *Defectological Personnel Establishment and Development Preparatory System for Institutions of Special Education in Ukraine (1918–1941)*. Abstract of unpublished thesis (PhD in Pedagogy), The Institute of the Special pedagogics of the Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine. [In Ukrainian].
29. Sheremet, M. (2011). Training of Correctional Teachers in Institutions of Higher Education of Ukraine. *Collection of Scientific Papers Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohienko University. Pedagogical Series*, 17(1), 7–11. [In Ukrainian].
30. Shneerson, F. Z. (1920). *Psychology of Intimate Life of a Child*. Homel' : State Publishing, Homel' department. [In Russian].
31. Shcherbina. (1930, June 1). Before Admission to the Special education Department. *Smithy of Enlightenment*. [In Ukrainian].

Надійшла до редколегії 08.09.20

O. Liapina, PhD in History, Associate Professor
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

TRAINING OF SPECIALISTS FOR WORKING WITH SPECIAL CHILDREN AT THE KYIV INSTITUTE OF PEOPLE'S EDUCATION (1920–1930)

This paper is devoted to the history of special pedagogy formation at the Kyiv Institute of People's Education. It reconstructs the initial stage of this process, namely the establishment of the medical and pedagogical faculty in 1920, and determines the features of its functioning, staffing, and reasons for structural transformations during 1921–1924. It proves that educational programs for the training of Ukrainian special education teachers were created and successfully implemented in a fairly short period of time, as well as that the interaction with city specialized children's institutions where students could undergo not only passive but also active practical training, was established. It focuses on the fact that leading Ukrainian specialists in defectology were involved in teaching at the institute during that period, thus students not only were acquainted with the latest achievements of correctional pedagogy but also had an opportunity to acquire applied skills under the guidance of practicing doctors. The paper also highlights the key reasons for the closure of training of special education teachers at the Institute in 1924.

It finds that the change in the attitude of the state towards children with physical and mental disabilities in the late 1920s led to the reopening of the defectology department at the Kyiv Institute of Public Education (in 1929). It defines the main problems of its short-term history, as well as generalizes and specifies information about the actual head of the department O. M. Shcherbina. It is thanks to the latter that the branch training of specialists under the categories of psychophysical deviations of children was taking place in the Kyiv IPE. The paper studies the main trends, positive achievements, and shortcomings of the formation of the Ukrainian system of training of special education teachers at the Kyiv IPE (1920–1930), which was the only higher educational institution in Ukraine training pedagogical personnel for the needs of a special school.

Keywords: medical and pedagogical faculty, defectology department, Kyiv Institute of People's Education, special education, correctional education.

УДК 929:005.92 Павловський П. Ф.

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2020.146.7>

Р. Марценюк, канд. іст. наук, голов. наук. співроб.

ORCID: 0000-0002-4900-7110

Галузевий державний архів Служби безпеки України, Київ, Україна

ПАВЛОВСЬКИЙ П. Ф. : ШТРИХИ ДО ПОРТРЕТУ РЕПРЕСОВАНОГО БІБЛІОТЕКАРЯ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ АРХІВНО-СЛІДЧОЇ СПРАВИ)

Метою дослідження є презентація та введення до наукового обігу архівно-слідчої справи на старшого бібліотекаря, завідувача газетного фонду Всенародної бібліотеки України, пізніше бібліотеки АН УСРР/УРСР Павловського Петра Федоровича (1889–1937), що сьогодні зберігається в ГДА СБУ України. Стаття передбачає аналіз віднайдених матеріалів і систематизацію отриманої інформації. Залучення якомога ширшого кола архівних документів повертають національній історії забуте; доповнюють/заповнюють певні прогалини, що досі існують у дослідженнях минулого.

Ключові слова: П. Ф. Павловський, архівно-слідча справа, політичні репресії, Всенародна бібліотека України (ВБУ), бібліотека АН УСРР/УРСР, газетний фонд, пожежа 1935 р.

Політичні репресії радянського часу не оминули жодного прошарку суспільства, а сховища багатьох українських архівів ще досі приховують у собі страшну провину минулого. Найбільше ж архівно-слідчих справ доби "великого терору" зберігається в Галузевому державному архіві Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ), який є спадкоємцем колишніх архівів ВЧК–ГПУ–НКВС–МДБ–КБД. Серед тисяч похованих від часу тек, на знайомих і не знайомих, відомих і невідомих, видатних і звичайних, яких зрівняло радянське карне законодавство, є справа на одного із співробітників бібліотеки АН УРСР, старшого бібліотекаря, завідувача газетного фонду Павловського Петра Федоровича (1889–1937), який своєю довголітньою та невтомною працею в галузі бібліотечної сфери, збереженні архівної періодики був одним із тих, хто закладав підвалини величчя національного бібліотечного фонду. Одна, життя та здобутки його, як і багатьох інших видатних науковців, виявилось незахищеним в умовах тоталітарної сваволі та радянського терору.

Відтворювати біографію особи за таким, досить своєрідним, джерелом не легка справа. Влучно зауважує О. В. Юркова, кажучи, що "архівно-слідчі справи мають специфічний характер як історичне джерело, і вимагають надзвичайно критичного, навіть упередженого ставлення" [28, с. 90]. Дослідник мусить бути ретельним у вивченні та аналізі кожного документа від постанов про висунення звинувачення, арешту, обрання заходу перестороги; протоколів обшуку та судового засідання, допитів звинуваченого і свідків; анкети арештованого до речових доказів у справі за наявності; документів і свідчень, пов'язаних із реабілітацією та ін. Водночас особливістю такого роду справ є їхня чітка внутрішня структурованість, яка диктувалася проведенням необхідних слідчих заходів із типовим набором документів, а також наявністю поряд з офіційними матеріалами особистих документів звинувачених.

Сьогодні, із відкриттям колись щільно замкнених для досліджень архівів, з'явилася можливість відновити втрачені прогалини, життєписи засуджених. У такому контексті майбутньому досліднику цього виду джерел, звісно, слід скористатися працями, які містять методичні рекомендації щодо їхнього використання [6; 22], а також і фаховими розвідками Р. Пирого [21], О. Гранкіної [8, 7, 2], Е. Петровського [19, 20], Я. Калакури [10], С. Білоконя [5] та ін., і цілком слушною є думка, що такі документи є "унікальним і надзвичайно цінним історичним джерелом, документальним свідченням епохи радянського, більшовицького тероризму" [3, с. 4].

В історіографії бібліотекознавства та історії, зокрема й особистісної, Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського НАН України (далі – НБУВ) постать П. Ф. Павловського залишається маловідомою, хоч його

го прізвище згадується в дослідженнях, присвячених історії НБУВ, серед них і авторства Г. І. Ковальчука про Інститут книгознавства [11, с. 50, 510, 524, 526] і також загальні біографічні дослідження [13; 11; 14; 12]. У контексті досліджень цілісної біографічної складової українського бібліотекознавства варто виокремити працю Л. В. Гарбар "Історія української бібліотечної справи в іменах (кінець XIX ст. – 1941 р.): матеріали до біобібліографічного словника" [9, с. 337], де автор подає коротку, енциклопедичного змісту, біографію П. Ф. Павловського, базуючи її на архівних матеріалах НБУВ, архіву Президента РФ і посилається на справу № 46299-фп, що нібито міститься в ГДА СБУ, однак за цим номером така справа у вказаному архіві не числиться. Імовірно автор помилково вказала номер архівно-слідчої справи 46296-фп на В. І. Іванушкіна, одного з репресованих директорів Всенародної бібліотеки України (далі – ВБУ). Щоправда помилки в нумерації архівної справи допустилася і попередня дослідниця – Ковальчук Г. І. Таким чином, архівно-слідча справа на П. Ф. Павловського [1], яка зберігається в ГДА СБУ, не потрапила до поля зору дослідниці.

Аналіз і вивчення зазначеної архівно-слідчої справи стане не тільки значним доповненням до життєпису П. Ф. Павловського, але й заповнить лакуни в дослідженні цілісної історії однієї з найбільших бібліотек України – НБУВ у період Великого терору, коли до співробітників наукових установ було застосовано якнайбільше карально-репресивних заходів і як це вплинуло на подальшу долю існування інституції.

На початку 1950-х рр. у тодішньому слідчо-агентурному відділі МДБ УРСР взялися до перегляду наявних справ та їхнього певного "розвантаження" від речових доказів, додаткових матеріалів слідства, а також формування нових. Таким чином, із 26 томів групової справи під № 267340 у 1952 р. було виокремлено двотомну архівно-слідчу справу № 46489 "Справа № 384 за звинуваченням Павловського Петра Федоровича за ст. 20–54-8, 54-9 і 54-11 КК УРСР" [1]. Усе це обґрунтовувалося тим, що на кожного обвинуваченого справи мали бути оформлені самостійно, з окремим обвинувачувальним висновком і рішенням. Справу сформовано відповідно до тодішніх вимог слідчо-процесуального порядку.

Оперуючи попередньо зібраними матеріалами групової справи № 267340, за якою було арештовано 37 осіб, а серед них і ціла плеяда "бойчуків", оперування 4-го відділу УДБ НКВС УСРР Гольдман 21.02.1937 р. у себе в кабінеті розглядає підготовлені співробітниками документи. Ряд науковців, а серед них і дослідник тоталітаризму в Україні, автор численних статей і монографій С. Білокінь, указує, що за цією посадою і прізвищем у документі слід вбачати Гольдман

Перу Ісаківну, 1901 р. н., доньку дрібного торговця із Чернігівщини, з чотирирічною гімназійною освітою, що разом із братом С. І. Гольдманом, обрала роботу в більшовицьких репресивних структурах, куди прийшла в 1922 р., а до 1946 р. дослужилася до звання майора держбезпеки і, за зауваженням історика, доклала рук до низки незаконних арештів серед української творчої інтелігенції [4]. У 1932–1938 рр. саме вона обіймала одну з посад спочатку в секретно-політичному відділі ДПУ, згодом у 4-му відділі УДБ НКВС УСРР [23, с. 234]. Серед арештованих і звинувачених у цій справі фігурував і П. Ф. Павловський із скупими відомостями про рік народження, освіту, місце праці, партійність і звинуваченнями за ст. 54-8, 54-9 та 54-11 КК УСРР у належності до "української націоналістичної організації", а також у тому, що "був безпосереднім виконавцем підпалу газетних фондів бібліотеки УАН" [1, т. 1, арк. 1].

Стаття 54 з її підпунктами в карному кодексі УСРР/УСРР була єдиною т.зв. політичною статтею і охоплювала широке коло "контрреволюційних", на думку тогочасної влади, проступків, до яких належали звинувачення в тероризмі (ст. 54-8), диверсії (ст. 54-9) та участі у контрреволюційній організації (ст. 54-11). Звісно, за цілком очевидною логікою слідчих із НКВС УСРР, громадянин із такими обвинуваченнями на свободі перебувати не міг, а отже, відповідно до ст. 143, 145 і 156 КПК УСРР засобом перестороги від ухилення від слідства стали постанови про арешт та утримання під вартою [1, т. 1, арк. 1, 2]. Усі документи щодо арешту, подальшого утримання під вартою та на провадження слідства були підписані одразу 21.02.1937 р. Тим же днем, був датований і ордер на арешт. Оперуповноважені мали з'явитися за адресою – м. Київ, вул. І. Франка, д. 26, кв. 23 у термін дії ордеру – доба.

За "звичкою" співробітники НКВС приходили вночі, тому в протоколі обшуку зазначено дату 22.02.1937 р. [1, т. 1, арк. 2, 3]. При обшуку помешкання зазвичай викликали понятими представників домоуправління будинку, які й розписувалися у відповідних документах. Серед вилученого під час обшуку помешкання П. Ф. Павловського і занесеного до протоколу: паспорт, трудовий список, записні книжки, а також книга

М. Мілюкова "История второй русской революции", листи, конверти, кілька художніх фотографій тощо. Копію протоколу передано П. Ф. Павловському, де було зазначено, що за всіма довідками слід звертатися на вул. Інститутську, 5 [1, т. 1, арк. 4]. Та насправді, вулиця носила тоді вже іншу назву – 25-го Жовтня, а в будинку під № 5, у колишній будівлі Інституту шляхетних паньок із 1934 р. розміщувалося республіканське управління НКВС і внутрішня відомча в'язниця.

Того ж дня, імовірно одразу після затримання і доправлення до внутрішньої в'язниці, зі слів арештованого було заповнено за спеціальним зразком "Анкети арештованого". Така анкета, насправді, є дуже скупкою з позицій біографічного дослідження, адже містила лише необхідні для слідства відомості: прізвище, ім'я, по-батькові; місце народження; місце проживання; фах і спеціальність; місце служби і вид занять; паспорт (коли та яким органом був виданий, номер і категорія, прописка); соціальне походження (соціальне походження батьків та їхній майновий стан); соціальне становище (соціальний стан арештованого – до революції та після); освіта (загальна і спеціальна); партійність (у минулому та на момент арешту); національність і громадянство (підданство); категорія воїнського обліку-запасу і де перебуває на обліку; служба в білих та інших арміях; участь у бандх і повстаннях проти радвлади (коли і в якості кого); яким репресіям був підданий при радвладі (судимість, арешт та інше, коли, яким органом і за що); склад сім'ї (близькі родичі, їхні імена, адреси і вид занять); підпис арештованого. Слідчому, який заповнював анкету, також слід було занести до неї й особливі зовнішні ознаки (за наявності), коли і ким арештований, де утримується під вартою, особливі примітки. Укінці ставився підпис співробітника, який заповнював зі слів арештованого анкету, і дата заповнення. Вимогою до анкети було її чітке та розбірливе заповнення, а також усі відомості слід було звіряти за документами. Та чи були співробітники НКВС ретельними при заповненні документів, залишається лише здогадом. Урешті, як результат маємо у справі ось таку анкету арештованого П. Ф. Павловського з усіма внесеними даними:

ф. №20/УСО
Лист №.....
к делу №.....

4го отд. УГБ НКВД УССР

АНКЕТА АРЕСТОВАННОГО¹⁸

1. Фамилия *Павловский*
2. Имя и отчество *Петр Федорович*
3. Дата рождения: число "17" месяц *октября* год *1889*
4. Место рождения: *г. Киев*
5. Место жительства (адрес) *Киев ул. Франко 26 кв. 23*
6. Профессия и специальность *библиотекарь*
7. Место службы и должность или род занятий *Библиотека АН УССР*
..... *старший библиотекарь*
(указать без сокращений, название предприятия или учреждения и характер производства)
8. Паспорт
(когда и каким органом выдан, номер и категория, где прописан)
9. Социальное происхождение *сын столяра*
(род занятий родителей и имущественное положение)
10. Социальное положение *служащий*
(род занятий и имущественное положение арестованного)
- а) до революции *служащий*
- б) после революции *служащий*
11. образование (общее и специальное) *служащий Учит. семинария и не закончил КИНХ*
12. Партийность (в прошлом и настоящем) *б/п*

¹⁸ Подається за ГДА СБУ, ф. 6, спр. 46489-фп, арк. 6-6 зв. Заповнений типографський бланк. Курсивом зазначені ті відомості, що були занесені до справи слідчим та вписані від руки.

13. Национальность и гражданство (подданство) *русский, СССР*
 14. Категория воинского учета-запаса и где состоит на учете *не состоит*
 15. Служба в белых и др. армиях, участие в бандах и восстаниях против Соввласти (когда и в качестве кого) *нет*
 16. Каким репрессиям подвергался при Соввласти: судимость, арест и др. (когда и каким органам и за что) *нет*
 17. Состав семьи *нет*
 (близкие родственники, их имена, фамилии, адреса и род занятий)

- Подпись арестованного *Павловський*
 1. Особые внешние приметы
 2. Кем и куда арестован *21/II – 37 г. 4 отд. УГБ*
 3. Где содержится под стражей *В спецкорпусе тюрьмы*
 4. Особые замечания

Подпись сотрудника, заполнившего анкету *подпись*

"22" февраля 1937 г.

Примечание. Анкета заполняется четко и разборчиво со слов арестованного и проверяется по документам.¹⁹

Однак в анкеті П. Ф. Павловський не вказав про наявність дружини. Імовірно її не було при арешті, чи він боявся за її майбутню долю, але далі у справі є документ – розписка, датована 08.03.1937 р., у якій арештований просить передати ключі від своєї кімнати дружині (!) – Павловській Зої Сергіївні. Цілком імовірно і те, що дружина сама розшукувала чоловіка та вже зверталася до управління НКВС. Ключі від кімнати їй таки вдалося отримати, але аж 23 березня [1, т. 1, арк. 5], тобто через місяць після арешту чоловіка.¹⁹

Тож на підставі цієї анкети спробуємо доповнити біографію П. Ф. Павловського, яка була підготовлена Л. В. Гарбар в її праці й у результаті матимемо більш повний життєпис одного із академічних бібліотечних співробітників, а разом з цим буде внесено і лепту у вибудовування все міцніших підмурівків історичного мунуло НБУВ.

Отже, Павловський Петро Федорович, народився 17 жовтня 1889 р. у Києві в родині столяра. Навчався, очевидно, у церковно-учительській школі (семінарії) [1, т. 1, арк. 6], якщо звертатися до анкетних даних. Такого типу навчальний заклад було відкрито в Києві у вересні 1903 р. Першим директором школи в 1903–1905 рр. був В. Липківський (1864–1937), майбутній митрополит УАПЦ (1921–1927). До тодішнього педагогічного персоналу також належали: поет О. Коваленко (1880–1927); педагог, журналіст і видавець Г. Шерстюк (1882–1911); педагог, громадський діяч Ю. Щириця (?–1919); композитор, хоровий диригент К. Стеценко (1882–1922). Цілком імовірно, що П. Ф. Павловський міг вступити до неї десь у проміжку 1903–1905 рр., йому на той момент саме мало бути 14–16 років і ще застати цих викладачів. Пізніше, більшість із них або було звільнено, або навіть арештовано протягом 1905–1907 рр., а новий викладацький склад сформовано вже з більш лояльних до уряду учителів. Ще одним, щоправда незакінченим навчальним закладом П. Ф. Павловський подає Київський інститут народного господарства. Однак і тут маємо складнощі з визначенням часу навчання, адже далі у справі про це не ідеться. Укажемо лише, що цей навчальний заклад було засновано на базі колишнього Київського комерційного інституту 1920 р., тож цілком імовірно, що завершити навчання міг завадити і арешт. На жаль, відсутність хоча б мінімальних документів у справі ускладнюють відтворення життєпису.

Далі, якщо слідувати наведеним біографічним даним Л. В. Гарбар, він почав трудову діяльність приватним лектором у 1909 р., що цілком відповідає попереднім припущенням про навчання у згаданих вчительській семінарії. До початку Першої світової війни він також працював бібліотекарем губернской земської упра-

ви у Твері, а також експедитором видавництва І. Д. Ситіна [9, с. 337]. Останнє мало свою філію та книжковий магазин і в Києві, отже, П. Ф. Павловський міг уже повернутися і до рідного міста. Далі в дослідженні виникає прогалина в 15 років, куди потрапляють роки Першої світової війни, повоєнного та революційного часів і першого десятиліття встановлення радянської влади. Жодних підтверджувальних документів у справі немає. З довідки Л. В. Гарбар відомо, що з "... 1929 р. він працює бібліотекарем (1929–1932), старшим бібліотекарем газетного відділу (1933–1934), старшим бібліотекарем відділу іноземної літератури (1936–22.02.1937) ВБУ. Представник ВБУ у справі передачі з Кам'янецького крайового музею рукописів і стародруків колишнього Музею Подільського церковного історично-археологічного товариства та Костьольної бібліотеки до фондів ВБУ (липень 1932)" [9, с. 337]. Однак ці відомості будуть дещо різнитися з тим, що арештований свідчитиме під час допитів.

Перший допит відбувся уже на третій день після арешту, 25.02.1937 р. Слідчий НКВС УРСР Вольський того дня поставив арештованому всього три запитання: "з якого часу Павловський є завідувачем газетного відділу бібліотеки ВУАН? Хто користувався газетами фонду за період 1917–1920 рр. і кому з них у цей час газети з відділу доставлялися на робоче місце? Хто з керівництва бібліотеки відвідував відділ?" [1, т. 1, арк. 11–12]. На **перше** питання П. Ф. Павловський відповів, що є завідувачем газетного відділу при бібліотеці ВУАН, з березня чи квітня 1935 р., а також зазначив, що до того часу працював у цьому ж відділі старшим бібліотекарем і навіть, продовжував виконувати ці функції ще й у 1936 р. [1, т. 1, арк. 11–12]. На **друге** запитання відповів, що замовлені газети із відділу в час його завідування особисто доставлялися "Кіллерогу, Хилинській та Іванушкіну... і Хвилі" [1, т. 1, арк. 11–12], але от саме за який період П. Ф. Павловський не зміг відповісти. Отже, *Кіллерог (Горелік) Михайло Маркович* (1900–1937), у 1933–1934 рр. – завідувач відділу культури та пропаганди ленінізму ЦК КП(б)У, брав активну участь у погромницьких кампаніях проти М. Скрипника, Інституту літератури ім. Т. Шевченка та ін.; у 1934–1935 р. секретар партійного комітету КП(б)У ВУАН. Арештований та розстріляний у 1937 р. [16]. *Хилинська Марія Михайлівна* (1898–?), у 1933–1935 рр. заступник директора, в.о. директора, пізніше старший науковий співробітник та завідувачка відділом рукопису у ВБУ. Звільнена за незабезпечення належного керівництва відділом [9, с. 476]. *Іванушкін Василь Михайлович* (1903–1937), у 1934–1936 рр. – учений секретар Редакційно-видавничої ради, головний редактор видавництва та директор бібліотеки ВУАН (згодом бібліотеки АН УСРР); співробітник літературної комісії при НКО УСРР. У бе-

¹⁹ Підпис нерозбірливий.

резні 1936 р. за "притуплення партійної пильності та протягування класово-ворожих кадрів до бібліотеки" звільнений з посади директора. Заарештований та розстріляний у 1937 р. [18]. Ще один із згаданих фігурантів у справі *Хвиля (Олімпер) Андрій Ананійович* (1898–1938), у 1933–1936 рр. – в.о. першого заступника наркома освіти УСРР, а в 1936–1937 рр. – начальник управління у справах мистецтва при Раднаркомі УСРР [27]. Наприкінці 1935 р. над багатьма українськими радянськими політичними діячами поступово "згущувалися хмари" "немилості" партійного керівництва, що й спричинило їхні наступні арешти та страту. Хвиля А. А. був арештований у 1937 р. і страчений у 1938 р.

Урешті, озвучуючи відповідь на **третє** питання, П. Ф. Павловський розповідає, що найчастішими гостями в газетному відділі з усіх були В. Іванушкін та М. Кіллерог, які "влітку 1935 р. ... проглядали газети за період громадянської війни, ... і на одній із газет зупинилися, указавши, "Ось його підпис". Що це була за газета і про кого йшлося, заарештований не зміг дати відповідь [1, т. 1, арк. 10–11]. Попри всю упередженість і специфічність проведення радянського слідства, саме перші допити слід вважати більш-менш об'єктивними. Арештований, не розуміючи причини арешту і вважаючи це за прикру помилку, намагається давати правдиві свідчення, не визнаючи за собою жодної провини і відхиляючи звинувачення.

Наступні кілька днів П. Ф. Павловського на допити не викликали. Наступним аркушем з'являється зізнання арештованого, адресоване В. Балицькому, тодішньому наркому внутрішніх справ УРСР і датоване 04.03.1937 р., де той визнає свою провину у пред'явленому звинуваченні, тобто в підпалі газетного відділу бібліотеки АН УРСР 25 листопада 1935 р. і далі пише: "Підпал був мною вчинений за безпосередньої вказівки і тиску директора бібліотеки громадянина Іванушкіна. Про подробиці й усі деталі підпалу готовий дати щиро-сердні й правдиві свідчення слідству" [1, т. 1, арк. 12–13]. Ось тут, як вважають дослідники, і можна визначити межу, де матеріали допитів перестають давати точну інформацію і починається неправда. Як правило, такою межею вважають фразу про готовність дати правдиві свідчення [2, с. 35]. Дуже часто такі протоколи допитів із "потрібними свідченнями" вже писалися самими слідчими, а арештованим залишалося лише їх підписати. Не так часто вдається відшукати "закулісся" ведення слідства, ставлення до арештованого, що врешті погоджувався часто оббредати не лише чужого, але й самого себе. Після цієї заяви П. Ф. Павловського було викликано на кілька допитів, на яких арештований уже готовий "давати" саме ті потрібні свідчення. Тому 05.03.1937 р. він "свідчить", що 25 листопада 1935 р. у приміщенні газетного фонду бібліотеки АН УСРР потрібно було "знищити газетний матеріал 1917–1920 рр., що компрометує видних робітників, які перебувають у лавах комуністичної партії, що належали до української націоналістичної контрреволюційної організації" [1, т. 1, арк. 14], також, що "...за вимогою Хвилі, комплекти газети "Боротьба" доставлялися до головної будівлі НКО. Ці газети не були повернені до газетного відділу" [1, т. 1, арк. 14]. До змісту протоколу допиту П. Ф. Павловського слідчі 4-го відділу НКВС УСРР включили і звинувачення щодо колишнього директора бібліотеки В. Іванушкіна, а саме про прохання у жовтні 1935 р. вилучити всі газети за 1917–1920 рр., видані "українськими націоналістичними угрупованнями для того, щоб їх тихенько знищити", пояснюючи, що такі газети компрометують видних осіб, що перебувають в партії [1, т. 1, арк. 14–15]. Цей факт не варто було б пропускати і нівелювати, якщо детальніше заглянути до біографій згаданих вище осіб, адже частина з них на-

лежали в революційні роки до Української комуністичної партії (боротьбистів), проти колишніх членів якої в 1935 р. було заведено політичну справу "Контрреволюційна боротьбистська організація" [24; 26; 25]. Тож ці партійні діячі, вочевидь, побоюючись і за своє політичне та кар'єрне майбуття, і за своє життя, могли вдатися і до неординарних заходів у листопаді 1935 р. Однак у тому маховику репресій, який закрутився уже з кінця 1936 р. і протривав ще кілька років, мали місце сфальсифіковані політичні та не тільки, справи.

Наступні свідчення арештованого ілюструють стан збереження газетного фонду, який у 1934 р. було спільно переведено із старого приміщення, адреса – бульвар Т. Шевченка, 14, до непристосованого для цього приміщення Софії Київської [17] (в основному було використано хори церковної споруди), а будівлю на бульварі віддати для потреб Народного комісаріату освіти. "...виконання підпалу вважав важкою справою, адже вони (*газети – авт.*) були розкидані по різних папках, а також про їхню наявність було повідомлено співробітників секретного відділу, куди й газети мали бути переведені" [1, т. 1, арк. 16]. Ось у цей період, як указує на допиті П. Ф. Павловський, він і став, спочатку в 1934 р. заступником завідувача газетного відділу, а з 1935 р. і його завідувачем [1, т. 1, арк. 8]. Під тиском слідства, П. Ф. Павловський "зізнається" у вчиненні зумисного підпалу, тобто в підмові прибиральниці М. Бурової розтопити кахельні пічки, до яких упритул стояли стоси газет, які мали самозайнятися і спричинити пожежу. Це варто було зробити, коли приміщення газетного фонду залишать співробітники, а підпал можна було б списати на халатність і певну несправність пічки [1, т. 1, арк. 17–18]. Натомість в архівно-слідчій справі на В. Іванушкіна, дослідниця Т. Опришко виявила й інші свідчення співробітниць технічного персоналу, яка вказувала, що "у відчинену квартиру хтось кинув непогашену цигарку, ... а крім того, читачі ходили із цигарками серед стелажів з газетами" [18, с. 350], і результати висновку спеціальної комісії, яка встановила, що пожежа виникла в результаті несправності пічного опалення. Однак в обох справах не виявлено офіційних документів указаної комісії. Відомо лише, що дуже постраждали права сторона Софійського собору, де зберігалися газети та листівки, частково ліва, а також хори [1, т. 1, арк. 58]. Експертних даних не було виявлено ще при перегляді справи в 1952 р., про це свідчить довідка, вложена до вже порожнього пакету [1, т. 1, арк. 61]. Подібно і жоден із дослідників історичного минулого Софії Київської не згадує про пожежу, що трапилася в листопаді 1935 р., тож та очевидно виявилася незначною і зашкодила лише тодішньому бібліотечному газетному фонду. Про це і згадує Г. Ковальчук у праці "Український науковий інститут книгознавства (1922–1936)" [13, с. 525], тощо.

Після допитів 5 та 6 березня, наступного дня, 7 березня 1937 р., було підготовлено постанову за підписом начальника 4 відділу НКВС УСРР ст. лейтенанта Вольського про звинувачення П. Ф. Павловського у підпалі та належності до контрреволюційної організації, а також притягненні до кримінальної відповідальності, що передбачалася ст. 54-9 КК УСРР (диверсія) [1, т. 1, арк. 7]. Звинувачення за цією статтею КК УСРР передбачало вищу міру покарання (розстріл), оголошення "ворогом народу" з конфіскацією майна і з позбавленням громадянства. Невдовзі, 11 березня 1937 р., з'являється чергова постановою, яка підтверджувала попередні звинувачення [1, т. 1, арк. 9].

Усі звинувачення у справі щодо П. Ф. Павловського слідчі підкріплювали витягами із протоколів допитів інших звинувачених. Наприклад, В. Іванушкін указав, що той лише виконав указівку під тиском [1, т. 1, арк. 36], інший допитаний у цій справі, М. Малюга, учений секре-

тар бібліотеки ВУАН, указав на нього як колишнього офіцера "білої армії" [1, т. 1, арк. 46–47]. Імовірно, що П. Ф. Павловський таки був призваний в ряди російської імператорської армії з початком Першої світової війни, адже йому мало виповнитися 24 роки і він підпадав під призов. Отже, якщо це правда, тоді зрозуміло, чому цей факт він приховав від слідчих НКВС при заповненні анкети арештанта. Водночас свідчення М. Малюги цікаві й деякими іншими додатковими відомостями. До прикладу, що фонди бібліотеки не мали належної охорони [1, т. 1, арк. 48], і що "перед переведенням уряду до Києва, значна частина газетних фондів була перекинута в приміщення Софійського собору. Це перекинення було доручено Хилинській і проведено нею дуже неухважно. У результаті були розкрадання екземплярів газет. Іванушкін жодних заходів з розслідування розкрадань не прийняв і всю цю історію зам'яв" [1, т. 1, арк. 49]. Щодо втрат у газетному відділі, які було завдано пожежею, М. Малюга подає, що таким чином "було знищено до 2–2½ мільйонів листівок періоду громадянської війни і до мільйона екземплярів газет XIX століття і періодів громадянської війни і першої п'ятирічки" [1, т. 1, арк. 49], адже "наприкінці 1935 р. проходила ще перевірка партійних документів. До газетного відділу часто зверталися за довідками різні партійні організації, що цікавилися діяльністю окремих осіб, вихідців з антирадянських партій за час перебування їх в цих партіях чи в епоху громадянської війни. Дуже часто на ці довідки давалися вичерпні відповіді й виявлялися елементи, чужі ВКПб, а також низка зловживань, допущених деякими партійцями в минулому" [1, т. 1, арк. 50]. Однак такі свідчення сьогодні майже неможливо ані спростувати, ані заперечити. Фальсифікація справ, що була ледь не візитівкою діяльності радянських репресивних органів, нищення документів, несанкціоновані отримання зізнань від заарештованих, нелегітимність ведення слідства з його прискореним механізмом судочинства ставлять під сумнів усю правомірність не тільки таких заходів, але й отриманих свідчень, біографічних даних, якими сьогодні доводиться оперувати досліднику і подекуди позбавляє останнього таки отримати правдиві та об'єктивні свідчення минулого.

З підготовкою усіх необхідних постанов про звинувачення для арештованого слідство завершувалося і далі готувався звинувачувальний висновок, але, як влучно зауважують дослідники, у ньому "переважають політичні тавра, а не конкретні факти. З точки зору історичного джерела, вони цінні тим, що ілюструють абсурдність обвинувачень, які таким чином набували чину закону" [2, с. 36]. Висновок щодо П. Ф. Павловського був готовий 11 липня 1937 р. і затверджений заступником наркомів внутрішніх справ УРСР комісаром державної безпеки 3-го рангу В. Івановим і помічником прокурора СРСР М. Рогінським 13 липня 1937 р. Після затвердження прокуратурою того ж дня звинувачувальний висновок передавався до судового органа, де на попередньому підготовчому засіданні визначили покарання згідно з відповідними статтями КК УРСР. Судовий процес відбувався в дуже стислі терміни. Павловського П. Ф. звинувачували за ст. 54-8, 54-9 та 54-11 КК УРСР у причетності до "к-р націонал-фашистської організації, що провадила шкідницьку роботу", а саме, що він "був винуватцем підпалу газетного фонду архіву бібліотеки Академії Наук, вчинений 25 листопада 1935 р." [1, т. 1, арк. 66]. П. Ф. Павловському не залишалося нічого іншого як "визнати" себе винним [1, т. 1, арк. 65–68]. Суд Військової колегії Верховного Суду СРСР (далі – ВК ВС СРСР) із застосуванням дії закону "Про внесення змін у діючі кримінально-процесуальні кодекси союзних республік" від 1 грудня 1934 р. дозволяв заслуховувати справи без присутності

обвинуваченого, забороняв касаційні оскарження, а виконання вищої міри покарання мало здійснюватися негайно після винесення вироку. Справа слухалася уже наступного дня, 14 липня 1937 р., у закритому судовому засіданні, без участі обвинувачення і захисту, без виклику свідків [1, т. 1, арк. 69]. Протокол судового засідання "трійки" заповнений ретельно, підсудний із звинуваченням погодився, в останньому слові просив суд бути поблажливим до нього [1, т. 1, арк. 71], однак жодної поблажливості – Павловського Петра Федоровича було засуджено до вищої міри покарання (розстрілу), з конфіскацією усього особисто йому належного майна. Вирок був остаточним, оскарженню не підлягав [1, т. 1, арк. 72]. Його було виконано наступного дня, 15 липня 1937 р. в Києві, про що у справі є відповідний документ [1, т. 1, арк. 73]. Цілком імовірно, що П. Ф. Павловського, як і тисячі інших жертв, було розстріляно в тюремних підвалах будівлі НКВС, на колишній вулиці 25-го Жовтня, і вивезено для поховання у місцевість поблизу хутора Біківня, яку в березні 1937 р. Київська міська адміністрація саме виділила для "спецпотреб".

До реабілітації П. Ф. Павловського дійшло в 1958 р., тоді ВК ВС СРСР, розглянувши на своєму засіданні від 8 лютого 1958 р. висновок головного військового прокурора В. Логінова, постановила, що "Павловський засуджений необґрунтовано, адже в матеріалах справи ... свою причетність до будь-якої організації заперечував", також не знайшли підтвердження і звинувачення щодо його участі в підпалі. Свідки, а серед них і та сама технічна працівниця М. Бурова, у 1958 р. від своїх попередніх свідчень, що дали в 1937 р., відмовилися, навпаки характеризували П. Ф. Павловського "як чесну радянську людину" [1, т. 1, арк. 76]. Тож вирок ВК ВС СРСР від 14 липня 1937 р. щодо Павловського Петра Федоровича із заново виявленими обставинами було скасовано і справу припинено за відсутністю складу злочину.

Після оголошення реабілітації ВК ВС СРСР надіслала до Києва начальнику УКДБ Київської області прохання розшукати родичів реабілітованого для повернення конфіскованого майна або відшкодування його вартості законним спадкоємцям [1, т. 2, арк. 14]. Однак безрезультатно. Дружину П. Ф. Павловського, Павловську Зою Сергіївну, 1913 р.н., уродженку станції Панютин, Харківської губернії (*тепер Харківської області – авт.*), бухгалтерку тресту "Лікрослини" було засуджено рішенням особливої наради НКВС СРСР від 2 листопада 1937 р. як "дружину зрадника Батьківщини" до 5 років ВТТ і 5 грудня 1937 р. було відправлено у заслання до Сиблагу НКВС СРСР у м. Томськ [1, т. 2, арк. 6]. Подальша доля невідома.

При доля уряду, поставленому під час арешту З. С. Павловської, було вилучено не тільки її особисті речі, але описано майно її чоловіка Павловського П. Ф. – "дві шафи з книгами, чоловіча білизна, пальто зимове, чорні штани, дзеркальна шафа, інші речі" [1, т. 2, арк. 2], і довідка, що в усіх майнових питаннях слід було звертатися на вулицю Рози Люксембург, ²⁰ де розміщувалася тодішня комендатура НКВС [1, т. 2, арк. 1]. Імовірно туди і зверталася мати засудженої, Мелехова Г. М., щоб забрати небагате майно своєї доньки [1, т. 2, арк. 3, 4, 5] і до неї приходили співробітники НКВС ще в 1940 р. щоб забрати описане майно Павловського П. Ф., яке мало піти в дохід державі, а серед цього 237 книг і фотоапарат [1, т. 2, арк. 7]. Чи залишилася вона живою? Результати перевірки також не дали результа-

²⁰ У 1919–1987 рр. там розміщувалися каральні органи ЧК-ОДПУ-НКВС-КДБ. Нині – вулиця Липська.

тів [1, т. 2, арк. 23]. Тож ця справа була закрита і передана на зберігання.

Із розсекреченням документів архівів колишніх радянських репресивних органів став можливий доступ і до такого роду справ, де за пожевклими від часу аркушами ховалася доля людини. Тож маючи відомості, отримані з цієї справи, та біографічну довідку, яку підготувала Л. В. Гарбар на підставі архівних матеріалів НБУВ, удалося реконструювати більш повну біографію одного з маловідомих і маловивчених співробітників ВБУ і бібліотеки АН УСРР/УРСР, завдячуючи діяльності яких зроблено значний внесок у збереження бібліотечної національної скарбниці. Однак, зважаючи на те, що особисті документи П. Ф. Павловського, які зберігалися в архівно-слідчій справі як речові докази (трудоий список, дипломи та ін.) були знищені у 1952 р. [1, т. 2, арк. 63], і слідство, яке не вимагало правдивих і повних зізнань від арештованого, а лише підтвердження наперед відомого звинувачення, так і не дозволили повноцінно заповнити випущений в життєписі 15-річний (з 1914 по 1929 рр.) період життя старшого бібліотекаря, завідувача газетного фонду ВБУ та бібліотеки АН УСРР/УРСР Павловського Петра Федоровича, за винятком його імовірної чотирирічної військової служби під час Першої світової війни. Тож, незважаючи на усю попередженість, тенденційність і фатальність, архівно-слідчі справи, що зберігаються у ГДА СБУ, є цінним джерелом у біографічних дослідженнях і відтворенні свідчень минулого, що пов'язані з періодом Великого терору та радянської репресивної політики.

Список використаних джерел

1. Галузевий державний архів Служби безпеки України. Ф. 6. Спр. 46489-фп (Справа № 384 за звинуваченням Павловського Петра Федоровича за ст. 20–54-8, 54-9 і 54-11 КК УСРР), у 2 т.
2. Акулов М. Архівно-слідчі справи репресованих (20 – 50-ті рр.) як історичне джерело: методика використання / М. Акулов, О. Гранкіна, Д. Омелчук // Студії з архівної справи та документознавства. – 1997. – Т. 2. – С. 33–39.
3. Архівно-слідчі справи репресованих: науково-методичні аспекти використання : зб. наук. пр. / редкол.: Р. Я. Пиріг (голова) та ін. – К. : АЗТ – Універсалресурси, 1998. – 161 с.
4. Білокінь С. Смерть Софії Налепінської-Бойчук [Електронний ресурс] / С. Білокінь. Персональний сайт історика України. – Режим доступу: <https://www.s-bilokin.name/Personal/Nalepinskaya.html>.
5. Білокінь С. І. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941): Джерелознавче дослідження / С. І. Білокінь. – К. : [б. в.], 1999. – 448 с.
6. Використання архівно-слідчих справ громадян, репресованих у 1920–1950-ті рр.: методичні рекомендації / Упоряд.: О. В. Гранкіна, Д. В. Омелчук, Н. П. Московченко. – К. : [б. в.], 1997. – 34 с.
7. Гранкіна О. В. Архівно-слідчі справи другої половини 1937 року щодо представників національних меншин України. Джерелознавчий аналіз складу документів / О. В. Гранкіна // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1998. – Вип. 1–2(6–7). – С. 174–183.
8. Гранкіна О. В. Деякі аспекти джерелознавчого аналізу архівно-слідчих справ у 1920–1950 рр. / О. В. Гранкіна // Укр. іст. журн. – 1997. – № 4. – С. 49–57.
9. Історія української бібліотечної справи в іменах (кінець XIX ст. – 1941 р.): матеріали до біобібліографічного словника / авт.-уклад. Л. В. Гарбар; ред. кол.: Г. В. Борзяк, Л. А. Дубровіна (гол.), В. І. Полік та ін.; НАН України, НБУ ім. В. І. Вернадського, Ін-т рукопису. – К. : НБУВ, 2017. – 616 с.
10. Калакура Я. С. Особливості джерелознавчої критики архівно-слідчих документів / Я. С. Калакура // Архівно-слідчі справи репресованих: науково-методичні аспекти використання : зб. наук. пр. / Укр. держ. НДІ арх. справи і документознавства, Держ. арх. Служби безпеки України; редкол.: Р. Я. Пиріг (голова) та ін. – К. : АЗТ – Універсалресурси, 1998. – С. 19–23.
11. Ковальчук Г. І. Архівно-слідчі справи репресованих бібліотеків як джерело для вивчення історії книгознавства / Г. І. Ковальчук // Архівно-слідчі справи репресованих: науково-методичні аспекти використання : зб. наук. пр. / Укр. держ. НДІ арх. справи і документознавства, Держ. арх. Служби безпеки України; редкол.: Р. Я. Пиріг (голова) та ін. – К. : АЗТ – Універсалресурси, 1998. – С. 82–84.
12. Ковальчук Г. І. Директори Всенародної бібліотеки України (20–30-ті рр.) / Г. І. Ковальчук // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2000. – № 2/4. – С. 179–206.
13. Ковальчук Г. І. Керівники ВБУ – НБУВ (1918–1998) / Г. І. Ковальчук // Бібліотечні івісники. – 1998. – № 5. – С. 18–28.
14. Ковальчук Г. І. Співробітники УНІК – жертви політичних репресій / Г. І. Ковальчук // Наукові праці НБУВ. – 1999. – Вип. 2. – С. 52–94.

15. Ковальчук Г. І. Український науковий інститут книгознавства (1922–1936) / Г. І. Ковальчук. – К. : Академперіодика, 2015. – 684 с.
16. Наберухін А. Один із псевдотроцькістів / А. Наберухін // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1995. – № 1–2. – С. 341–355.
17. Нестуля О. Погром історично-мистецьких скарбів Софії Київської в 30-х рр. / О. Нестуля // Народна творчість та етнографія. – 1997. – № 1. – С. 56–58.
18. Опришко Т. Василь Іванушкін: життя і доля / Т. Опришко // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2000. – № 2/4. – С. 347–357.
19. Петровський Е. П. Архівно-слідчі справи як джерело вивчення історії репресій в Україні у 1937–1938 роках : автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 "Історія України" / Петровський Е. П. – К., ВПЦ "Київський університет імені Тараса Шевченка", 2006. – 22 с.
20. Петровський Е. П. Документи архівно-слідчих справ як джерело вивчення методів провадження слідства органами НКВС на Одещині в період "великого терору" 1937–1938 рр. / Е. П. Петровський // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2007. – № 1 (28). – С. 172–188.
21. Пиріг Р. Я. Архівно-слідчі справи репресованих як історичне джерело / Р. Я. Пиріг // Тоталітарна держава і політичні репресії в Україні у 20–80-ті роки: матер. Міжнар. наук. конф., Київ, 15–16 верес. 1994 р. – К. : [б. в.], 1998. – С. 38–44.
22. Подкур Р., Ченцов В. Документи органів державної безпеки УСРР 1920–1930-х років: історико-науковий аналіз / Р. Подкур, В. Ченцов. – Тернопіль : Збруч, 2010. – 372 с.
23. Тумшиш М. А., Золотарев В. А. Евреи в НКВД СССР. 1936–1938 гг. Опыт биографического словаря / М. А. Тумшиш, В. А. Золотарев. – М. : Русский фонд содействия образованию и науке, 2017. – 848 с.
24. Шаповал Ю. І. "Контрреволюційної боротьбистської організації" справа 1935 / Ю. І. Шаповал // Енциклопедія історії України : у 10 т. Т. 4 : Ка – Ком. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 2007. – 528 с.
25. Шаповал Ю. І., Кульчицький С. В., Лисенко О. Є. Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст.: історичні нариси / Ю. І. Шаповал, С. В. Кульчицький, О. Є. Лисенко та ін. – К. : Наук. думка, 2002. – 952 с.
26. Шаповал Ю. І. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії / Ю. І. Шаповал / Акад. наук України, Ін-т нац. відносин і політології. – К. : Наук. думка, 1993. – 349 с.
27. Юренко О. П. "Він залишився переконаним комуністом..." / О. П. Юренко // Реабілітовані історією. – К. : Полтава : Рідний край, 1992. – С. 283–292.
28. Юркова О. В. Архівно-слідчі справи репресованих науковців – вагоме джерело для дослідження академічного життя 1920–1930-х рр. / О. В. Юркова // Архівно-слідчі справи репресованих: науково-методичні аспекти використання : зб. наук. пр. / Р. Я. Пиріг (голова) та ін. – К. : АЗТ – Універсалресурси, 1998. – С. 90–96.

References

1. Branch State Archive of Security Service of Ukraine, file 46489 FP (Case no. 384 on charges of Pavlovsky Pyotr Fedorovich under articles 20–54-8, 54-9 and 54-11 of the Criminal Code of the Ukrainian SSR). In 2 vols.
2. Akulov, M. & Hrankina, O. & Omelchuk, D. (1997). Archive-investigative Cases of the Repressed (1920's–1950's) as a Historical Source: Methods of Use. *Studies in Archival and Document Science*, 2, 33–39. [In Ukrainian].
3. *Archival-investigative Cases of the Repressed: Scientific and Methodological Aspects of Use*. Kyiv: AZT – Universalresources. [In Ukrainian].
4. Bilokin, S. Death of Sofia Nalepinskaya-Boychuk. Serhii Bilokin. *Personal Website of a Historian of Ukraine*. <https://www.s-bilokin.name/Personal/Nalepinskaya.html> [In Ukrainian].
5. Bilokin, S. (1999). *Mass Terror as a Means of Government in the USSR (1917–1941): a Source Study*. Kyiv : [s. n.]. [In Ukrainian].
6. Hrankina, O. & Omelchuk, D. & Moskovchenko, N. (Eds.). (1997). *The Use of Archival-investigative Cases of Citizens Repressed in the 1920's–1950's: Guidelines* (1997). Kyiv: [s. n.]. [In Ukrainian].
7. Hrankina, O. (1998). Archive-investigation Cases of the 2nd Half of 1937 on Representatives of National Minorities of Ukraine. Source Analysis of the Composition of Documents. *From the Archives of the VUCHK–HPU–NKVD–KGB*, 1–2(6–7), 174–183. [In Ukrainian].
8. Hrankina, O. (1997). Some Aspects of Source Study Analysis of Archival-investigation Cases in the 1920's–1950's. *Ukrainian Historical Journal*, 4, 49–57. [In Ukrainian].
9. Harbar, L. et al. (Eds.). (2017). *The History of Ukrainian Library science in names (end of the 19th century – 1941): Materials for a bibliographic dictionary*. – Kyiv : Vernadsky National Library of Ukraine. [In Ukrainian].
10. Kalakura, Ya. (1998). Features of Source Criticism of Archival and Investigative Documents. In R. Pyrih (Ed.), *Archival-investigative Cases of the Repressed: Scientific and Methodological Aspects of Use*. Kyiv : AZT – Universalresources. P. 19–23. [In Ukrainian].
11. Kovalchuk, H. (1998). Archival-investigative Cases of Repressed Bibliologists as a Source for Studying the History of Book Science. In R. Pyrih (Ed.), *Archival-investigative cases of the repressed: scientific and methodological aspects of use*. – Kyiv : AZT – Universalresources. – P. 82–84. [In Ukrainian].
12. Kovalchuk, H. (2000). Directors of the National Library of Ukraine (1920–1930's). *From the Archives of the VUCHK–HPU–NKVD–KGB*, 2/4, 179–206. [In Ukrainian].
13. Kovalchuk, H. (1998). The Leaders of the NLU – VNLU (1918–1998). *Library Bulletin*, 5, 18–28. [In Ukrainian].
14. Kovalchuk, H. (1999). USIBS Employees/Victims of Political Repression. *VNLU Scientific Papers*, iss. 2, 52–94. [In Ukrainian].

15. Kovalchuk, H. (2015). Ukrainian Scientific Institute of Book Studies (1922–1936). Kyiv: Academic Periodicals. [In Ukrainian].
16. Naberukhin, A. (1995). One of the Pseudo-Trotskyists. *From the Archives of the VUChK–GPU–NKVD–KGB*, 1–2, 341–355. [In Ukrainian].
17. Nestulya, O. (1997). The Pogrom of the Historical Art Treasures of Sophia of Kiev in the 1930's. *Folk Art and the Ethnography*, 1, 56–58. [In Ukrainian].
18. Opryshko, T. (2000). Vasilyvanushkin: Life and Fate. *From the Archives of the VUChK–GPU–NKVD–KGB*, 2/4, 347–357. [In Ukrainian].
19. Petrovskyi, E. (2006). *Archive-investigative Cases as a Source of Studying the History of Repressions in Ukraine of 1937–1938: Abstract of unpublished thesis (PhD in History): Taras Shevchenko National University of Kyiv*. [In Ukrainian].
20. Petrovskyi, E. Documents of Archives and Investigations as a Source of Studying the Methods of Investigation by the NKVD Bodies in Odessa Region during the Period of the "Great Terror" of 1937–1938. *From the Archives of the VUChK–GPU–NKVD–KGB*, 1(28), 172–188. [In Ukrainian].
21. Pyrih, R. (1998). Archival-investigative Cases of the Repressed as a Historical Source. *The Totalitarian State and Political Repression in Ukraine in the 1920's – 1980's. Proceedings of the International Conference, Kyiv, September 15–16, 1994*. – Kyiv: [s. n.]. Pp. 38–44. [In Ukrainian].
22. Podkur, R. & Chentsov, V. (2010). *Documents of the State Security Bodies of the Ukrainian SSR of 1920's – 1930's: Source Analysis*. Ternopil: Zbruch. [In Russian].
23. Tumshis, M. & Zolotarev, V. (2017). *Jews in the NKVD of the USSR. 1936–1938. Biographical Dictionary Experience*. – Moscow: Russian Fund for Education and Science. [In Russian].
24. Shapoval, Yu. (2007). Counterrevolutionary Borotboist Organization Case 1935. In V. Smolii (Ed.), *Encyclopedia of the History of Ukraine: 10 vols. Vol. 4: Ka – Kom*. – Kyiv: Scientific Thought. [In Ukrainian].
25. Shapoval, Yu. & Kulchytskyi, S. & Lysenko, O. et al. (2002). *Political Terror and Terrorism in Ukraine. 19th – 20th Centuries: Historical Essays*. – Kyiv: Scientific Thought. [In Ukrainian].
26. Shapoval, Yu. (1993). *Ukraine of 1920's – 1950's: Pages of Unwritten History*. Kyiv: Scientific Thought. [In Ukrainian].
27. Yurenko, O. (1992). "He Remained a Convinced Communist...". In *Rehabilitated by History*. Kyiv – Poltava: Native Land. – P. 283–292. [In Ukrainian].
28. Yurkova, O. (1998). Archival-investigative Cases of Repressed Scholars are an important Sources for the Study of Academic Life in the 1920's – 1930's. In R. Pyrih (Ed.), *Archival-investigative cases of the Repressed: Scientific and Methodological Aspects of Use*. – Kyiv: AZT – Universalresursy. – P. 90–96. [In Ukrainian].

Надійшла до редколегії 22.08.20

R. Martseniuk, PhD in History, Chief Researcher
Branch State Archive of the Security Service of Ukraine, Kyiv, Ukraine

PAVLOVSKYY P. F.: STROKES FOR THE PORTRAIT OF A REPRESSED LIBRARIAN (BASED ON MATERIALS FROM THE ARCHIVE-INVESTIGATION CASE)

The purpose of the study is the presentation and introduction into scientific usage of archive-investigating case of the senior librarian, the head of the newspaper fund of the National Library of Ukraine, later the library of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR Pavlovskyy Petro Fedorovich (1889–1937). The case is now in the Branch State Archive of the Security Service of Ukraine. The article provides an analysis of the materials found and the systematization of information in an attempt to recreate the biography of one of the library staff repressed by the Soviet government. The research methodology consists in the application of research methods of sources to search and analyze the documentary historical sources, as well as in use of a problem-chronological approach to historical research, which allows not only to highlight certain biographical moments, but also to highlight events that were associated with the history of one of the largest libraries of Ukraine, while pointing to the activities of the Soviet punitive and repressive system in relation to the cultural heritage of the past. The scientific novelty is a practical significance in expanding the biography of P. F. Pavlovskyy with previously unknown data, as well as the enrichment of the personalistic history of Ukrainian librarianship in Kiev and in the whole Ukraine. In conclusion, this course of a biographical study can attract not only a wider range of archival documents, including those which are currently stored in the Branch State Archive of the Security Service of Ukraine, but also the return of a forgotten national history; can supplement and fill in some gaps in past studies particularly in biographical studies. Thus, the article reconstructs the biography of librarian P. F. Pavlovskyy based on the archive-investigation case.

Keywords: Petro Fedorovich Pavlovskyy; archive-investigation case; Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine; political repression; National Library of Ukraine (VBU); Library of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR; newspaper fund; fire of 1935.

УДК 94 (477) (092) "1886/1938" Холодний Григорій
DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2020.146.8>

Л. Могильний, д-р іст. наук, проф.
Researcher ID AAB-3942-2020
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ГРИГОРІЯ ХОЛОДНОГО

Наприкінці XIX – початку XX ст. у середовищі української інтелігенції сформувалася думка про важливість особистого внеску кожного в розвиток свого народу у сфері освіти, науки і культури. Одним із тих, хто відгукнувся на подібний неофіційний заклик, став Григорій Григорович Холодний. Мета роботи полягає в аналізі науково-педагогічної діяльності Г. Холодного як одного з активних представників української інтелігенції першої третини XX ст. Серед методів, застосованих для розкриття теми, використано метод історизму, об'єктивності та науковості. У праці вперше здійснено спробу дослідити науковий і педагогічний внесок Г. Холодного, що обумовлює її наукову новизну.

Українознавча робота вченого розпочинається одразу після закінчення Петербурзького університету, коли він переїжджає до Москви, де долучається до культурно-освітньої роботи місцевої громади українців. Із цього ж часу приєднується до роботи в "Товаристві слов'янської культури" та Українському видавничому товаристві. До революційних подій 1917 р. патріотизм Г. Холодного знайшов свій вияв у наполегливій роботі в тих інституціях, у яких він розробляв українську наукову термінологію та займався українознавчими дослідженнями. Лютнева революція 1917 р. радикально змінила життя вченого, він переїжджає до України, де в Чернігові й Києві бере активну участь в освітніх і наукових проєктах. Особливо варто відзначити його працелюбність і безвідмовність в організації різноманітних освітніх заходів, діяльності чернігівської "Просвіти", Чернігівського наукового товариства, Інституту української наукової мови та ін. Значну частину свого життя науковець віддав культурно-освітній діяльності, зокрема очолював Чернігівську трудову школу, проводив заняття у вищих і середніх навчальних закладах Чернігова та Києва, організовував засідання і спрямовував роботу "Просвіти" і Чернігівського наукового товариства, брав участь у наукових заходах Інституту української наукової мови та працював над укладенням термінологічних словників. Дослідження науково-педагогічної діяльності Г. Холодного дозволило виділити три етапи його життєвого шляху: 1) 1912–1917 – визначення пріоритетів діяльності; 2) 1917–1924 – домінування освітнього чинника і 3) 1924–1929 – концентрація на науковій роботі.

Ключові слова: Холодний Григорій, Чернігівське наукове товариство, "Просвіта", Інститут української наукової мови, Спілка визволення України.

Постановка проблеми. Протягом останніх десятиліть в українській історичній науці відбулися значні зрушення. Закриті й цензуровані в радянські часи сторінки української історії, врешті-решт, отримали можливість

для повноцінних досліджень і об'єктивних суджень. За цей період дослідникам удалося створити не лише монументальну картину історії українського національного руху, але й підготувати велику кількість робіт з україн-

ської біографістики різноманітного спрямування – загальні праці, галузеві, історіографічні та ін. Однак дослідження так званих діячів "другого або навіть третього плану" залишаються на сьогодні одним із перспективних напрямів історичної науки. Серед таких персоналій потрібно згадати видатного українського вченого – Г. Холодного. Його політичні погляди, громадська робота досі маловідомі для широкого загалу істориків. У загальних працях нічого невідомо про Г. Холодного як громадського діяча та учасника різноманітних культурно-освітніх організацій. Тому це дослідження є надзвичайно актуальним, зважаючи на невелику кількість публікацій, у яких по крихтах можна знайти інформацію про його науково-педагогічну працю в Москві, Чернігові та Києві.

Аналіз джерел і літератури. На теперішній час немає дослідників, які намагалися закласти підвалини для часткового розуміння напрямів освітньої й наукової праці Г. Холодного. Окремі штрихи до діяльності вченого зустрічаються в контексті висвітлення роботи Інституту української наукової мови [4; 5], укладання термінологічних словників, у коротеньких статтях в енциклопедичних виданнях [10, с. 2012; 7, с. 3621], крихти інформації можна знайти у спогадах Н. Полонської-Василенко [12, с. 435, 470], щоденнику С. Єфремова [8], у низці опублікованих матеріалів судового процесу "Спілка визволення України" [13; 14; 17] та наукових статтях про чернігівську громаду УАПЦ, "Просвіту", "Чернігівське наукове товариство" і про політичні погляди цього громадського діяча [6; 15; 18]. Основний масив інформації переважно розміщений у матеріалах ГДА СБУ, зокрема т. 50, 101, 102, 103 справи "Спілки визволення України" [1; 2], та потребує належного критичного сприйняття.

Мета статті полягає в дослідженні внеску Г. Холодного в розвиток національної освіти і науки в Україні протягом 1912–1929 рр.

Виклад основного матеріалу. Холодний Григорій Григорович народився 3 березня 1886 р. у Тамбові (Росія) у родині директора гімназії (родом з Переяслава, що на Київщині) [14, с. 244]. У 1912 р. закінчив фізико-математичний факультет Петербурзького університету. Протягом 1912–1917 рр. учителював у Москві. Діяльність близьких йому за духом і переконаннями українофілів привернула його увагу ще під час навчання в університеті. Тому після його закінчення Г. Холодний переїжджає до Москви, де приєднується до місцевої Української громади, до якої входили А. Зайкевич, М. Байер, П. Гавсевіч та ін. За спогадами К. Туркала, українофільські громади в цей період проводили активну роботу зі створення перших українських термінологічних словників [16, с. 14]. У 1914 р., за спогадами Г. Холодного, московські українофіли переконали його долучитися до роботи в Агрономічному гуртку, де він, за особистими враженнями, "був малоактивною фігурою", оскільки його участь обмежувалася лише відвідуванням "зборів при Петровсько-Розумовській Академії (Московському сільськогосподарському інституті)" (у якій було організовано роботу зі збору термінологічного матеріалу) [2, арк. 20].

Г. Холодний також приходив на засідання "Товариства Слов'янської культури (Общества славянской культуры)" на чолі з А. Ледницьким, яке, за його словами, прикриваючись своєю назвою, існувало фактично у складі однієї української секції. Збори відбувалися раз на місяць. Більшість відвідувачів були студенти, частково долучались і представники старшого покоління української інтелігенції – С. Сірополко, А. Кримський, О. Саліковський, інколи приїжджав С. Єфремов. Окремі збори виходили за межі творчих завдань групи і "були

певною демонстрацією українських сил у залі (напр., збори пам'яті Ф. Корша у 1916 р.)" [2, арк. 20]. Г. Холодний оцінював роботу українських груп як мляву і як таку, що зазнала "різкої зміни" лише тоді, коли до Москви наприкінці 1916 р. прибув М. Грушевський, який для продовження своєї наукової роботи отримав дозвіл на переїзд із Казані. "Першим приводом до поживлення роботи і гуртування сил" навколо "Украинской жизни", що з 1912 р. виходила у Москві, стало відзначення 50-річчя М. Грушевського [2, арк. 20].

У грудні 1916 р. М. Грушевський заснував у Москві Українське видавниче товариство, у якому Г. Холодний став виконувати обов'язки секретаря. В новій організації також працювали В. Винниченко, О. Саліковський, О. Маєвський, Дикий і його дружина. До початку 1917 р. було завершено велику підготовчу організаційну роботу, сформовано плани видань, одержано згоду на співпрацю з багатьма українськими письменниками і публіцистами. Збори товариства, як правило, відбувалися нелегально, оскільки "з наближенням революції зростали репресії" проти будь-яких проявів культурно-освітньої та громадської активності [2, арк. 21].

У березні 1917 р. видавнича робота переривається, більшість учасників товариства переорієнтувалася на участь у різноманітних російських та українських політичних угрупованнях, що набувають популярності серед інтелігенції. М. Грушевський, отримавши повідомлення з Києва про своє обрання головою Української Центральної Ради (УЦР), залишає Москву і повертається до Києва. Навздогін за вченим переїжджають і більшість його колег по ТУП: В. Винниченко, С. Петлюра, О. Саліковський, І. Лебединський, З. Моргуліс, Я. Шереметинський та ін. [2, арк. 21]. Г. Холодний вирішив теж приєднатися до своїх колег. Він привозить свою родину до Чернігова, а сам їде до Києва [2, арк. 21].

Таким чином, завершується перший етап життя Г. Холодного, який в основному мав культурно-освітній характер з елементами наукової діяльності й залучення до перших політичних груп та організацій. Співчуття до освітніх і наукових потреб українського народу зумовило його такі кроки щодо особистого внеску в розвиток національної науки й освіти. Учений зосереджується над укладенням наукових термінологічних словників, які українська інтелігенція вважала однією з важливих складових розвитку вітчизняної науки. Перебування у складі ТУП, спілкування з М. Грушевським та іншими українофілами переконують його брати активну участь в освітніх і наукових проєктах. Хоч він і поділяв погляди своїх колег щодо державності України, політична діяльність його практично не цікавила. В освітній і науковій сфері Г. Холодний проявив себе як справжній патріот України, як небайдужа людина, яка прагнула зробити свій внесок у національний розвиток.

Приїхавши до Києва, Г. Холодний у квітні 1917 р. став брати участь у засіданнях УЦР, долучився до підготовки Всеукраїнського національного конгресу як представник від "Товариства слов'янської культури". Частина української інтелігенції, для яких партійна робота була незрозумілою, вважала, що активна освітня і наукова праця може бути її доречним заміном [18, с. 84]. Такі люди як Г. Холодний пам'ятали про те, що в часи Російської імперії навіть культурно-освітня робота українців сприймалася владою як політична діяльність і кваліфікувалася як прояв "сепаратизму". Українофільська праця, хоч і критикувалася радикальною частиною української інтелігенції, однак усе ж сприяла підвищенню самооцінки українців, закладала підвалини її національної ідентичності, змусила багатьох політичних дія-

чів визнати її важливість у державному будівництві. А в 1917 – 1921 рр. ці сфери діяльності не втратили свого значення, і на відміну від імперських часів, дозволили займатися розвитком національної освіти і науки без урядових заборон і надмірної цензури.

З вересня по жовтень 1917 р. Г. Холодний продовжив свою наукову працю у складі математичної термінологічної комісії Товариства шкільної освіти (ТШО), до якої входили К. Щербина, М. Кравчук, Ф. Калинович, Н. Шульгіна-Ішук і В. Шарко. Більшість засідань відбувалися в приміщенні Н. Шульгіної-Ішук на Монастирській, 9 [2, арк. 92]. Свою роботу математики погоджували з аналогічною комісією Київського Наукового товариства як куратора цього наукового проекту [2, арк. 97].

Крім того, Г. Холодний також паралельно брав участь і в підготовці шкільної реформи у складі комісії на чолі з П. Холодним. До учасників її математичної групи належали О. Астряб і В. Шарко [2, арк. 92]. На початку 1918 р. розпочала також засідати і відповідна фізична підкомісія на чолі із О. Курило. На перших засіданнях збиралося "чимало людей": О. Яницький, Г. Руденко, А. Малиновський, Шахрай, М. Кравчук та Г. Холодний [2, арк. 97]. Група, на жаль, дуже швидко розпалася, "бо треба було працювати дуже інтенсивно", залишилися лише Г. Холодний і О. Яницький, які "зробили всю роботу до літа" 1918 р. і надрукували її результати наступного року під назвою "Словник фізичної термінології" [2, арк. 97]. Під час його укладання Г. Холодний консультувався з ученими, які працювали в Київському науковому товаристві, зокрема П. Тутайвським, щодо природних багатств України, Л. Чикаленком про історію первісної культури [2, арк. 97] та ін.

В Київському науковому товаристві Г. Холодний співпрацював з О. Курило, яка організовувала всю термінологічну роботу вчених. З мовних питань і у справах народного лексичного матеріалу він завжди звертався до неї за консультаціями. На його переконання, О. Курило "вже і тоді була відома як лінгвіст з великими даними і глибоким знанням народної мови" [2, арк. 98]. Учений зустрічався також і з О. Янатою, який "розвивав, як і скрізь, величезну акцію, будував надзвичайні плани, але, на жаль, працював вельми хаотично, не оглядаючись на матеріальні можливості, ні на запас нашої живої сили" [2, арк. 98].

У серпні 1917 р. вчений, отримавши запрошення від генерального секретаря освіти І. Стешенка, погодився працювати в Київській Другій українській гімназії ім. Кирило-Мефодіївського братства, де в старших класах читав лекції з математики, фізики та космографії [2, арк. 21, 93]. Друга українська гімназія стала на той час однією з перших в Україні восьмирічних гімназій. У ній працювало багато видатних педагогів [2, арк. 93]. Серед них Г. Холодний називає Ф. Сушицького, Г. Козленка, М. Кравчука, О. Дорошкевича, М. Зерова, П. Зайцева, О. Гермайзе, М. Рудницького, М. Прохорову та ін. [2, арк. 93]. Для молодшої Української держави надзвичайно важливим завданням була підготовка і організація патріотичного виховання в школах, проведення уроків рідною мовою учнів. І Г. Холодний вважав себе підготовленим у цій сфері. А зважаючи на відгуки колег – то й справді, значною мірою з цим можна погодитися.

За спогадами Г. Холодного, 1917–1920 рр. "проходять для II гімназії в найжорстокішій боротьбі за існування. Особливо тяжко було за гетьмана й Денікіна. Гетьман, до якого ходили нескінченне число разів, не вмів навіть приховувати свого негативного ставлення до нашої справи" [2, арк. 94], подібну думку поділяв і колега Г. Холодного В. Дурдуківський, який сприймав

обіцянки гетьмана в освітній сфері як нещирі [1, арк. 38–39]. "У період денікінців, коли всі українські гімназії відразу зняли з державного утримання, українському вчителю багато допомагало Товариство шкільної округи – уже з "того боку". Як це робилось, я не знаю, але кілька разів, ми одержували платню майже нормально і змогли дотягти до повороту більшовиків" [2, арк. 94]. Ця інформація є надзвичайно цікавою, зважаючи на те, що більшість істориків сприймає П. Скоропадського переважно як людину, зацікавлену в розвитку україномовної освіти. Тут ми зустрічаємо й іншу точку зору від його сучасників.

За Денікіна попечитель Київського навчального округу Є. Спекторський, "заявив про повну толерантність" російського уряду, який "вирішив зовсім" не втручатися в справи української школи. Як писали Г. Холодний і В. Дурдуківський, денікінська влада вирішила "не забороняти малоруського язика, але зняти із свого утримання" [2, арк. 95] і перетворити українські школи у приватні заклади [1, арк. 41]. "Через кілька днів після цього нас примусили зняти вивіску, ще через кілька днів улаштували офіцерськими силами облаву. Під час лекцій вдерлися в гімназію і зробили трус по всіх класах, шукаючи бомби в партах. У найближчі дні наші гімназисти дали достойну відповідь: уночі, часом на кількох квартирах зрізали білі й сині смуги на денікінських прапорах, залишаючи червоне. Уранці із задоволенням спостерігали переполох серед населення й військових" [2, арк. 95].

У 1918 р., з утворенням Київського державного університету, Г. Холодний влаштувався також і на "Підготовчі до Українського Державного Університету курси", де читав лекції з фізики та астрономії. Наприкінці 1918 р. курси були трансформовані в гімназію для дорослих. З початку їхнього заснування навчальні групи займалися в будинку університету, а згодом, у вечірню зміну, заняття проходили в будинку II української гімназії. "Успіх курсів був надзвичайним. Не пам'ятаю скільки всього було у нас груп (певно 4–5). У своїй аудиторії я завжди бачив 150–200 чоловік" [2, арк. 95]. Крім Г. Холодного, на курсах, а згодом гімназії, також працювали М. Кравчук (математик, директор курсів), О. Яницький ("талановитий фізик"), А. Малиновський (фізик), О. Грушевський ("читав літературу", "слухачі трохи нудилися на його лекціях" і називали "старичок-лісовичок"), М. Марківський (українська мова), М. Прохорова (французька мова), П. Пелех (латинська мова) та ін. [2, арк. 96]. Згодом до колективу гімназії приєднуються ще декілька вчителів, яких Г. Холодний називав "аматорами" – О. Кисіль, Г. Калішевський, О. Гермайзе, Е. Грицак. "Спільного між нами, лекторами, не було майже нічого. Це правда, особливості усіх шкіл для дорослих, особливо вечірніх. Не було того, що зветься – учительська" [2, арк. 96]. Період 1919–1920 рр. Г. Холодний характеризує як "надзвичайно тяжкий" для освітнього процесу, зауважує, що "перше півріччя – денікінці", "друге – поляки" [2, арк. 96] виявилися не дуже приємними для спогадів. Варто відзначити високу працелюбність ученого: навіть влітку він підпрацьовував лектором математики в "нуль-семестрі" КДУ, що замінив собою колишні підготовчі курси [2, арк. 22]. Із часом заходи нової влади, такі як організація Нуль-семестру Університету, призвели до "різнобіжності" у роботі колективу навчальних підрозділів і "гімназії для дорослих" скоро зникла" [2, арк. 96].

Деякий час Г. Холодний виконував обов'язки бібліотекара Київського державного університету, брав участь у засіданнях університетської ради [2, арк. 21, 92]. За спостереженнями вченого, у формуванні університету він помічав надзвичайну працелюбність І. Огієнка,

Г. Павлуцького, О. Яницького та Г. Писемського [2, арк. 92–93]. З припиненням діяльності гімназії для дорослих зв'язок з університетом припинився і Г. Холодний знову зосередився на роботі в II українській школі.

Шкільне життя бурхливо відбивало в собі всі ті зміни, що відбувалися в Україні. Учений характеризував той період "як час захоплення національною романтикою" (повернення до Києва в березні 1918 р. УЦР, прихід до влади в 1918 р. Директорії, і навіть повернення УНР 30 серпня 1919 р.) [2, арк. 21–22]. Постійна зміна влади змушували людей "багато розмовляти пошепки й уважно слідкувати за рухом" повстанських загонів, наближення військ С. Петлюри, діями денікінців і більшовиків [2, арк. 72].

На думку Г. Холодного, "нові обставини" цілком змінили характер його української роботи. Українська школа стала реальним фактом, якому він став "віддавати всі свої сили" [2, арк. 21]. Освітній заклад "боляче" пройшов етап реорганізації зі звичайної на трудову школу [2, арк. 22]. Особисто для Г. Холодного відбулися важливі зміни в його житті і професійній діяльності. Його обирають товаришем голови Ради Київської другої трудової школи, фактично людиною, відповідальною за прийняття багатьох важливих рішень організаційного характеру. Паралельно він долучається і до роботи в Науковому відділі Всеукраїнського державного видавництва, де налагоджується "широка українська видавнича робота", яка "обривається" в серпні 1919 р. з приходом військ Денікіна і ліквідацією білогвардійської владою українських організацій [2, арк. 22].

Наприкінці жовтня 1919 р. Г. Холодний спробував перевезти свою родину на постійне проживання до Києва. Однак у цей період місто перейшло під владу більшовиків і вчений вважав це несприятливими для себе обставинами, тож залишився в Чернігові [2, арк. 98].

На початку листопада 1919 р. Г. Холодний розпочинає працювати в Чернігівській українській гімназії імені М. Коцюбинського, що відновила свою роботу після відступу з міста денікінців. Ураховуючи його неабиякий досвід освітнього працівника, Г. Холодного також запрошують і до складу методологічної комісії Наркомату народної освіти Чернігівщини для розробки нових шкільних навчальних планів. За спогадами вченого, на початку формування Чернігівської української гімназії існувало чимало перелон. Зокрема, вона тоді розміщувалася в трьох кімнатах і могла навчати лише 60 учнів [2, арк. 98]. У процесі формування учительського колективу йому доводилося не тільки займатися організаційною роботою, але й проводити "миротворчу роботу" серед "ворожих" таборів, що ситуативно складалися в колективі [2, арк. 99].

На особисту думку Г. Холодного, у гімназії в цей час "належного ідейного проводу не було і ми просто копіювали в своїй роботі стару гімназію" [2, арк. 22]. Відсутність свого власного стилю педагогічної діяльності школи, на його переконання, пояснюється запозиченням методів роботи Першої української гімназії Києва, яку очолював В. Дурдуківський. Київська гімназія здобула на той період собі репутацію одного з найкращих навчальних закладів не лише Києва, але й України [2, арк. 23], тому вчителі Чернігівської гімназії, намагаючись запозичити цінний досвід свої київських колег, "частенько відвідували показові свята І школи", тим більше що в обох навчальних закладах були спільні працівники – О. Гермайзе, В. Шарко і М. Прохорова. Г. Холодний високо оцінював учительську працю своїх колег [2, арк. 23]. Атмосферу взаєморозуміння між учителями та учнями Г. Холодний намагався прищепити і в Чернігівській трудовій школі імені М. Коцюбинського. У першу

чергу була запроваджена висока дисципліна, розроблено нові методи навчання, уведено широке учнівське самоврядування та всі можливі форми самообслуговування [2, арк. 73]. Як зізнавався Г. Холодний під час допитів у 1929 р., у 1921–1922 рр. у нього було велике бажання у процесі навчання виховати в українських учнів почуття патріотизму до України. З цією метою проводилися різноманітні шкільні заходи літературного та виставкового характеру, в яких діти могли засвідчити свою любов до Батьківщини [2, арк. 73].

Думку про переїзд до Києва Г. Холодному вдалося реалізувати лише в лютому 1920 р. Після вирішення питання проживання йому вдалося повернутися до колективу Київської другої трудової школи, до роботи в "нуль-семестрі" університету та в гімназії для дорослих. З новими зусиллями він відновлює також і свою працю над термінологічними словниками, яку тривалий час здійснювали учені Київського наукового товариства та термінологічної комісії ВУАН [10, с. 2012].

Скрутні умови праці й проживання в умовах політики "воєнного комунізму", карткова система, відсутність дров для опалення житла змусили вченого в серпні 1920 р. вчоргове "розірвати з київським життям" і знову "шукати заспокоєння в чернігівській тиші" [2, арк. 73]. Таким чином, підтверджується думки Н. Полонської-Василенко, С. Єфремова та інших українських учених, які залишилися жити в Києві, про скрутні часи виживання містян на початку 1920-х рр. і неможливість в таких умовах займатися будь-якою науковою роботою: "науковці відклали книжки і перейшли на фізичну працю", "усе було розхватуно і попалено" [12, с. 319; 8, с. 39].

З поверненням до Чернігова в серпні 1920 р. Г. Холодний, на прохання місцевої Наросвіти, очолює колектив української гімназії, яка невдовзі реформується в трудову школу. У цей період у ній працювали М. Зеров, О. Гермайзе, О. Дорошкевич, П. Зайцев, Ф. Сушицький та інші учасники українського національного руху [2, арк. 22, 23]. Г. Холодний самокритично визнавав, що "остаточна справа запрошення робітників залежала" саме від нього, однак "часто доводилося чути" йому і про те, що він "надто довірливий" і через те часто помиляється в людях [2, арк. 104]. Г. Холодний відзначав, що "ніяких особливих заходів", "ніяких додаткових коштів" школа не використовувала для того, щоб стати найкращим навчальним закладом Чернігова. Пояснював, що "в нас є цемент, що нас, і дітей і вчителів в'яже в одне ціле", це "національне чуття", що "створює солідарність", "примушує нас вірити один одному, берегти свою національну честь, любити школу і для неї працювати, не жалюючи своїх сил" [2, арк. 105]. Підкреслював, що вчителі в школі мали "невиразну фізіономію", різниця між працівниками була не стільки в "пунктах партійної програми", скільки в настроях [2, арк. 105]. "Наче крізь густе сито просівалися в нашої свідомості позитивні факти нашого життя і перед очима залишалися висівки, полова, всяке сміття" – селяни розповідали "про глухе невдоволення з політики, про вияви бандитизму", "про вияви антисемітизму, про піднесення релігійних настроїв серед селянської молоді" [2, арк. 106]. Жителі міста "живилися більше плітками, чутками, що "портфельною" поштою доходили з Києва, Москви, Ленінграда, вічно новими анекдотами на злободенні теми", "розмовами про війну" [2, арк. 106]. "Виразне було одне: був спільний антирадянський настрій, спільне невдоволення з життя і спільне чекання політичних змін" [2, арк. 106]. За спогадами Н. Полонської-Василенко і щоденником С. Єфремова, подібні думки були також поширені й у середовищі київської інтелігенції [12, с. 347; 8, с. 63].

Крім шкільної роботи, Г. Холодний також долучився і до роботи в Чернігівському інституті народної освіти (ІНО), де читав лекції з геології, фізики і астрономії, викладав математику в Чернігівському політехнікумі [2, арк. 23, 75]. За його спогадами, лекції в ІНО завжди збирали повні аудиторії студентів [2, арк. 75]. Відкриття ІНО, таким чином, виявилось однією з необхідних освітніх реформ більшовиків початку 1920-х рр. для випускників шкіл. Чимала частина української молоді отримала можливість, якої раніше ніколи не мала, – здобути вищу освіту.

Через деякий час Г. Холодний визнав, що "помилився, коли думав, що в Чернігові замкнувшись у собі, буду тихо працювати", "там було мало людей і життя само виносило мене наперед", "якщо до 1920 р. я більше плив за течією, то тепер, навпаки, починається період більш-менш самостійної роботи, коли від мого я, від мого світогляду залежало дуже багато" [2, арк. 73]. За власною оцінкою, його "людину звичайних середніх здібностей, стало виносити наперед скрізь, де тільки провадилася яка українська робота" [2, арк. 124].

Із серпня 1920 р. до серпня 1924 р. Г. Холодний очолював місцеву "Просвіту", організовував роботу Чернігівського наукового товариства як регіонального осередку ВУАН. У Чернігові "тоді тільки розпочиналося українське життя" і його "як нову людину втягували в кожну нову роботу" [2, арк. 23]. За спогадами Г. Холодного, Чернігівська "Просвіта", що була однією з найактивніших за Б. Грінченка і М. Коцюбинського, після революції швидко занепадала через те, що "старі форми просвітнянської роботи" себе вичерпали і українське життя "вийшло на широкий шлях" [2, арк. 127], отримавши нові можливості розбудови освіти і науки в умовах українізації. "Просвіта" мала своє окреме приміщення, читальню і бібліотеку, однак активну діяльність не проводила [2, арк. 127]. "Старше громадянство від "Просвіти" відійшло", залишилася переважно молодь, серед якої Г. Холодний згадував В. Коновала, Д. Могилянського, Бутника та ін. Старше покоління представляли М. Жук і Д. Заушкевич [2, арк. 127–128]. У таких умовах конкурувати з державними інституціями стало дуже важко і "Просвіта" припинила свою роботу, а її бібліотека перейшла частково до школи, частково до Чернігівського наукового товариства [2, арк. 128]. Так склалося, що більшовицька влада не схвалювала діяльність "Просвіти" і поступово обмежувала її діяльність. Чиновники пояснювали припинення їхньої роботи тим, що вони "своїми вузькими завданнями стали вже очевидним анахронізмом", а в Чернігові до того ж із формуванням Наукового товариства виникли паралелі в роботі обох організацій [2, арк. 24].

Ураховуючи занепад "Просвіти", Г. Холодний вирішив разом з однодумцями (В. Зубко, І. Карпович, В. Коновал, І. Кошовий, Б. Луговський, С. Устименко) організувати в Чернігові "маленьку наукову організацію" [2, арк. 128; 15, с. 54]. У грудні 1920 р. він звернувся з клопотанням про заснування філіалу до Київського наукового товариства. У лютому 1921 р. він отримав згоду й організував Чернігівське наукове товариство (ЧНТ), до якого наприкінці 1921 р. значною мірою переходять члени чернігівської "Просвіти" [2, арк. 24]. Г. Холодний як голова місцевої "Просвіти" і як очільник ЧНТ розумів безперспективність існування обох організацій одночасно. Учасники товариств були тими ж самими, і їхніх сил не вистачало на обидві організації, де традиційно проводилися різноманітні культурно-освітні заходи, читання лекцій на освітню, наукову або літературну тематику. Тому поступово всі наукові заходи було

перенесено у стіни наукового товариства. До складу Ради ЧНТ входили М. Шматько, В. Зубко, Д. Заушкевич, П. Смоличів, В. Шугаєвський та ін. [2, арк. 128, 15, с. 54]. З 1921 по 1929 рр. кількість членів товариства, яке за мету своєї діяльності вважало "розробку і популяризацію різних галузей наукових знань, особливо з вивчення природи, історії та етнографії Чернігівщини", зросла з 31 до 76 осіб [15, с. 54].

На відміну від "Просвіти", ЧНТ отримало широку підтримку з боку Наросвіти, зокрема було виділено кошти і книги, що стали не зайвими для розвитку місцевого наукового життя. За спогадами вченого, усі наукові доповіді в стінах товариства збирали численні аудиторії слухачів. Г. Холодний також відзначав тісний зв'язок чернігівських науковців з київськими: "київські вчені завжди виступали з доповідями на наших зборах" [2, арк. 24]. Найактивнішу участь у засіданнях Наукового товариства брали М. Шматько, В. Зубко, П. Федоренко, П. Смоличів, Д. Заушкевич, А. Верзилов [2, арк. 24]. Щодо ідеологічних переконань, то, на думку Г. Холодного, "не було тут ні однієї людини, що стояла твердо на радянських позиціях", "щодо маси, яка гуртувалася коло товариства, то вона була та сама, що йшла раніше до "Просвіти" і йшла тепер в автокефалію" [2, арк. 136]. "Ми в Раді й усі, хто йшли до товариства, дивились на товариство теж як на певну відтулину, як на легалізовану можливість провадити свою, вузьку українську роботу, [...] гуртувати коло себе людей цілком певного [...] світогляду, підтримувати просвітницьку ідеологію, не давати людям розпорозитися, бо можливий той момент, коли на цю масу доведеться спиратися", "адже таку саму лінію вела Академія, особливо її історично-філологічний відділ", який "держався тактики гуртування сил і вичікування" [2, арк. 136–137].

Активна діяльність Г. Холодного в освітньому і науковому житті Чернігівщини привернула увагу місцевої Наросвіти, керівництво якої навесні 1921 р. запросило вченого на посаду завідувачого губерніяльних шкіл Соціалістичного виховання (Соцвиху). Він був також постійним співробітником Методичної комісії Народного комісаріату освіти [2, арк. 24–25]. З початком українізації завідував "практикумами української мови" – фактично курсами підвищеного типу з вивчення української мови в Чернігові [2, арк. 25].

За чотири роки керівництва Г. Холодного Чернігівська школа імені М. Коцюбинського збільшила кількість учителів до 35 осіб і кількість учнів із 50–60 до 520–530 осіб [2, арк. 25]. Навчальний заклад одним із перших на Чернігівщині перейшов до комплексної системи навчання в молодших групах і до організації лабораторної роботи в старших класах [2, арк. 25]. За спогадами вченого, у своїй організаційній роботі він намагався в першу чергу пробудити у своїх учнів почуття патріотизму до України, і зважаючи на відсутність жорсткого контролю з боку Наросвіти, йому це вдавалося за належної обережності. За словами Г. Холодного, "це був якийсь дивний організм, який сполучав у собі те, що ніяк не сполучається тепер. Мої діти із захопленням співали Інтернаціонал, але зараз же переходили до "Ще не вмерла Україна" [2, арк. 74]. Згуртованість колективу школи та успіхи учнів не задовольняли керівництво місцевої Наросвіти на чолі із Зерновським, який займав "виразно неприхильну позицію" і "висловлював певні підозріння" до Г. Холодного [2, арк. 25, 106]. І хоч перевірка Контрольною комісією губкому не виявила серйозних порушень у роботі школи, Г. Холодного у серпні

1924 р. усе ж звільнили з посади завідуючого школою і він змушений був переїхати до Києва [2, арк. 25].

Таким чином, другий етап життя і діяльності Г. Холодного, який умовно назвати переважно чернігівським, припадає на 1917–1924 рр. Свою енергію, працелюбність і патріотизм до України Г. Холодний проявляє в активній освітній та науковій роботі. Його робота в Чернігівській трудовій школі, чернігівській "Просвіті", Чернігівському науковому товаристві та Інституті української наукової мови стала справжнім проявом патріотичного ставлення до розбудови вітчизняної освіти і науки. Власне внесок таких людей фактично змусив більшовицьку владу звернути увагу на національні потреби населення і оголосити політику "коренізації". В іншому випадку більшовики ризикували повністю втратити контроль над національними процесами на території України і зіткнутися з черговим протистоянням влади і суспільства.

За пропозицією В. Дурдуківського, Г. Холодний повертається на роботу до Київської Першої української трудової школи. Оцінюючи себе, учений зауважував, що "працювалося в школі легко під надійним керівництвом", "політичне виховання, на мою думку, стояло цілком нормально і в усякому разі школа робила все, щоб розсвітити ті підозріння, які періодично з'являлися коло шкільної роботи, ніколи не спускала з ока ні свого, ні дитячого політичних моментів" [2, арк. 26]. "Як раніше відчував, ідеологією своєю я не тільки далекий новій радянській школі, але, навіть, для неї шкідливий і, звичайно, це не все являлося в будь-якій відвертій ворожій лінії, а в будь-яких окремих виступах, а завжди в тому, що найменше зовнішньо впадає в очі. Діти не можуть не відчувати, не розуміти справжнього педагога, коли він має в них авторитет, вони зв'язані з ним тисячами невидимих ниток. Через анкети я добре знав настрої своїх учнів. Вони як найкраще відповідали нашим (учителям – Л. М.). З ними, з цими настроями ми не боролись, як треба було рішуче, твердо і різко, ми змазували завдання і приймали світогляд як щось нормальне, що нас з ними ще тісніше зв'яже" [2, арк. 76]. Загалом уся робота школи здійснювалася на високому професійному рівні і "була предметом як найпильнішої уваги громадянства і Наросвіти" [2, арк. 26].

Серед працівників педколективу Г. Холодний відзначав і найкращих колег, зокрема В. Дурдуківського, Ю. Трезвинського, О. Гребенецького, М. Прохорову, Н. Токаревську та ін. [2, арк. 26, 48]. Саме їх він вважав одними з найкращих учителів школи, які мали авторитет серед учнів школи і своїх колег. Серед труднощів, які доводилося долати учителям школи, він називає велике перевантаження "і в цьому головна хиба, бо так працювати довго не можна було – надмірна втома дітей – безперечний факт у нашій шкільній роботі" [2, арк. 26–27]. Керівник школи В. Дурдуківський досить високо оцінював роботу Г. Холодного, називав чесною і щирою людиною, яка ніколи не торгує своєю совістю [2, арк. 38]. Сам учений підтверджував свої добрі відносини з В. Дурдуківським, зауважував, що ніколи не намагався конфліктувати і створювати приводів для непорозуміння [2, арк. 38]. Колег оцінював як "середньої сили група вчителів під умілим керівництвом" [2, арк. 168]. Якщо ж звернутися до матеріалів В. Дурдуківського про учителів школи, то він переважно позитивно відгукувався про кожного з них.

Г. Холодний відзначав, що колектив школи був надзвичайно дружний і декілька разів на рік збирався на товариські вечірки в помешканнях М. Прохорової або

О. Гребенецького. "Збори вчительського колективу були потрібні, як відпочинок і певне зближення, на яке не вистачало часу в школі", "був принцип вільної участі без будь-яких обмежень і винятків для кого б то не було" [2, арк. 48]. Учений жартома називав колектив учителів "товариським об'єднанням працівників І школи" [2, арк. 48]. Зібрання мали неорганізований характер, не мали ніякої конспірації. "Вечеря, тости, чай, різноманітні безневинні жарти, співи, музика, читання віршів. Зрідка оповідання, які слухали всі" [2, арк. 27]. На одній із таких вечірок у 1925 р. Г. Холодний ділився своїми враженнями про свою подорож аеропланом з Києва до Харкова, а в 1926 р. – про подорож до Криму [2, арк. 27, 178]. "Ніколи не було зарані наміченої програми, навіть для музики і співів, а для розмов, то нема чого й казати", "розмови йшли всякі, але звичайно тільки на початку. Через якусь годину вже майже не слухали всі одного, а гомоніли гуртом", "організовано обміну думками не було" [2, арк. 48]. "А загальні настрої шкільної громади систематично підігрівалися і зміцнювалися розмовами, особливо на періодичних зборах у М. Прохорової, де ми ділилися і своїми надіями і своїми невдоволеннями, своїми новинами і чутками, що стосувалися і нашого внутрішнього життя і життя еміграції" [2, арк. 76]. Розмови завжди мали критичний до радянської влади характер, з "підкресленням всяких хиб, з випиранням негативних явищ" [2, арк. 76–77]. "В цих розмовах завжди відчувалася надія на якусь чужу сторонню силу, ще невідомо яку саме, яка прийде й ще визволить з неволі. Багато таких настроїв поділяв і я, хоч я і не вірив ніколи в силу морально і фізично роз'єднаної української еміграції і ставив під сумнів її право на будь-яку роль в нашому житті після 10 років відірваності" [2, арк. 77]. "В міру того, як кристалізувалась провідна лінія радянської школи і І школі ставало працювати [...] важче" [2, арк. 77]. "Зборів у Прохорової я не любив, тому ходив рідко, часто навмисно спізняючись" [2, арк. 169].

Протягом 1924–1926 рр. Г. Холодний читав лекції з математики і світознавства в Київському інституті народної освіти та в 1924–1929 рр. на робітфаци КМІ [2, арк. 20, 25]. У 1924–1925 рр. працював у Бюро викладачів української мови [2, арк. 25]. За пропозицією О. Курило, повернувся до термінологічної праці в Інституті Української наукової мови (ІУМН) ВУАН. Від 1924 р. – штатний працівник його природничого відділу, із 17 березня 1925 р. – учений секретар, а із 1 жовтня 1926 р. – керівник Інституту [2, арк. 155; 7, с. 3621], редактор видавничого органу "Вісник ІУМН" [4; 5]. Г. Холодний безпосередньо брав участь у виробленні головних засад розвитку української термінології, редагуванні термінологічних словників. Саме в 1926 р. ІУМН "дістав замовлення від Наркомосу на виготовлення низки термінологічних словників (більше як на 700 аркушів). Нове колосальне завдання вимагало не тільки асигнування великих коштів, але й створення відповідального апарату колегій авторів" [2, арк. 50]. У 1926 р. через значне наукове та організаційне навантаження в ІУМН учений припиняє свою роботу в школі й повністю зосереджується на праці в науковій установі [2, арк. 25, 77]. Єдиним винятком педагогічної діяльності залишалася робота на Робітфаци КМІ, де Г. Холодний продовжував читати лекції з математики і був головою Предметної фізико-математичної комісії [2, арк. 25, 77].

Г. Холодний залишив чимало спостережень стосовно шкільної освіти, зокрема про 1920-х рр. він зауважував: "маємо всі ступені української школи, але немає

ще єдності в системі і між семирічкою, як і профшколою і вищою школою є певний розрив" [2, арк. 60]. "Захоплення модними ідеями", "надмірна гуманітарність нашої школи", "зловживання політвихованням" та ін. [2, арк. 168]. "Ненормальність того, що діти мусять, скінчивши семилітку вже визначати свою спеціальність. Нам це було важко навіть у 18–19 років. Даних для цього наша школа не дає. Безправне становище дітей вчителів і службовців. Зловживання з класового добору учнів. Низький рівень учня, студента" [2, арк. 169]. У 1928 р. Г. Холодний, за свідченнями ДПУ, вважав, що "тяжка атмосфера ворожості до всього українського відчувається на кожному кроці й починає нагадувати старі 1920–1921 рр., що на справжніх українських працівників тепер влаштовують гоніння" [17, с. 431]. Патріотичне виховання учнів сприймалося більшовицькою владою як "розклад молоді, контрабандне прищеплення серед неї "українських визвольних" ідей та дрібнобуржуазних народницьких ідеалів" [14, с. 300]. За свідченнями М. Рильського, "існувало певне, мабуть, і чимале, коло вчителів, з яких, знову таки, одні лише сліпо, несвідомо держалися "старинки", націоналістичних та народницьких ухилів, а другі – свідомо переводили певну політичну лінію. Перших, річ очевидна, багато, других – мало. Свого часу до цих "других" належали такі люди, як Дурдуківський, Гребенецький, Холодний" [14, с. 313].

Ближче до розуміння Г. Холодного були процеси, які відбувалися в науці та українізаційних заходах влади. "Національне питання поставлено широко. Школа в цій справі – основне. Українізація самого державного апарату є неминучий висновок. Українізація зовнішніх форм (вивіска, вулиця, трамвай і т. ін.) приходить як завершення, а не початок (як було в 1918 р.). Навіть при теперішньому темпі за кілька років зникнуть ненормальні явища українізації (як формальне ставлення службовців до завдань українізації). У них ще немає органічної потреби української мови і вона здебільшого тільки неприємний службовий обов'язок" [2, арк. 60–61]. На думку Г. Холодного, "революція є колосальний перший експеримент" [2, арк. 61].

Третій етап науково-педагогічної роботи Г. Холодного припадає на час його проживання в Києві протягом 1924–1929 рр. і роботу в Інституті української наукової мови. Як один із провідних фахівців наукових проєктів Г. Холодний бере участь у неформальній групі "Інарак", яка займається налагодженням термінологічної роботи в інституті й подоланні бюрократичних перешкод у роботі над українськими науковими термінологічними словниками. Така зосередженість ІУМН над українськими словниками сприймалася ДПУ як прояв українського шовінізму і націоналізму [9, с. 379]. За донесеннями К. Гончарової ("Євгенія") і О. Мінківського ("Нагорний"), виявленими С. Білоконом серед матеріалів архіву СБУ, на співробітників інституту на чолі з Г. Холодним і на самого вченого було написано чимало компрометуючих матеріалів щодо діяльності "Інарак", особистих поглядів і зв'язків з однопдумцями з ВУАН [3].

Із весни 1929 р. розпочалися виклики співробітників ВУАН до ДПУ, а також студентів закладів вищої освіти, учителів шкіл. Усіх їх розпитували про діяльність С. Єфремова та інших осіб, які фігурували на процесі СБУ. Так цеглина за цеглиною будувалася велетенська будова процесу СБУ на підставі зізнань, сфабрикованих в ДПУ [12, с. 435]. За припущеннями К. Туркала, більшовицька влада була зацікавлена "позбутися найперше української інтелігенції як найактивнішої й най-

виразнішої у своїй діяльності" [16, с. 26]. У колі цієї інтелігенції також перебував і Г. Холодний.

Заарештований 17 серпня 1929 р. відповідно до ордеру № 4348 ДПУ УСРР за місцем проживання в Києві по вул. Некрасовській, 6, кв. 8 [2, арк. 1]. Під час організації кампанії процесу Спілки Визволення України 22 серпня 1929 р. звинувачений в націоналістичному шкідництві [2, арк. 3; 10, с. 2012].

Під час допитів Г. Холодний заявляв, що ніколи не чув про існування Спілки Визволення України. Припускав: "невже ті кілька зборів в М. Прохорової були зборами підпілля? Невже мене могли обрати, або прийняти – без мене? Якщо були якісь завдання, якась програма хоч мінімальної роботи на визволення України, чому я нічого про це не знав? Коли я член організації, чому організація мене не інформувала за збори?", "чому мене ніхто не запрошував ні до В. Дурдуківського, ні до С. Єфремова", "на двох зборах я виступав з оповіданнями про Крим і аероплан. Може ці збори були зборами СБУ? Чи може Союз визволення працював на млинцях у Гребенецького, де навіть звичайних порожніх балачок не було, а були тільки млинці, вино і співи. І я стою перед рядом загадкових картинок з написом: Де тут СБУ? Не знаю, хто з моїх колишніх товаришів може сказати, що це не так" [2, арк. 35–36; 13, с. 81–82; 18].

Однак 9 вересня 1929 р. у Г. Холодного відбувається перелом у свідченнях, він припускає, що існування позастатутних наукових груп в ІУМН та ВУАН може бути трактовано як символічні осередки СБУ [2, арк. 77–79], а 20 вересня заявив, що "ідейно, і всім напрямком своєї підпільної діяльності належав до контрреволюційної організації Спілки визволення України" [2, арк. 187]. Волю вченого було зламано, і в його свідченнях розпочинається хвиля самокритичних "засуджень свого минулого", свого світогляду і ставлення до більшовицької влади. Страх за власну долю перетворив Г. Холодного на заручника власних свідчень. На думку В. Пристайка і Ю. Шаповала, звинувачені у справі СБУ були для більшовицької влади "інтелектуальною опозицією", українськими патріотами, які активно працювали в ім'я національно-культурного відродження України і закладали основи для повноцінного розвитку українського народу [14, с. 41].

19 квітня 1930 р. засуджений до 8 років позбавлення волі й позбавлення прав на наступні 3 роки за "націоналістичне шкідництво" [7, с. 3621; 11, с. 942; 14, с. 15, 86, 332, 360]. Відбував покарання на Соловках – у таборі й в'язниці особливого призначення. За рішенням окремої трійки УНКВС Ленінградської області від 14 лютого 1938 р. засуджений до розстрілу [11, с. 903]. Вирок виконаний 17 лютого того ж року на Соловецькому архіпелазі (де відбулась масова страта в'язнів – майже 200 осіб протягом однієї доби).

Реабілітований Верховним Судом УСРР 11 серпня 1989 р., а в Росії – прокуратурою Архангельської області 26 липня того ж року [11, с. 942].

Таким чином, у науково-педагогічній діяльності Г. Холодного можна виділити три етапи: 1) 1912–1917 рр. присвячені переважно науковій, культурно-просвітницькій діяльності та участі в українофільській громаді Москви. Цей етап заклав основи його патріотичних світоглядних переконань і визначив сферу наукових та освітніх пріоритетів; 2) 1917–1924 рр. – етап практичної реалізації освітніх навичок в наукових та освітніх закладах Чернігова і Києва. Серед них варто згадати керівну роботу в школі, участь у Чернігівському науковому товаристві та чернігівській "Просвіті"; 3) етап, який охоп-

лює 1924–1929 рр., тісно пов'язаний з роботою в Інституті української наукової мови і характеризується повною відмовою від будь-якої політичної діяльності, остаточним переходом до реалізації освітніх і наукових проєктів, розпочатих ще до 1917 р. і протягом 1917–1918 рр. Але саме така діяльність викликала найбільше занепокоєння більшовицької влади, яка вбачала в ній прояв українського націоналізму. Судовий процес "Спілки Визволення України" став одним із кроків влади зі знищення передової української інтелігенції, яка користувалася в наукових і освітніх колах неабияким авторитетом, думка якої мала велике значення для вибору шляхів розвитку національної науки. Аналізуючи життя та діяльність Г. Холодного, надзвичайно перспективними є подальші дослідження його особистої роботи в московській українофільській громаді, видавничій діяльності, Чернігівській "Просвіті", Чернігівському науковому товаристві та Інституті української наукової мови.

Список використаних джерел

1. Галузевий державний архів Служби безпеки України, спр. 67098 ФП (Спілка Визволення України), т. 50 (В. Ф. Дурдуківський), 340 арк.
2. Галузевий державний архів Служби безпеки України, спр. 67098 ФП (Спілка Визволення України), т. 101 (Г. Г. Холодний), 200 арк.
3. Білокінь С. І. Чекісти і справа-формуляр Михайла Грушевського / С. І. Білокінь // Слово Просвіти. – 2017. – Ч. 31 (927). – 3–9 серпня.
4. Вісник Інституту Української наукової мови. – 1928. – № 1. – 109 с.
5. Вісник Інституту Української наукової мови. – 1930. – № 2. – 104 с.
6. Глухенький А. Становлення та діяльність релігійної громади Української автокефальної православної церкви у Борисоглібському соборі м. Чернігова в 20-х роках ХХ століття / А. Глухенький // Сіверянський літопис. – 2017. – № 4. – С. 116–122.
7. Енциклопедія українознавства Словникова частина: [в 11 т.] / Наукове товариство імені Шевченка; гол. ред. проф., д-р Володимир Кубійович. Т. 10. – Париж; Нью-Йорк: Молоде життя; Львів; Київ: Глобус, 2000. – 415 с.
8. Єфремов С. О. Щоденники, 1923–1929 / С. О. Єфремов. – К.: ЗАТ "Газета "Рада", 1997. – 848 с.
9. Огієнко І. Історія української літературної мови. – К.: АртЕк, 2001. – 392 с.
10. Українська мала енциклопедія: [у 8 т., 16 кн.] / Є. Онацький. – Буенос-Айрес: Накладом Адміністрації УАПЦ в Аргентині, 1960. – Кн. 16. – С. 1973–2147.
11. Остання адреса: Розстріли соловецьких в'язнів з України у 1937–1938 роках: у 2 т. / упоряд.: С. Кокін, П. Кулаковський, Г. Смирнов та ін. – К.: Сфера, 2003. – С. 622–624, 903, 942. – Т. 2. – 623 с.
12. Полонська-Василенко Н. Спогади. – К.: Києво-Могилянська академія, 2011. – 591 с.
13. Пристайко В. Жертви терору. Як ДПУ боролось з українською академічною наукою // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1994. – № 1. – С. 70–88.
14. Пристайко В. І. Справа "Спілки Визволення України". Невідомі документи і факти / В. І. Пристайко, Ю. І. Шаповал. – К.: Інтел, 1995. – 448 с.

L. Mohylnyi, Dr. Habil. (History), Professor
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

15. Ткаченко В. Чернігівське наукове товариство у контексті національного відродження України 20-х років / В. Ткаченко, М. Ігнатенко // Сіверянський літопис. – 1995. – № 2. – С. 54–57.

16. Туркало К. Т. Тортурі (Автобіографія за большевицьких часів). – Київ; Нью-Йорк: Наша батьківщина, 1963. – 203 с.

17. Українська інтелігенція і влада: Зведення секретного відділу ДПУ УСРР 1927–1929 рр. / упоряд.: В. М. Даниленко. – К.: Темпора, 2012. – 756 с.

18. Mohylnyi L., Liashchenko, O. Social and political views of Hryhorii Kholodnyi // *East European historical bulletin*. – 2019. – № 13. – P. 81–91.

References

1. Branch State Archive of Security Service of Ukraine, file 67098 FP (The Unionforthe Liberation of Ukraine), vol. 50 (V. F. Durdukivskyi), 340 sheets. [In Ukrainian].
2. Branch State Archive of Security Service of Ukraine, file 67098 FP (The Union for the Liberation of Ukraine), vol. 101 (H. H. Kholodnyi), 200 sheets. [In Ukrainian].
3. Bilokin, S. (2017). Chekists and the case of Mykhailo Hrushevskiy. *The Word of Enlightenment*, Part 31, 4–5. [In Ukrainian].
4. *Bulletin of the Institute of Ukrainian Scientific Language*, 1928, 1. [In Ukrainian].
5. *Bulletin of the Institute of Ukrainian Scientific Language*, 1930, 2. [In Ukrainian].
6. Hlukhenkyi, A. (2017). Formation and activity of the religious community of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church in the Borisoglebsk Cathedral in Chernihiv in the 1920s. *Siveryansky chronicle*, 4, 116–122. [In Ukrainian].
7. Kubyovych, V. (Ed.) (2000) *Encyclopedia of the Ukrainian Studies. Vocabulary*, 10, Paris; New-York: Molodezhnyttia; Lviv; Kyiv: Globus. [In Ukrainian].
8. Yefremov, S. (1997). *Diaries, 1923–1929*. Kyiv: ZAT "Hazeta "Rada". [In Ukrainian].
9. Ohiyenko, I. (2001) *History of the Ukrainian Literary Language*. Kyiv: ArtEk. [In Ukrainian].
10. Onatskyi, Ye. (1967). *Ukrainian small encyclopedia*. Book 16. Buenos Aires, 1967, 1973–2148. [In Ukrainian].
11. Kokin, S. (Comps.) (2003). *Last address: Executions of Solovetsky prisoners from Ukraine in the 1937–1938*. Kyiv: Sfera. [In Ukrainian].
12. Polonska-Vasilenko, N. (2011). *Memoirs*. Kyiv: Kyievo-Mohylianska akademiia. [In Ukrainian].
13. Prystaiko, V. (1994). Victims of terror. How the State Political Department fought against the Ukrainian Academic Science. *From the archives of the VUCHK-HPU-NKVD-KHB*, 1, 70–88. [In Ukrainian].
14. Prystaiko, V. I., Shapoval, Yu. I. (1995). *Case of the Union for the Liberation of Ukraine*. Kyiv: Intel. [In Ukrainian].
15. Tkachenko, V., Ihnatenko, M. (1995). Chernihiv Scientific Society in the context of the national revival of Ukraine in the 1920s. *Siveryansky chronicle*, 2, 54–57. [In Ukrainian].
16. Turkalo, K. T. (1963). *Autobiography during the Bolshevik Regime*. Kyiv; New-York: Nasha batkivshchyna. [In Ukrainian].
17. Danylenko, V. M. (Comps.) (2012). *Ukrainian Intelligentsia and Power: Reports of the Secret Department of the State Political Department*. Kyiv: Tempora. [In Ukrainian].
18. Mohylnyi L., Liashchenko, O. (2019) Social and political views of Hryhorii Kholodnyi. *East European historical bulletin*, 13, 81–91. [In English].

Надійшла до редколегії 13.09.20

SCIENTIFIC AND PEDAGOGICAL ACTIVITY OF HRYHORII KHOLODNYI

In the late 19th – at the beginning of the 20th century the Ukrainian intelligentsia formed an idea of the importance of personal contribution to the national development in such fields as of education, science and culture. Hryhorii Hryhorovych Kholodnyi was one of those active representatives of the Ukrainian clerisy who responded to this unofficial appeal. The purpose of the work is to analyze the scientific and pedagogical work of H. Kholodnyi. In order to achieve this aim, methods of historicism, objectivity and academic assessment have been used in this research. The academic novelty is the first attempt to analyze the scientific and pedagogical contribution of H. Kholodnyi.

H. Kholodnyi's work on Ukrainian studies began immediately after his graduation from St. Petersburg University, precisely when he moved to Moscow and joined the local Ukrainian community, which was immersed into cultural and educational work. Also, at that time he joined the Society of Slavic Culture and the Ukrainian Publishing Society. Before the revolutionary events of 1917, H. Kholodnyi's patriotism had been revealed in his persistent work in the number of institutions where he developed Ukrainian scientific terminology and worked on the Ukrainian studies. The February Revolution of 1917 dramatically changed the life of the scientist. Thus, he moved to Ukraine and took an active part in educational and scientific projects in Chernihiv and Kyiv. Moreover, he put a lot of effort into organizing various educational events, the activities of Chernihiv "Prosvita", Chernihiv Scientific Society, the Institute of Ukrainian Scientific Language, etc. The scientist devoted a significant part of his life to cultural and educational activities, in particular he headed Chernihiv Labor School, taught lessons in higher and secondary educational institutions of Chernihiv and Kyiv, organized meetings and guided the work of "Prosvita" and Chernihiv Scientific Society, participated in scientific events of the Institute of Ukrainian Science Language and worked on terminological dictionaries. The study of scientific and pedagogical activity of H. Kholodnyi has allowed to distinguish three stages in his public life: 1) the 1912-1917 period was devoted to priority-setting of his social activities; 2) the 1917-1924 period was characterized by the dominance of the educational factor, 3) while during 1924-1929 the scholar entirely concentrated on the scientific work.

Keywords: Kholodnyi Hryhorii, Chernihiv Scientific Society, Prosvita, Institute of Ukrainian Scientific Language, Union for the Liberation of Ukraine.

УДК: 378.4.016:930.1(477)

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2020.146.9>

Т. Орлова, д-р іст. наук, проф.

ORCID: 0000-0002-4079-0049

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

АКТУАЛЬНІСТЬ КУРСУ ПУБЛІЧНОЇ ІСТОРІЇ ДЛЯ УНІВЕРСИТЕТСЬКОЇ ОСВІТИ УКРАЇНИ

Присвячено пошукам шляхів подолання кризового становища в університетській освіті України, зокрема на історичних факультетах. На основі аналізу іноземного досвіду доводиться, що у відповідь на зростання попиту суспільства на історію має відбутися наближення фахівців з дипломами і науковими ступенями до потреб громад, а також знайдення нових можливостей для випускників на ринку праці. Саме, виходячи із цих обставин, пістоліття тому професійні історики запропонували нову галузь навчання і такої діяльності, а саме публічну історію. Названа галузь передбачає широкий спектр форм роботи з минулим, орієнтованих на різноманітну аудиторію. Вноситься пропозиція впровадження нормативного курсу "Публічна/практична історія" на старших курсах фахових факультетів українських університетів. Здійснювана в межах цього курсу підготовка має поєднувати міцний теоретичний фундамент з новітніми практичними технологіями поширення історичного знання в суспільстві, що відповідає нагальним потребам розвитку на сучасному етапі.

Ключові слова: університетська освіта, історія, публічна історія, практична історія, прикладна історія, нормативний курс, інструменталізація.

Постановка проблеми. Нині Україна відчула на собі дію загальносвітових тенденцій, зокрема кризи історичної науки і університетської освіти. Причому ситуація погіршується через місцеві особливості, серед яких вельми відчутні ретроградний ідеалізм і небажання раціонально-критично поглянути на стан справ. "Мрії про минуле" – той час, коли конкурси на історичні факультети університетів сягали кількох десятків претендентів на місце, а історичні курси були нормативними для всіх студентів, затьмарюють реалії сьогодення: економічні, соціальні, демографічні, технологічні показники, позиції у світових рейтингах являють собою ознаки неблагополуччя. Падіння популярності гуманітарних студій давно зазнали вищі навчальні заклади практично повсюдно. Одним із шляхів подолання кризи стала поява й поширення нових пропозицій, зокрема програм публічної історії в багатьох університетах від США до Нової Зеландії.

Аналіз джерел та історіографії. Попри те, що публічна історія за кордоном розвивається досить активно вже понад півстоліття і одержала певне висвітлення у книжкових виданнях [12; 14; 18; 19; 20; 23; 25; 26], вона має значні перспективи дослідження, особливо з теоретичної точки зору. Найчастіше своїм досвідом діляться "практикуючі історики", що зближує публічну історію з практичною. Тому в більшості публікацій можна знайти обмаль критичної рефлексії. Функціонуючі спеціалізовані часописи ("The Public Historian", "Public History Weekly", "Public History News", "Public History Review", "Oral History") і відповідні веб-сайти також являють собою калейдоскопи практичних прикладів. Деякі міркування можна знайти в інтерв'ю, які дають викладачі публічної історії з різних університетів [5; 6; 7; 8]. Оприлюднюються програми підготовки фахівців з публічної історії. Тільки у США – понад 130 відповідних пропозицій, які користуються попитом у студентів, що, у свою чергу, свідчить про перспективність професійної підготовки для подальшої роботи на визначеному полі. На допомогу їм видаються підручники і посібники [10; 15; 22]. Навіть такий поважний університет, як Оксфордський відзначився в цьому плані [24].

В Україні сфера публічної історії ще не стала об'єктом потужних наукових розвідок і практичного застосування, хоч поодинокі студії в цьому плані вже побачили світ. Значення публічної історії для держави й особливості управлінської діяльності на прикладах зарубіжного досвіду показала у своїй статті слухачка Національної академії державного управління при Президенті України Г. Голубчик [3]. Стан справ з публічною історією в Україні проаналізував на сторінках "Дзеркала тижня"

випускник історичного факультету Київського національного університету, С. Брайлян [2].

Українські автори більше цікавляться такими темами, як "історична пам'ять". Звичайно, ця тема дотична сфери публічної історії. Проте наявні публікації віддзеркалюють певний аспект кризи історичної науки те, що можна назвати кризою невідповідності: історики пишуть для істориків. Отже, виявляється відірваність науковців від потреб суспільства. При тому, що громадський інтерес до історії протягом останніх десятиліть зростає в усьому світі.

Постановка завдання. Виходячи із сучасної кризової ситуації, продемонструвати актуальність і практичне значення запровадження курсу "Публічна історія" в університетську освіту на фахових факультетах України.

Виклад основного матеріалу. Питання: чи усвідомлюють українські університети своє місце і роль у сучасних умовах? Здається, якось забулося про те, які завдання перед ними стоять, а саме ті, які висуває суспільство. Вища школа має пропонувати освіту, яка готує громадян для роботи, затребуваної суспільством. Вони сприяють соціальній мобільності, створюють нові технології та інші інновації, допомагають зберігати і розвивати культуру, безпосередньо впливають на публічну сферу і готують громадян до участі в ній [4, с. 9]. Важливу є роль університетів в опосередкованому продукуванні знань для суспільних цілей і громадського доступу до цих знань. Нині гостро постало питання про практичну ефективність вищої освіти.

Проте чимало професорів схильні вважати, що університети існували завжди й історично склалися для того, аби давати їм роботу [4, с. 26]. Чимало українських викладачів або не знають, що таке "синергетика", або ставляться до неї несерйозно. А за законами синергетики більш успішною є складна відкрита система, яка адекватно реагує на зміни навколишнього середовища. Нехтування законами синергетики було причиною багатьох історичних невдач, так само, як і сучасної кризи історичної освіти в університетах, і не тільки українських. Професор університету штату Аризона К. Дж. Калхун зазначає: "Області й субобласті, які надто ретельно охороняють свої кордони, можуть виявитися даремними і замкнутися в рамках парадигм, що склалися, стаючи все більш уразливими для викликів іззовні... Те саме стосується й університетської системи загалом..." [4, с. 27].

Інший відомий соціолог британець З. Бауман, розмірковуючи про стан освіти в сучасному світі, про ситуацію з університетами писав: "Усе, що зробили універси-

тети в останні дев'яност років, мало сенс або при орієнтації на вічність, або в рамках доктрини прогресу; модерні ж позбавила від першої, тоді як постмодерні знецінила другу... На практиці це означає підкорення суворим вимогам ринку і вимірювання "суспільної корисності" створюваного університетами продукту наявністю стабільного попиту, розгляд університетів, які створюють "ноу-хау", як постачальники певного товару, якому доводиться боротися за місце на переповнених полицях супермаркетів, товару, що губиться між інших, якість яких перевіряється обсягами продажів" [1].

У випадку з вищою освітою можна запитати: скільки покупців-абітурієнтів за кошти власних батьків або держави "придбають товар" – кілька років навчання в тому чи іншому університеті? Яка користь від цього буде в житті? Формула "освіта як послуга" є відображенням культури ринкового суспільства, до якого вже три десятиріччя приєдналася Україна, хоча і досі далеко не всі це хочуть сприймати. Панівними цінностями такого суспільства є максимізація корисності, ефективність і конкурентоспроможність, свобода і плюралізм самовизначення.

Природно постає питання: чи відповідає названим цінностям навчання на історичних факультетах українських університетів? Треба визнати: освітній капітал індивідів, що дає історичний факультет, перестав відповідати запитам ринкового господарства. Загалом у сучасних молодих людей, які належать до покоління Z, немає пієтету стосовно університетської освіти, тим більше української. Проте і в інших країнах спостерігається зниження статусу гуманітарних наук і гуманітарних факультетів, проблеми з пошуком роботи випускниками. Одним із шляхів поліпшення ситуації стала зростаюча прикладна орієнтація, що проявилось у появі таких напрямів, як "практична філософія" або "прикладна лінгвістика" (відповідні кафедри були створені в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка).

Останніми роками історики розмірковують над тим, як історія може бути корисною? Наскільки добре чи погано вчені пов'язані з більш широкою публікою? Одним із способів адаптації університетської історичної науки до складної життєвої практики стала публічна історія. Відразу слід зазначити, що концепція публічної історії ніколи не мала чіткого визначення [17]. Визначень існує багато і складно обрати найкращий варіант.

Сам термін був введений американським істориком Р. Келлі з каліфорнійського університету в Санта-Барбарі в 1978 р. Як він написав пізніше: "Публічна історія належить до задіяння істориків та історичного методу за межами академії: в уряді, приватних корпораціях, медіа, історичних товариствах і музеях, навіть у приватній практиці. Публічні історики працюють всюди, де у своїй професійній якості є частиною публічного процесу. Якщо виникає потреба розв'язати проблему, сформулювати політику, розпланувати ресурс або напрям діяльності – викликається історик, аби визначити вимір часу: це є публічна історія" [16, р. 16].

Американська Національна рада з публічної історії вважає: "Публічна історія описує велику кількість різноманітних способів, якими історія може працювати у світі. У такому сенсі, це історія, що застосовується до питань реального світу" [28]. В університеті Балтімору публічну історію визначають як "презентацію історичних знань широкій публічній аудиторії. Публічна історія набуває численних форм – музейні презентації, телевізійна документалістика, проекти охорони історичної спадщини, проекти колекціонування і записування, а також ретрансляція традиційного історичного знання в сучасні мікро-комп'ютерні формати... А як академічна дисципліна вона також фокусується на ефективному та етич-

ному менеджменті нашої історичної спадщини і колективної пам'яті". У навчальному плані "Вступ до публічної історії" університету Мілуокі (штат Вісконсин) указано: така історія найчастіше належить до зайнятості істориків у роботі, що має відношення до історії за межами академії й особливо до великої кількості способів, за допомогою яких історики відтворюють і репрезентують історію громадськості, а інколи разом із громадськістю [21 р. 5–6]. Професор московської Вищої школи економіки і Варшавського університету І. Савельєва підбиває підсумок: "Усі визначення акцентують когнітивні, професійні й функціональні характеристики публічної історії, яка являє собою сукупність підходів і практик, спрямованих на ідентифікацію, збереження, інтерпретацію і презентацію історичних артефактів, текстів, структур і ландшафтів у взаємодії істориків-професіоналів із широкою публікою" [9, с. 143]. Також дослідниця вважає, що публічна історія є професією: "Професіоналізм в даному випадку передбачає знання історії (історичну освіту) плюс володіння спеціальними практиками роботи із соціальними групами і організаціями" [9, с. 155]. Інакше кажучи – це різні форми роботи з минулим, орієнтовані на широку аудиторію.

Деякі історики додержуються думки, що публічна історія покликана допомагати людям описувати, створювати і розуміти свою власну історію. Інші припускають, що вона має впливати на розробку державної політики. Проте більшість просто визначають це поле робочим місцем: тобто академічна історія існує в межах університету, публічна – у всіх інших місцях. Таким чином, імовірно, що даремно шукати консенсус відносно єдиного визначення [27].

Публічна історія виникла в Сполучених Штатах Америки наприкінці 1970-х рр. Ідея і університетська програма, що виросла з неї, стали результатом бесід між Р. Келлі – фахівцем з екологічної історії з його колегою – Дж. У. Джонсоном – істориком Африки. Як академіків їх хвилювали погіршення перспектив для істориків в академічному середовищі і, як наслідок, зменшення припливу студентів. Але як епізодичні консультанти та експерти у своїх сферах компетенції вони помічали зростаючі можливості найму істориків у публічній сфері. [11]. Публічна історія, на думку Р. Келлі, була по суті професійною діяльністю, що ґрунтувалася на очевидній компетентності історика в розумінні того, як події та організації розвиваються у часі. Він вважав, що "історик – це природжений склад розуму з упевненістю, що ми не можемо розуміти щось, поки не розкопаємо його витoki, наступний розвиток і передумови... Змінювання і поліпшення соціальних процесів в американському суспільстві шляхом надання історичній свідомості активної ролі в щоденній діяльності – мета шляхетна за характером і елегантна у виконанні" – зауважив науковець [16, р. 17–19].

До появи публічної історії призвела низка причин. Насамперед, це були масштабні суспільні зрушення в бік демократизації суспільства в багатьох західних країнах від кінця 1960-х рр. Це не могло не вплинути на академічне співтовариство і університетську культуру. З'явилися заклики "демократизувати" продукцію історичного знання, а також сформулювати "публічну сферу". Іншим важливим фактором стала диверсифікація предмета історії. Протягом другої половини ХХ ст. коло традиційних досліджень, до якого входили політична історія, історія міжнародних відносин, історія війн, економічна історія, соціальна історія тощо розширилося. До нього стрімко входили історії інших практик, ідей та індивідів. Історики почали активно вивчати менталітет, дитинство, свята, їжу, освіту, повсякдення, навіть чутки і запахи.

Усе це відбувалося на тлі зростання суспільного інтересу до минулого і, в свою чергу, спонукало цей інтерес. З іншого боку, скорочення попиту на ринку праці на академічних істориків змусило осіб з науковими ступенями урізноманітнювати сфери власних інтересів і шукати нові форми зайнятості поза університетами, архівами, музеями, бібліотеками і школами. Ідея забезпечити зайнятість для практикуючих істориків за межами їхнього середовища існування була сформульована на першій конференції з публічної історії, яка пройшла у Феніксі (штат Аризона) у 1978 р., де зустрілися представники найрізноманітніших професій, які займалися історією поза академічною наукою. Результатом цієї конференції стало утворення Національної ради з публічної історії, яка виникла в США в 1979 р. Почав виходити академічний журнал "Public Historian" (пізніше виникли й інші часописи). У 2010 р. була створена Міжнародна федерація публічної історії. Прагнення знайти нові ніші на ринку праці для випускників історичних факультетів не у сфері освіти, а там, де необхідні навички фахових істориків, невдовзі призвело до пропозиції нових компетенцій і кваліфікацій з боку університетів. Серед них була і публічна історія.

Ще одним фактором впливу на появу цієї галузі стало продукування "історичної пам'яті", що одержало поширення від кінця минулого століття. Цей феномен значною мірою був зумовлений зростаючою увагою до спогадів тих, хто вижив у грандіозних трагедіях ХХ ст., таких як голокост, сталінський терор, етнічні й політичні кампанії геноциду. Пізніше все більше уваги стали приділяти такому феномену, як історична політика. І перше, і друге відіграють велику роль у пошуках і ствердженні ідентичності тих чи інших соціальних груп. Важливість цієї справи закріплюється на інституціональному рівні створенням Інститутів національної пам'яті, зокрема в Україні. В Америці не цураються казати про "індустрію національної пам'яті", в якій задіяно чимало істориків, музейних працівників, журналістів, політичних активістів, митців. Зростає цікавість до минулого, що виявляється в різних формах – від поширення місцевих ініціатив у творенні музеїв чи проведенні історичних реконструкцій до написання сімейних історій або історій фірм, творення сайтів за історичними інтересами тощо [21, р. 15–18].

З другої половини 1990-х рр. історія виявилася оточеною людьми, які задіяні в історичній літературі, у кінематографі, на телебаченні, у засобах масової інформації, у музеях, виставках, історичних парках і заповідниках, середньовічних ринкових майданах, історичних реконструкціях, масових культурно-історичних акціях, громадських організаціях і рухах історичного та історико-патріотичного напрямку, а також у комп'ютерних іграх та інтернеті. Можна вважати, що це стало примиренням між академічною і публічною історіями. Крім того з'явився термін "histotainment", складений із слів "history" ("історія") і "entertainment" ("розваги"). У появі публічної історії можна знайти виявлення двох мега-тенденцій сучасного світу – прагматизму і гедонізму, тобто прагнення до корисності й задоволення. Та треба мати на увазі: якщо фахові історики не будуть брати участі в цій сфері, вона заповниться випадковими людьми, чия відповідальність за свої слова і дії може викликати сумніви. Аби в процесі популяризації історія не зазнала викривлень, фахівці мають дотримуватися найвищих наукових стандартів.

Публічна історія набула світового поширення. Вона активно розвивається у Сполучених Штатах Америки, Канаді, Австралії, Німеччині, Великій Британії, Італії, Ірландії, Китаї, Індії, Новій Зеландії та багатьох інших країнах. У 2009 р. була заснована Міжнародна федера-

ція публічної історії. Видаються спеціалізовані журнали, друкуються статті у фахових історичних часописах, ведуться блоги, масово представлена публічна історія на телеканалах. У США є канал "History Channel", на якому професійні історики працюють телевізійниками, аби створювати якісний продукт – розповідати зрозумілою мовою про те, яким дійсно було минуле. Для цього теж необхідна відповідна підготовка.

Більшість університетських програм з публічної історії вчить своїх студентів бути насамперед істориками з додатковою підготовкою у вміннях і перспективах, корисних у практиці. Дехто вважає, що публічні історики більше усвідомлюють себе інтердисциплінарними, ніж традиційні історики, але ця відмінність, здається, зникає в міру того, як дисципліна історія сама по собі стає все більш мультидисциплінарною [28]. Сучасному публічному історичному стануть у нагоді можливості й методи, які надають такі соціогуманітарні науки, як соціологія, політологія, культурологія, релігієзнавство, психологія, теорія і практика комунікації, етика, риторика, історична журналістика, історична інформатика тощо. Також важливо опанування проектним менеджментом і PR-технологіями. Такий інтелектуальний обмін можливий в межах університету, де функціонують різноманітні факультети, як це має місце в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка.

Міждисциплінарна підготовка збільшуватиме конкурентоспроможність випускників історичних факультетів у майбутньому, оскільки фахівці третього тисячоліття мають бути поліфункціональними (нині це позначається словом "мультипотенціал"). Нині набуває сили "гібридизація" професій, а у "чистих" професій немає перспектив. Зайве казати, що університети мають готувати молодь саме до майбутнього, де головною перевагою буде креативність. У світі вже функціонує так звана креативна економіка, яка приносить колосальні прибутки країнам і фахівцям. Існує зв'язок між міжкультурною компетентністю і креативністю. Виробництво якісніших креативних продуктів пов'язано з різноманітністю і змішуванням знань, культур і різних критичних точок зору. Саме на історичних факультетах студенти одержують такі знання.

Фахівці нового тисячоліття мають розбиратися в головних економічних трендах, що не надто представлено в підготовці гуманітаріїв. Спеціалізація "публічна/практична історія" враховує особливості сучасного суспільства споживання. Одна із них – креативний консьюмеризм. Роль студентів змінюється від пасивних споживачів до споживачів-активістів, які можуть спрямовувати свою активність на створення нових інтелектуальних продуктів для широкого загалу в Україні та за її межами. Таким чином, виникають нові форми соціального активізму, який може виявитися вже під час навчання, а потім розвинути після закінчення університету.

У сучасному світі все більшої ваги набуває "м'яка сила", в якій культура, культурна дипломатія, креативна економіка мають неабияке значення для кожної країни. У названій сфері велике значення має практична/публічна історія. Роль істориків з відповідною підготовкою є вельми висока в суспільстві. Саме такі люди покликані здійснювати грамотне використання історичних знань у поточній політиці, зокрема у формуванні історичної політики, у житті суспільства як медіаторів між спільнотою академічних істориків і широкою громадськістю, використовуючи для цього всі новітні засоби масової інформації й комунікації.

На сайті Національної ради з публічної історії зазначено: "Публічні історики виявляють себе в різних іпостасях. Вони називають себе істориками-консультан-

тами, професіоналами музейної справи, урядовими істориками, архівістами, усними істориками, менеджерами культурних ресурсів, кураторами, продюсерами фільмів і медіа, інтерпретаторами історії, захисниками історичної спадщини, політичними консультантами, локальними істориками і активістами серед різноманітних інших визначень зайнятості. Усі виявляють інтерес і відданість справі перетворення історії у відповідну і корисну для публіки сферу" [28].

Разом із тим, відбувається залучення громадськості до сфери публічної історії, що врешті-решт зміцнює громадянське суспільство. Показовим є приклад Великої Британії, де університетські історики мали інструменти і фінансування від уряду в рамках проекту "Нахнення для залучення: Конкордат із залучення громадськості до досліджень" (2013) [17]. Тобто публічна історія – це не тільки історія для публіки, але й творення історії разом із публікою. У цьому плані все більше замовлень муніципальної влади, тих чи інших інституцій, організацій, фірм на написання власних історій. Приватні особи цікавляться складанням сімейних родоводів. На відміну від академічних істориків, які мало турбуються про те, скільки читачів буде у їхніх монографій, публічні історики хочуть забезпечити активне та інтерактивне споживання своєї роботи. При цьому публіка не зводиться до пасивного споживача масової культури, а перетворюється на критично налаштовану громадськість інформаційного суспільства. Публічна історія – це вихід у важливі сфери, де відбувається відкритий обмін інформацією через ефективну публічну комунікацію. Таким чином створюється спільне інтерактивне поле, що об'єднує історичний об'єкт історика і публічну сферу. Одним з аспектів дослідницької роботи може стати досвід присутності історії в повсякденному житті, що є важливим для аналізу, рефлексії щодо того, як люди живуть у насиченому історією світі, як вони її переживають, розуміють, відтворюють.

Мета креативної економіки – ламати застарілі рамки і знаходити нетривіальні шляхи розв'язання проблем, що виникають. Сьогодні до них належить: подолання кризи історичної науки, історичної освіти, залучення абітурієнтів за умов зростання освітньої еміграції, підготовки кадрів, які насправді необхідні, а отже, знайдуть роботу попри проблеми на ринку праці. Одним із таких шляхів є запровадження курсу "Публічна/практична історія" в університетах України. Не можна сказати, що вітчизняні університети не обізнані з названою проблематикою. Першим запровадив відповідну магістерську програму Український католицький університет у Львові. Історичний факультет Київський національний університет імені Тараса Шевченка відкрив бакалаврську програму. Курс "Основи публічної історії" викладається магістрам. Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара на історичному факультеті пропонує публічну історію як вибірково (вільного вибору студентів) дисципліну.

Але, беручи до уваги наведені вище обставини, варто запровадити такий курс як нормативний для старших студентів-істориків усіх університетів країни. Мета курсу – підготувати кваліфікованих і компетентних фахівців, здатних до ефективної професійної діяльності в галузі прикладної історії, а також дослідницької, освітньої та аналітичної роботи. У підготовці має поєднуватися фундаментальність і прикладний характер. До базової історичної підготовки додається знання специфіки завдань публічної історії та навички взаємодії з непрофесійною аудиторією.

Публічний історик – це медіа-фігура, транслятор знань. Тому особливо важливо звернути увагу на мову,

якою він чи вона спілкується з публікою для описування минулого: це має бути науковість плюс доступність. Суттєвою відмінністю прикладної історії від академічних історичних досліджень є широке використання сучасних комп'ютерних методів збирання, аналізу, зберігання і трансляції історичного матеріалу. Цифровізація призвела до того, що на полі публічної історії активно діють подкасти, гейміфікація, скріпти, 3D-модельовання, створюються гіфи, діють ютуб і телеграм канали тощо. Ці формати відповідають запитам сучасного суспільства із цифровим мисленням.

Слід підкреслити, що пропонований курс є практико-орієнтованим. Це також інновативний курс, в якому треба збалансувати практику з теорією таким чином, аби підготувати слухачів до майбутньої роботи. Курс має фокусуватися на навичках (skill-centered), передбачати навчання студентів для передачі історичного знання різним аудиторіям. Майбутні фахівці з публічної історії мають бути готовими до відповіді на запитання і запиту публіки, що може бути і захоплювальним, і нервуючим, особливо за умов стислих термінів виконання завдання. Необхідність динамічності й оперативності відрізняє публічну історію від академічної, де історики звикли до значних ресурсів часу. Звичайно, новизна як така має серйозні конкурентні переваги, разом із тим – ризики є високими та зумовлюються насамперед браком досвіду викладання в українській "вищій школі". Рушійною силою сьогодні виступає актуальність.

Висновки. Суспільні науки мають значний когнітивний потенціал, спроможний адекватно проаналізувати складні новітні процеси. Після періоду деякого зниження соціального статусу історії загалом та історичної освіти в університетах зокрема, нині актуальним є їхнє підвищення. Університетські викладачі поділяються на "консерваторів", які асоціюють вищу освіту в першу чергу з фундаментальністю, і "реформаторів", які вказують на ефективність, вважаючи, що навчання має бути орієнтованим на результат. Наочне протиріччя між "гуманістичним ідеалізмом" та економцентризмом в освітній сфері. Однак постає питання: чи гуманно чотири чи шість років тримати молоду людину за університетською партою, не дбаючи про те, чи зможе вона завдяки одержаній освіті забезпечити життя своє і своїх рідних? Те, що проблема пошуку роботи випускниками історичних факультетів на сучасному ринку праці є дуже гострою, не потребує зайвих коментарів.

У ринкових умовах постає завдання інструменталізувати професію історика. За умов зростання суспільного попиту на історію важливо подолати прірву між академічною історією і широкою громадськістю. Виконанню цих завдань може сприяти введення нормативного курсу "Публічна/практична історія" для старших студентів фахових факультетів університетів України. Треба готувати молодих людей до конкретних і привабливих для них форм зайнятості, усвідомлення цього є важливим фактором привабливості історичних програм підготовки бакалаврів і магістрів. Студенти як споживачі освітніх послуг мають бути задоволеними одержаною університетською освітою не тільки за те, що вдалося на кілька років відтермінувати вихід на ринок праці, а й за те, що одержано знання, які дійсно будуть у нагоді в житті, адже освіта здобувається з метою поліпшення добробуту свого і своїх рідних, врешті-решт усього загалу. З іншого боку, і для університетських викладачів в інноваціях є свій зиск, а саме: працевлаштування і реалізація суспільного потенціалу історичного знання, яке вони видобувають у своїх дослідженнях. Історична наука має більше орієнтуватися на потреби суспільства, стати більш публічною, посилити комунікацію із суспіль-

льством, яке цього конче потребує. Ширша циркуляція історичного знання є важливою для суспільства і кожного громадянина. Проте для цього необхідна робота публічних істориків, яких мають готувати університети України заради її прогресу. Адже покликання істориків – не тільки зберігати минуле, а й формувати майбутнє.

Список використаних джерел

1. Бауман, З. Индивидуализированное общество [Электронный ресурс] / З. Бауман. – М.: Логос, 2002. – Режим доступа: gtmarket.ru/laboratory/basis/4993
2. Брайлян, Є. Публічна історія в Україні: в пошуках консенсусу / Є. Брайлян // Дзеркало тижня. – 2018. – № 31.
3. Голубчик, Г. "Публічна історія" як сфера державно-управлінської діяльності: зарубіжний досвід / Г. Голубчик // Державне управління та місце самоврядування. – 2014. – Вип. 1 (20). – С. 51–59.
4. Калхун К. Университет и общественное благо / К. Калхун // Экономика образования. – 2008. – № 1. – С. 7–28.
5. "Мы всегда находимся в зоне интерпретации исторического факта": Андрей Зорин о публичной истории [Электронный ресурс] / А. Завадский // Теории и практики. – Режим доступа: <https://theoryandpractice.ru/posts/7566-zorin>
6. Публичная история сегодня: интервью с Томасом Каваном и Сержем Нуаре [Электронный ресурс] / А. Колесник // Окна роста. – Режим доступа: <https://okna.hse.ru/news/252262912.html>
7. Публичная история – это не дисциплина. Интервью с профессором Манчестерского университета Джеромом де Гру // Art & Cult. – 2013. – 3. – С. 9–23.
8. Рой Розенцвейг: делая историю публичной // Диалог со временем. – 2013. – Вып. 43. – С. 180–189.
9. Савельева, И. Профессиональные историки в "публичной истории" / И. Савельева // Новая и новейшая история. – 2014. – № 3. – С. 141–155.
10. Cauvin, T. Public History. A Textbook of Practice / T. Cauvin. – New York: Routledge, 2016. – 282 p.
11. Davison, G. Paradigms of Public History / G. Davison // Australian Historical Studies. – 1991. – Vol. 24, Issue 96. – P. 4–15. – DOI: 10.1080/10314619108595865.
12. Going Public: The Changing Face of New Zealand History / B. Dalley and J. Phillips (Eds.). – Auckland: Auckland University Press, 2001. – 250 p.
13. Hayden, D. The Power of Place: Urban Landscapes as Public History / D. Hayden. – Cambridge, Massachusetts: The MIT Press, 1997. – 316 p.
14. Hurley, A. Beyond Preservation: Using Public History to Revitalise Inner Cities (Urban Life, Landscape and Policy). – Temple: Temple University Press, 2010. – 248 p.
15. Jordanova, L. History in Practice / L. Jordanova. – London: Hodder Arnold, 2006. – 243 p.
16. Kelly, R. Public History: Its Origins, Nature and Prospects / R. Kelly // The Public Historian. – 1978. – Vol. 1, № 1. – P. 16–28.
17. King, L., Rivett, G. Engaging People in Making History: Impact, Public Engagement and the World Beyond the Campus / L. King, G. Rivett // History Workshop Journal. – 2015. – 80(1). – P. 218–233.
18. Lyon, Ch. M., Nix, E. M., Shrum, R. K. Introduction to Public History: Interpreting the Past, Engaging Audiences / Ch. M. Lyon, E. M. Nix, R. K. Shrum. – Lanham, MD: Rowman & Littlefield Publishers, 2017. – 200 p.
19. Packaging the Past? Public Histories / J. Rickard and P. Speamit (Eds.). – Melbourne: Miegunyah Press Services, 1991. – 270 p.
20. People and their Past: Public History Today / P. Ashton and H. Kean (Eds.). – Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2009. – 323 p.
21. Savelieva, I. "Public History" as a Vocation / I. Savelieva // Higher School of Economics Research Paper No. WP BPR 34/HUM/2013. – 2013. – DOI: 10.2139/ssrn.2279444.
22. Sayer, F. Public History: A Practical Guide / F. Sayer. – London: New York: Bloomsbury Publishing, 2015. – 344 p.
23. Seeing History: Public History in Britain Now / H. Kean, P. Martin, S. J. Morgan (Eds.). – London: Francis Boutle, 2000. – 193 p.
24. The Oxford Handbook of Public History / J. Gardner and P. Hamilton (Eds.). – Oxford: Oxford University Press, 2017. – 568 p.
25. The Public History Reader / H. Kean, P. Martin (Eds.). – London: Routledge, 2013. – 384 p.

26. Tyrrell, I. Historians in Public: The Practice of American History, 1890–1970 / I. Tyrrell. – Chicago: University of Chicago Press, 2005. – 312 p.
27. Weible, R. Defining Public History: Is It Possible? Is It Necessary? [Online] / R. Weible // Perspectives on History. – 2008. – Vol. 46, Issue 3. – Retrieved from: <https://go.golxvnbo>
28. What is Public History? [Online] // National Council on Public History. – Retrieved from: <https://ncph.org/what-is-public-history/about-the-field/>

References

1. Bauman, Z. (2002). The Individualized Society. Moscow: Logos. Retrieved from: gtmarket.ru/laboratory/basis/4993. [In Russian].
2. Braylian, E. (2018). Public History in Ukraine: theQuest for Consensus. *Mirror Weekly*, 31. [In Ukrainian].
3. Holubchuk, G. (2014). "Public History" as a Sphere of Statesmanship: foreign Experience. *State Management and Local Government*, 1(20), 51–59. [In Ukrainian].
4. Kalhun, K. (2008). University and the Public Good. *The Economy of Education*, 1, 7–28. [].
5. Zavadski, A. (2013). "We are always in the Zone of Interpretation of a Historical Fact": Andrey Zorin on Public History. *Theory and Practice*. Retrieved from: <https://theoryandpractice.ru/posts/7566-zorin>.
6. Kolesnik, A. (2019). Public History Today: an Interview with Thomas Cauvin and Serge Noiret. *Growth Windows*. Retrieved from: <https://okna.hse.ru/news/252262912.html>
7. Public History is not a Discipline. An interview with Gerome de Groot, Professor of Manchester University (2013). *Art & Cult*, 3, 9–23.
8. Roy Rosenzweig: Making History Public (2013). *A Dialogue with Time*, 43, 180–189.
9. Savelieva, I. (2014). Professional Historians in "PublicHistory". *New and Newest History*, 3, 141–155.
10. Cauvin, T. (2016). *Public History. A Textbook of Practice*. New York: Routledge
11. Davison, G. (1991). Paradigms of Public History. *Australian Historical Studies*, 24(96), 4–15. DOI: 10.1080/10314619108595865.
12. Dalley, B. & Phillips, J. (Eds.). (2001). *Going Public: The Changing Face of New Zealand History*. Auckland: Auckland University Press.
13. Hayden, D. (1997). *The Power of Place: Urban Landscapes as Public History*. Cambridge, Massachusetts: The MIT Press.
14. Hurley, A. (2010). *Beyond Preservation: Using Public History to Revitalise Inner Cities (Urban Life, Landscape and Policy)*. Temple: Temple University Press.
15. Jordanova, L. (2006). *History in Practice*. London: Hodder Arnold.
16. Kelly, R. (1978). Public History: Its Origins, Nature and Prospects. *The Public Historian*, 1(1), 16–28.
17. King, L. & Rivett, G. (2015). Engaging People in Making History: Impact, Public Engagement and the World Beyond the Campus. *History Workshop Journal*, 80(1), 218–233.
18. Lyon, Ch. & Nix, E. & Shrum, R. (2017). *Introduction to Public History: Interpreting the Past, Engaging Audiences*. Lanham, MD: Rowman & Littlefield Publishers.
19. Rickard, R. & Speamit, P. (Eds.). (1991). *Packaging the Past? Public Histories*. Melbourne: Miegunyah Press Services.
20. Ashton, P. & Kean, H. (Eds.). (2009). *People and their Past: Public History Today*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
21. Savelieva, I. (2013). 'Public History' as a Vocation. Higher School of Economics Research Paper No. WP BPR 34/HUM/2013. DOI: 10.2139/ssrn.2279444.
22. Sayer, F. (2015). *Public History: A Practical Guide*. London – New York: Bloomsbury Publishing.
23. Kean, H. & Martin, P. & Morgan, S. (Eds.). (2000). *Seeing History: Public History in Britain Now*. London: Francis Boutle.
24. Gardner, J. & Hamilton, P. (Eds.). (2017). *The Oxford Handbook of Public History*. Oxford: Oxford University Press.
25. Kean, H. & Martin, P. (Eds.). (2013). *The Public History Reader*. London: Routledge.
26. Tyrrell, I. (2005). *Historians in Public: The Practice of American History, 1890–1970*. Chicago: University of Chicago Press.
27. Weible, R. (2008). Defining Public History: Is It Possible? Is It Necessary? *Perspectives on History*, 46(3). Retrieved from: <https://go.golxvnbo>
28. What is Public History? (n. d.). *National Council on Public History*. Retrieved from: <https://ncph.org/what-is-public-history/about-the-field/>

Надійшла до редколегії 30.08.20

T. Orlova, Dr. Habil (History), Professor
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THE IMPORTANCE OF THE COURSE OF PUBLIC HISTORY FOR THE UNIVERSITY EDUCATION IN UKRAINE

This article is dedicated to the pursuit of the ways of overcoming the crisis in university education in Ukraine, particularly at the department of history. By analyzing foreign experience, it is argued that the growing demand of society for history must be supplied by making experts with diplomas and degrees closer to the needs of the communities, as well as by finding new opportunities for the graduates at the labor market. Therefore, half a century ago professional historians have offered a new branch of training and subsequent activities, named public history. Currently, public history has spread practically all over the world: it is developing rapidly in the USA, Canada, Great Britain, Germany, Italy, Ireland, China, India, Australia, New Zealand and other countries. A number of universities of ferspecial courses of training, in the USA, for example, there are over 130. The graduates of the higher education institutions can find job with in the broad opportunities of the creative industry. Recently in

Ukraine, at the government level, the idea of promoting the development of this industry is advocated. But the problem of staff is pressing even more due to the mass emigration of employable population, particularly educational emigration. The demand for the activities of public historians is also caused by the importance of the so-called "soft force" of the state at the global level, as well as by the urgency of strengthening identity at the level of the country or a specific community. The development of public history entails cooperation between professionals and laymen, interested in history of past and recent years. Public history is a history about the public, for the public and together with the public.

The mentioned branch spans a wide scope of forms of working with the past, oriented at various audiences. For training experts, it is proposed to introduce an obligatory course "Public/practical history" at the senior-class students of relevant professional faculties of Ukrainian universities. The functioning of the universities in market conditions must be oriented on efficiency, pragmatism, instrumentalization. The suggested course is innovative, interdisciplinary and practice-oriented according to the leading global trends in education and science. The implied training has to combine strong theoretical foundations with state-of-the-art practical technologies of spreading historical knowledge, served by the informational society.

Keywords: university education, history, public history, practical history, applied history, compulsory course, instrumentalization.

УДК 94(38)

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2020.146.10>

В. Перещ, канд.і ст. наук, доц.

ORCID: 0000-0002-4962-4207

Університет сучасних знань, Київ, Україна

RAWAKEJA I QASIREWIJA ZA ДАНИМИ ТЕКСТІВ ЛІНІЙНОГО ПИСЬМА Б

На основі свідчень документів лінійного письма Б досліджуються терміни rawakeja (організація лавагета) і qasirewija (організація басілевса). У ході аналізу автором з'ясовано, що даними термінами позначаються дрібнівійсько-ві загони, що перебували на утриманні палацу; кожен з таких загонів складався з чоловіків, що походили з одного поселення, очолювався лавагетом (rawakeja) та конкретними басілевсами (qasirewija). У ході дослідження визначено, що басілевс, як локальний вождь, у рамках qasirewija мав у своєму підпорядкуванні людей з області, на чолі якої він стояв. Аналізуючи позиції, у яких фігурують організації басілевсів лавагета у тексті As 1516, автор доходить висновку, що лавагет відігравав у кноській rawakeja таку ж роль, яку басілевси відігравали у своїх місцевих qasirewija, і виконував функції, подібні до тих, що здійснювалися басілевсами, але вже в масштабах столичного поселення.

Ключові слова: qasirewija, rawakeja, басілевс, лавагет, мікенська цивілізація, ахейська Греція.

Постановка проблеми. В "Іліаді" та "Одіссеї" – геніальних поемах, створених на світанку класичної грецької цивілізації, центральними персонажами є особи, яких Гомер називає терміном βασιλεύς. Дане слово дослідниками, зазвичай, перекладається як "цар", тобто пов'язується з ідеєю монархії. Після того, як британський дослідник М. Вентріс у 50-х рр. XX ст. дешифрував тексти лінійного письма Б, стало зрозуміло, що за мікенської доби титул басілевс також був відомий пілоським і каноським скрипторам. Однак у створених ними текстах цей титул не пов'язується з ідеєю монархії, а характеризує лідера локального масштабу, який здійснює функції палацового чиновника. Також у табличках лінійного письма Б згадуються терміни "басілейя" (qasirewija) і "равакея" (rawakeja), якими позначаються організації, що очолюються басілевсом і лавагетом (воевода, можливо один із басілевсів) відповідно. Дослідження даних організацій дозволить нам не лише пролити світло на функції, які виконувалися басілевсами і лавагетом у палацових державах II тис. до н.е., але й дасть нам цінний ключ до глибшого розуміння походження, а отже, і сутності, монархічного начала вже в постпалацову добу.

Аналіз джерел і літератури. У даній статті автором аналізуються практично всі документи пілоського і кноського архівів, у яких згадуються rawakeja і qasirewija: KN As 1516, K 875; PY Fn 50, Fn 867, Pa 398,

Pa 875 [2; 9]. Питань, пов'язаних з досліджуваними нами термінами, тією чи іншою мірою торкалися такі дослідники, як Л. Палмер, С. Я. Лур'є, Г. Ф. Полякова, Дж. Дріссен, Ж.-П. Олів'є, П. Карльє, С. Дегер-Ялкоці та С. Ніколудіс [11; 15; 18; 4; 8; 1; 3; 7]. Необхідно зазначити, що найбільше розбіжність у поглядах на сутність rawakeja і qasirewija спостерігається в роботах Л. Палмера і Дж. Дріссена: перший пов'язує сферу діяльності даних організацій з ремісничим виробництвом, останній же намагається довести, що qasirewija і rawakeja належать до організацій, задіяних у військовій справі. Інші дослідники, торкаючись даного терміна, не поспішають робити якісь однозначні висновки і висловлюються у цьому відношенні досить обережно. Зокрема, Г. Ф. Полякова, не заперечуючи, що qasirewija була пов'язана з ремісничою сферою, указує на те, що документи лінійного письма Б можуть висвітлювати лише одну із сторін діяльності цієї організації.

На нашу думку, з усіх дослідників саме Дж. Дріссен стоїть найближче до істини в розумінні сутності rawakeja і qasirewija. Однак даний автор, як нам здається, не наводить на користь своєї точки зору переконливих аргументів, концентруючись на несуттєвих моментах.

Постановка завдання. Усе це змушує нас ще раз звернутися до дослідження rawakeja і qasirewija і як завдання визначити розкриття сутності цих організацій.

Виклад основного матеріалу. Спершу проаналізуємо текст відомого в науці кноського документа As 1516:

1.](du)-ru (1) (ko)[
2. ko-no-si-ja , ra-wa-ke-ja , a-nu-wi-ko VIR 1 [
3. a-ra-da-jo VIR 1 pi-ja-si-ro VIR 1 (da)-(na)[] VIR 1
4.](we)-ro VIR 1 po-to VIR 1 si-pu2 VIR 1 pu-te VIR [] (ja)-sa-no VIR 1
5. qa-me-si-jo VIR 1 mi-ja-ra-ro VIR 1 mi-ru-ro VIR 1
6. [.]-ki-wa-ta VIR 1 u-ra-mo-no VIR 1 pi-ri-no VIR 1
7. qa-to-no-ro VIR 1 pe-te-ki-ja , VIR 1 ko-ni-da-jo VIR 1
8. a-ko-ra-jo VIR 1 wa-du-[.]-to VIR 1 qo-te-ro VIR 1
9. i-te-u VIR 1 pu-to-ro VIR 1 ka-ri-se-u VIR 1 a3-ko-ta VIR 1
10. ka-ke VIR 1 ru-na VIR 1 pu-wo VIR 1 a-ta-ze-u [
11. a-ra-na-ro VIR 1 si-ja-pu2-ro VIR 1 to-so X VIR 31
12.]-ti-jo , a-nu-to [](si)-re-wi-ja , VIR 1 su-ki-ri-to VIR 1

- .13 [.]ke-se-ra-wo VIR 1 qa[. .]-jo VIR 1 ne-o-ta VIR 1
 .14 o-pi-si-jo VIR []a3-wa-(to) VIR 1 a-ti-jo VIR 1 du-to VIR 1
 .15 a-de-we-[.]VIR 1 pa-na-re-jo VIR 1 sa-pi-ti-nu-wo VIR 1
 .16 du-to VIR 1 ka-*56-na-to VIR 1 a-qa-to VIR 1
 .17 du-ru-po VIR 1 qa-nu-wa-so VIR 1 ke-re VIR 1 pa-ti VIR 1
 .18 wi-ro VIR 1 su-mi VIR 1 i-wa-ko VIR 1 a-pi-wa-to VIR 1
 .19 pi-ja-se-me VIR 1 to-so X VIR 23
 .20 se-to-i-ja su-ke-re-o , qa-si-re-wi-ja VIR 1 ku-to VIR 1
 .21 sa-u-ri-jo VIR 1 du-ni-jo VIR 1 wi-ja-ma-ro VIR 1 a-pi-ra-wo VIR 1
 .22](to) VIR 1 pi-[]-jo VIR 1 wi-ra-ne-to VIR 1
 .23]na-(ro) VIR 1 wa-ru-wo-qo VIR 1
 .24] VIR 1 a-ti-[] (VIR) 1 to-so[

Як бачимо, у даній таблиці фігурують rawakeja і дві qasirewija (рядки 2, 12, 20). У зв'язку із цим, даний документ можна розділити на три секції: 1) рядки 2–11, які пов'язані з rawakeja; 2) рядки 12–19, у яких ідеться про першу qasirewija розглядуваної таблиці; 3) рядки 20–24, де говориться про другу qasirewija цього тексту.

У рядках 12 і 20, де фігурують qasirewija, спочатку вказуються назви районів ([tijo] Setoija), потім імена очільників qasirewija у родовому відмінку (Anutoi Sukereo). Далі перераховуються імена людей, які належать до вказаних qasirewija чи певним чином пов'язані з ними. Біля кожного імені фігурує позначка VIR 1 (один чоловік). У кінці кожної секції також вказується загальна кількість людей секції (рядки 19 і 24). Таким чином, рядки 12–19 дають інформацію про qasirewija Anutoi в місцевості [tijo], а рядки 20–24 – про qasirewija Sukereo в районі Setoija.

PY Fn 50

.1 a-ki-to-jo ,qa-si-re-wi-ja	HORD[qs		
.2 ke-ko-jo ,qa-si-re-wi-ja	HORD T[qs		
.3 a-ta-no-ro ,qa-si-re-wi-ja	HORD T[qs		
.4 me-za-ne	HORD	V 2 a3-ki-a2-ri-jo	V 2[
.5 me-ri-du-te		HORD V 3 mi-ka-ta	HORD V 3
.6 di-pte-ra-po-ro		HORD V 2 e-to-wo-ko	V2
.7 a-to-po-qo	HORD	V 2 po-ro-du-ma-te	HORD V 3
.8 o-pi-te-u-ke-e-we		HORD V 2 i-za-a-to-mo-i	HORD V 3
.9 ze-u-ke-u-si		HORD V 4	
.10	vacat		
.11 au[-ke-i-]ja-te-wo , do-e-ro-i		HORD T 1	
.12 mi-jo[-qa] do-e-ro-i		HORD V 3	
.13 a-pi-e-ra do-e-ro-i		HORD V 3	
.14]-wo[]ne[do-e-ro-]l		HORD T 3	
.15-19	vacat		

Fn 867

.0 sup. mut.	
.1 i-qe[	HORD
.2 pa-na-re-jo [	HORD
.3 a-ki-to-jo , qa[-si-re-wi-ja	HORD
.4 mi-jo-qa , do-e-ro [	HORD
.5 do-ri-je-we	[HORD
.6 me-ri-du-ma-ši	[HORD
.7	vac. [

В обох цих текстах ідеться про видачу пшениці (ідеограма HORD) [12, р. 475 f.; 5, р. 155 f.] особам, що перебувають на службі у палаці. У перших трьох рядках Fn 50 [про загальну структуру цього тексту див.: 8 р. 109–115] фігурують очолювані басілевсами три басілей – akitojo qasirewija, kekojo qasirewija, atanoro qasirewija; у третьому рядку Fn 867 ще раз з'являється akitojo qasirewija. Кількість пшениці, виданої басі-

PY Pa 398

.a	pe-ra-ko-ra-i-ja	
.b	a-pi-ka-ra-do-jo , qa-si-re-wi[-ja	*169
PY Pa 889[+]	1002	
a-ta[-]-wo-no ,	qa-ši-re-wi-ja , e-re-te-ri-ja	*169 11

Що ж стосується першої секції, яка пов'язана з rawakeja (рядки 2–11), то зазначимо, що тут текст побудований таким самим чином, як і у випадку з qasirewija: вказується місцевість, до якої належить rawakeja, а потім так само перераховуються імена людей, пов'язаних з нею, та вказується їхня загальна кількість. Але є й певні відмінності: наприклад, у секції з rawakeja не вказується ім'я її очільника, яким, як можна зрозуміти, був лавает (rawaketa). Також звертає на себе увагу сам факт того, що rawakeja знаходиться в столиці Критської держави – Кносси (konosija rawakeja).

Konosija rawakeja нараховує 31 людину, Anutoi qasirewija – 23 особи, Sukereo qasirewija – 13 чоловік (усього 67) [пор.: 4, р. 169–171].

Щодо пілоських текстів, то вони нічого не повідомляють нам про равакею, однак у них кілька разів згадуються басілейі.

лейям, на жаль, не збереглася. Однак для нас важливим є те, що дані документи засвідчують перебування басілей на утриманні палацу, а отже, і безпосередньо, на службі у нього.

У двопілоських документах серії Pa [див.: 1, р. 359] також фігурують басілейі, однак зміст їх залишається незрозумілим, з огляду на їхні короткі записи:

Певну інформацію про басілейідає нам ще одна кноссська табличка:
KN K 875

- .1], qa-si-re-wi-ja, di-pa, a-no-wo-to [
- .2 pe-ri-ta, qa-si-re-wi-ja, di-pa, a-no-wo-to, [
- .3 wi-na-jo, qa-si-re-wi-ja, di-pa, a-no-wo-to [
- .4 i-da-i-jo, qa-si-re-wi-ja, di-pa, a-no-wo-to [
- .5 sa-me-ti-jo, qa-si-re-wi-ja, di-pa, a-no-wo-to [
- .6 i-je-re-wi-jo, qa-si-re-wi-ja, a-no-wo-to *202VAS 10 po-ti-[

Як бачимо, у данному тексті, поряд із власними іменами (очевидно, імена басілевсів), що стоять у родовому відмінку, фігурує шість басілей. Напроти кожної басілейі скриптор дописав: *dīraanowoto* (δέπας 'αὐτό Foton – чаша без вушок) [див.: 11, р. 344]. На думку С.Я. Лур'є, тут ідеться про посвячення цих чаш до якогось храму [15, с. 223].

Таким чином, на основі наявної в нашому розпорядженні інформації ми можемо сказати, що равакея і басілейі – це колективи, що включають до свого складу певну кількість чоловіків (як бачимо, у випадку із кноссським документом As 1516 – від 13 чи 16 до 31), які належать до конкретних поселень і очолюються лавагетом і басілевсами відповідно. У державі було кілька басілей і одна або декілька равакей (як уже зазначалося, равакея згадується лише в Кноссі, однак не виключається, що ця організація існувала і в Пілосі).

Виходячи з того, що на чолі равакеї стоїть лавагет, а до самої равакеї входять дорослі чоловіки, ми можемо припускати, що її діяльність була так чи інакше пов'язана з військовою сферою. З іншого боку, урахувавши те, що функції басілевсів, за даними текстів табличок серії Jn, були пов'язані з контролем за роботою ковалів [див. про це: 1, р. 356], то в першу чергу слід висловити припущення, що басілейі являли собою організації, так чи інакше пов'язані з ремісничою, тобто господарською сферою [11, р. 229, 427; пор.: 1, р. 359-362; 3, р. 74-75; 18, с. 236-237]. Зважаючи ж на вражаючий паралелізм у тексті As 1516 між равакеєю і басілейями, можна говорити, що ці організації були подібними за своєю природою [18, с. 224] і виконували обидві чи одну з указаних функцій (військову і господарську).

На думку Дж. Дріссена, уся група чоловіків As 1516 могла бути аристократичним загоном бійців, подібним до хетської царської гвардії ("друзі царя") в Угариті, набраним на службу для виконання функцій особистої охорони кносськогованаки [4, р. 189-193]. З точки зору даного автора, це допомогло би пояснити те, що: у даному, надзвичайно довгому документі ім'я кожної особи виписується окремо; сам документ був знайдений в унікальному місці – "царській кімнаті" у східному крилі палацу; у тексті фігурують три важливі посадові особи (лавагет і два басілевси) [4, р. 181, 189].

С. Ніколуїсс, однак, цілком слушно вказує на те, що дбайливе внесення до списку імен усіх фігурантів було необхідним для своєчасної видачі їм продуктів харчування в обмін на надані ними послуги і не потребує якогось спеціального статусу (як-то "царська гвардія") цих осіб [7, р. 167]. До цього додамо, що писцями складено загалом багато документів, у яких ретельно фіксуються імена осіб різного соціального статусу; фігурування ж членів басілей і равакей поряд з важливими посадовими особами також не може безпосередньо свідчити про їхній високий статус, оскільки для табличок лінійного письма Б є характерною поява поряд в одному тексті осіб різного соціального статусу [див., напр.: PY Un 219; також: 17, с. 47; 18, с. 216 наст.].

Якщо точка зору, що прижилася в науці, про басілевсів як про регіональних дрібних лідерів, що тісно взаємодіють з палацом [13, р. 97; 14, с. 128-129; 10, р. 68; 1, р. 355, 363-364], відповідає історичним реаліям, і басі-

левс дійсно був лідером такого роду, то в першу чергу ми маємо вказати, що басілевс у рамках басілейі повинен був мати у своєму розпорядженні людей з області, на чолі якої він стояв. Самі ж ці люди, переходячи в його підпорядкування, уже в межах загону-басілейі мали сприймати його у першу чергу все ж таки не як палацового представника, а як їхнього "власного", місцевого, лідера і були особисто віддані йому з огляду на це.

Якими ж були відносини між лавагетом і членами равакеї? Зважаючи на вже згадані паралелі в As 1516, можна говорити, що лавагет відігравав у каносській равакеї таку ж роль, яку басілевси відігравали у своїх місцевих басілейях. Звідси можна зробити висновок (особливо, зважаючи на паралелі в топонімах: *konosija* – *Itijo* – *setoija*), що лавагет виконував функції, подібні до тих, що здійснювалися басілевсами, але вже в масштабах кносського, столичного, поселення [18, с. 224; 15, с. 219; 6, р. 6].

Чи дозволяє це нам вбачати в лавагеті одного з більш-менш типових мікенських басілевсів? Очевидно, що ні. Хоч лавагет уподібнюється за своїми функціями до басілевсів, усе ж першого від останніх якісно відрізняє те, що його повноваження пов'язані з діяльністю у столиці, а не в рядових поселеннях.

Хоч тексти лінійного письма Б не дають ґрунтовних підстав сприймати лавагета як головнокомандувача збройних сил у загальнодержавному масштабі [18, с. 223; 16, с. 164], саме перебування на посаді керівника в столиці якісно відрізняється від управління будь-яким іншим, нехай, навіть, і не одним поселенням, адже столиці крито-мікенських царств відрізнялися від інших поселень не лише розмірами, але й якісними показниками: саме в них розташовувалися принципово інші структури – палаци, осередки цивілізації, – які виконували центральні управлінські функції в масштабах уже всієї територіальної палацової держави. Лавагет, будучи главою столичної равакеї, а також, як ми спробували показати, у певному розумінні, і лідером Кноссу – загальнодержавного політичного центру, – виконуючи в межах столиці функції, подібні до функцій басілевсів, мав координувати і діяльність усіх басілевсів, а отже, і басілей, держави [пор.: 18, с. 224]. Так чи інакше, палацова держава управлялася з єдиного центру і будь-який з її лідерів – *wanaka* чи *rawaketa* – тяжів до посилення своїх повноважень у політичній, а отже, і в господарській, і у військовій сферах.

У господарських документах писці, як правило, дають інформацію про заняття чи професію фігурантів (коваль, зброяр, хлібопек, пастух, свинопас), їхній статус (раб, терет, *kotoonoko*, *ka-maewes*), реалії поточного господарського процесу, в який вони втягнуті (отримання металу, розподіл землі, її оренда) тощо. Тексти ж, що стосуються равакеї й басілей, на фоні цього здаються досить мовчазними і такого роду інформація про них невідома: не вказується ні професія фігурантів цих колективів, ні сфера їхньої діяльності. Така відсутність жодних скільки-небудь надійних свідчень про господарську діяльність равакеї, басілей чи окремих їхніх членів змушує нас відмовитися від точки зору, що діяльність равакеї і басілей була скільки-небудь суттєво пов'язана з господарсько-ремісничою сферою.

З іншого боку, як уже зазначалося, тексти табличок дають можливість чітко зрозуміти, що равакея і басілейї були колективами дорослих чоловіків, набраних за принципом проживання в одному поселенні, очолені конкретними вождями, і як таких, що перебувають на утриманні держави. І в цьому відношенні вони нагадують не стільки групи ковалів із серії Jn, що отримали чи не отримали "завдання", скільки загони веслярів (ereta), що фігурують у пілоскій табличці An 610 (також див.: An 1, An 724). Ці веслярі, хоча й не згадуються поіменно, однак реєструються за їхніми поселеннями (напр., ekerewa, rijo) або під началом конкретних лідерів (напр., ekerawo, wedanewo, daminiyo та ін.). Як і у випадку з равакеєю і басілейями кількість чоловіків в їхніх загонах у середньому було 20–40 осіб і вони позначаються ідеограмою VIR. Усе це змушує нас схилитися до точки зору, що равакея і басілейї – це набрані державою колективи чоловіків задля залучення їх до воєнної сфери.

Повертаючись до кноської таблички KN K 875, слід зазначити таке. Ураховуючи, що одна басілейя могла нараховувати в середньому близько 15–20 чоловіків, складно уявити, щоб палац замовив одразу шістьом басілейям виготовити відносно одночасно десять однакових посудин. Очевидно, будь-яка реміснича організація, що була на державному утриманні, мала б концентруватися на якихось окремих більш-менш спеціалізованих галузях ремесла.

Інтерпретуючи зміст даної таблички, логічніше, на нашу думку, було б припустити, що палац замовив ці кубки в одного виробника і з певного приводу передав їх у дарунок басілейям. З огляду на високу культуру вживання вина в стародавній Греції, будь-яка, майстерно створена посуда, подарована державою, мала не лише широко використовуватися, але й високо цінуватися колективом воїнів, у тому числі й як символ єднання їх з правителем.

Висновки. Таким чином, на основі наявних у нашому розпорядженні джерел, ми можемо зробити такі висновки. Равакея і басілейї – це колективи, що включають до свого складу певну кількість чоловіків, які належать до конкретних поселень і очолюються лавагетом і басілевсами відповідно. В ахейській державі могло бути кілька басілей і одна, а можливо і більше равакей. Зважаючи на вражаючий паралелізм у тексті As 1516 між равакеєю і басілейями, можна зробити висновок, що ці організації були подібними за своєю природою і виконували подібні функції. Басілевс, як локальний вождь, у рамках басілейї мав у своєму підпорядкуванні людей з області, на чолі якої він стояв. Самі ж ці люди, переходячи в його підпорядкування в межах цієї організації, мали сприймати його, у першу чергу, не як палацового представника, а як свого, місцевого, лідера. Досить імовірно, що лавагет відігравав у каносській равакеї таку ж роль, яку басілевси відігравали у своїх місцевих басілейях, і виконував функції, подібні до тих, що здійснювалися басілевсами, але вже в масштабах столичного поселення. Крім того, лавагет, очевидно, мав координувати і діяльність усіх басілевсів держави.

Відсутність жодних скільки-небудь чітких свідчень про господарську діяльність равакеї й басілей змушує нас відкинути точку зору, що діяльність равакеї і басілей була пов'язана з господарсько-ремісничою сферою. Натомість, равакея і басілейї – як колективи дорослих чоловіків, набраних за принципом проживання в одному поселенні, очолені конкретними вождями і, як такі, що перебувають на утриманні держави, – можуть бути прирівняними до загонів веслярів, які фігурують у пілоскій табличці An 610. Усе це, у свою чергу, змушує нас зробити головний висновок, що равакея і басілейї –

це набрані державою колективи чоловіків задля залучення їх до воєнної сфери.

Список використаних джерел

1. Carlier P. QA-SI-RE-UetQA-SI-RE-WI-JA / P. Carlier // R. Laffineur and W.-D. Niemeier (eds.), *Politeia: Society and State in the Aegean Bronze Age*. – Liège, 1995. – P. 355–364.
2. Chadwick J., Killen J. T., Olivier J. P. The Knossos Tablets / J. Chadwick, J. T. Killen, J. P. Olivier. – Cambridge University Press, 2012. – 488 p.
3. Deger-Jalkotzy S. Working for the Palace: Some Observations on PY An 261 / S. Deger-Jalkotzy // *A-NA-QO-TA. Studies Presented to J. T. Killen (Minos 33–34 [1998–1999])*, ed. J. Bennet and J. Driessen. Salamanca: Ediciones Universidad de Salamanca. – 2002. – P. 65–81.
4. Driessen J. Quelques remarques sur la 'grandetablette' (As 1516) de Cnossos / J. Driessen // *Minos*. – 1985. – 19. – P. 169–193.
5. Killen J. T. Wheat, Barley, Flour, Olives and Figs on Linear B Tablets / J. T. Killen // *Food, Cuisine and Society in Prehistoric Greece (Sheffield Studies in Aegean Archaeology 5)*, ed. P. Halstead and J. C. Barrett. – Sheffield, 2004. – P. 155–173.
6. Lejeune M. Le damos dans la société mycénienne / M. Lejeune // *Revue des études grecques*. – 1965. – 78. P. 1–22.
7. Nikoloudis S. The rawaketa, Ministerial Authority and Mycenaean Cultural Identity. PhD Dissertation / S. Nikoloudis. – University of Texas at Austin. – 2006. – 280 p.
8. Olivier J.-P. À propos d'une "liste" de desservants de sanctuaire dans les documents en linéaire B de Pylos / J.-P. Olivier. – Bruxelles: Presses Universitaires de Bruxelles, 1960. – 162 p.
9. Olivier J.-P., Del Frio M. The Pylos Tablets Transcribed: deuxième édition / J.-P. Olivier, M. Del Frio. – Libreriauniversitaria.it, 2020. – 381 p.
10. Palaima Th. G. Wanaks and related power terms in Mycenaean and later Greek / Th. G. Palaima // *Ancient Greece: from the Mycenaean palaces to the age of Homer*. Ed. By Sigrd Deger-Jalkotzy and Irene S. Lemos. – Edinburgh: Edinburgh University Press, 2006. – P. 53–71.
11. Palmer L. The Interpretation of Mycenaean Greek Texts / L. Palmer. – Oxford: Clarendon Press; Toronto: Oxford University Press, 1963. – XVI, 488 p.
12. Palmer R. Wheat and Barley in Mycenaean Society / R. Palmer // *Mykenaiika. Actes du IXe Colloque international sur les textes mycéniens et égéens (BCH Suppl. 25)*, ed. J.-P. Olivier. – Paris, 1992. – P. 475–497.
13. Ventris M., Chadwick J. Evidence for Greek Dialect in the Mycenaean Archives / M. Ventris, J. Chadwick // *The Journal of Hellenic Studies*. – Vol. 73. – 1953. – P. 84–103.
14. Бартонек А. Златообильные Микены / А. Бартонек. – М.: Наука, 1991. – 352 с.
15. Лурье С. Я. Язык и культура микенской Греции / С. Я. Лурье. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1957. – 404 с.
16. Перещ В. M. Menuwa, ekerawo, rawaketa за даними тексту таблички PY An 724 / В. М. Перещ // *Гілея: науковий вісник*. – 2019. – Вип. 143(1). – С. 162–165.
17. Перещ В. М. Термін "wanaka" ("владика") у пілоских текстах серії Fr i Un 219 (до питання про царську владу в микенській Греції) / В. М. Перещ // *Журн. Східноєвроп. права*. – 2014. – № 4. – С. 45–52.
18. Полякова Г. Ф. Социально-политическая структура пиловского общества (по данным линейного письма В) / Г. Ф. Полякова. – М.: Наука, 1978. – 272 с.

References

1. Carlier, P. (1995). QA-SI-RE-U et QA-SI-RE-WI-JA. In R. Laffineur and W.-D. Niemeier (Eds.), *Politeia: Society and State in the Aegean Bronze Age*. Liège: Univ. de Liège.
2. Chadwick, J. & Killen, J. & Olivier, J. (2012). *The Knossos Tablets*. Cambridge: Cambridge University Press.
3. Deger-Jalkotzy, S. (2002). Working for the Palace: Some Observations on PY An 261. In J. Bennet & J. Driessen (Eds.), *A-NA-QO-TA. Studies Presented to J. T. Killen (Minos 33–34 [1998–1999])*. Salamanca: Ediciones Universidad de Salamanca.
4. Driessen, J. (1985). Quelques remarques sur la 'grandetablette' (As 1516) de Cnossos. *Minos*, 19, 169–194.
5. Killen, J. (2004). Wheat, Barley, Flour, Olives and Figs on Linear B Tablets. In P. Halstead & J. C. Barrett (Eds.), *Food, Cuisine and Society in Prehistoric Greece*. Oxford: Oxbow Books. – P. 851–872.
6. Lejeune, M. (1965). Le damos dans la société mycénienne. *Revue des Études Grecques*, 78 (369–370), 1–22.
7. Nikoloudis, S. (2006). The rawaketa, Ministerial Authority and Mycenaean Cultural Identity. PhD Dissertation, University of Texas at Austin.
8. Olivier, J.-P. (1960). À propos d'une "liste" de desservants de sanctuaire dans les documents en linéaire B de Pylos. Bruxelles: Presses Universitaires de Bruxelles.
9. Olivier, J.-P. & Del Frio, M. (2020). *The Pylos Tablets Transcribed: deuxième édition*. Libreriauniversitaria.it.
10. Palaima, Th. G. (2006). Wanaks and related power terms in Mycenaean and later Greek. In S. Deger-Jalkotzy & I. S. Lemos (Eds.), *Ancient Greece: from the Mycenaean palaces to the age of Homer*. Edinburgh: Edinburgh University Press. – P. 53–71.
11. Palmer, L. (1963). *The Interpretation of Mycenaean Greek Texts*. Oxford: Clarendon Press.

12. Palmer, R. (1992). Wheat and Barley in Mycenaean Society. In J.-P. Olivier (Ed.), *Mykenika. Actes du IXe Colloque international sur les textes mycéniens et égéens (BCH Suppl. 25)*. Athènes: Ecole Française d'Athènes. — P. 173–196.

13. Ventris, M. & Chadwick, J. (1953). Evidence for Greek Dialect in the Mycenaean Archives. *The Journal of Hellenic Studies*, 73, 84–103. DOI: 10.2307/628239.

14. Bartonek, A. (1991). *Gold-rich Mycenae*. Moscow: Science. [In Russian].

15. Lurie, S. (1957). *Language and Culture of Mycenaean Greece*. Moscow – Leningrad : USSR Academy of Sciences Publishing House. [In Russian].

16. Pereshch, V. (2019). Menuwa, ekerawo, rawaketa according to the text of the tablet PY An 724 // *Gileya*, 143(1), 162–165. [In Ukrainian].

17. Pereshch, V. (2014). The term "wanaka" ("lord") in Pylia texts of the Fr series and Un 219 (about the question of the monarchy in Mycenaean Greece). *Journal of Eastern European Law*, 4, 45–52. [In Ukrainian].

18. Polyakova, G. F. (1978). *Socio-political structure of Pylia society (according to Linear B)*. Moscow : Science. [In Russian].

Надійшла до редколегії 02.09.20

V. Pereshch, PhD in History, Associate Professor
The University of Modern Knowledge, Kyiv, Ukraine

RAWAKEJA AND QASIREWIJA ACCORDING TO THE TEXTS OF LINEAR B

This article examines the terms rawakeja (an organization of lawagetas) and qasirewija (an organization of basileis) based on the evidence from documents written in the Linear B script. In an analysis of the Knossos text As 1516, the author finds that these organizations are groups that include a number of men who belong to specific settlements and are headed by lawagetas and basileis, respectively. Given the striking parallelism in this text between rawakeja and qasirewija, the author concludes that these organizations were similar in nature and performed similar functions. The study determined that a basileus, as a local leader, had the people from the area he headed under his control; these people themselves, subordinating to him within this organization, had to perceive him, first of all, not as a palace representative, but as their own, local leader. Analyzing the positions of the rawakeja and qasirewija in the text As 1516, the author concludes that the lawagetas played the same role in the Knossian rawakeja as the basileis played in their local qasirewija, and performed functions similar to those performed by the basileis, albeit on the scale of a metropolitan settlement; in addition, the lawagetas apparently had to coordinate the activities of all the basileis of the state.

The lack of any clear evidence pertaining to the economic activities of rawakeja and qasirewija leads the author to reject the view that the activities of these organizations were related to the economic and craft sphere. Instead, the rawakeja and qasirewija, as groups of adult men recruited on the principle of living in one settlement, and being led by specific leaders, and as those who are dependent on the state, are comparable to the detachments of rowers listed in the An 610 tablet. All this, in turn, allows the author to draw the main conclusion that rawakeja and qasirewija are groups of men recruited by the state for the purpose of involvement in the military sphere.

Keywords: qasirewija, rawakeja, basileus, lawagetas, Mycenaean civilization, Achaean Greece.

УДК 783.8(477)

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2020.146.11>

Т. Пшеничний, д-р іст. наук, асист.
ORCID: 0000-0003-2484-2694

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

О. Засадна, канд. мистецтвознавства, старш. викл.
Національна музична академія України імені П. І. Чайковського, Київ, Україна

УКРАЇНІЗАЦІЯ БОГОСЛУЖБОВОГО ЖИТТЯ

У 1917 – НА ПОЧАТКУ 1919 РР.: ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРАКТИЧНІ ШЛЯХИ ВТІЛЕННЯ

Суспільно-політичні трансформації, викликані українською революцією 1917–1921 рр., підняли на поверхню повсякденного життя актуальні питання не лише політичного характеру, але й культурного і навіть світоглядного. Змагання за державність не могло залишити на маргінесах людської пам'яті й церковну проблематику, яка значної популярності набула не в 1917 р, а лише в 1918 р. Саме в цьому році зароджується та актуалізується автокефальний рух на українському церковному просторі Наддніпрянщини, члени якого заявили про бажання створити Українську Православну Церкву незалежну від Російської Православної Церкви.

Представлено процес українізації літургійного життя як невід'ємну складову автокефального руху. На прикладі діяльності видатних українських композиторів початку ХХ ст. показано їхнє місце у творенні церковних творів українською мовою, які увійшли до української й світової духовної спадщини. Крім того, автори вказують на сплеск просвітницького руху, який був викликаний українізацією церковного життя та його масштаби.

Ключові слова: Українська Православна Церква, Російська Православна Церква, автокефалія, українізація, церковна музика.

Українська церковна традиція – це надбання українського народу. Вона формувалася протягом століть і належить сьогодні до національної культурної спадщини держави. В її основі лежить духовний досвід поколінь, який на генетичному рівні впливає на формування менталітету нації. Цей метафізичний процес виходить за межі людської раціональності та емпіричності, він практично завжди залишається некерованим. Однак є фактори, що можуть вплинути на його скріплення або ж, навпаки, завдати йому руйнації.

Очевидним є той факт, що культурний простір України формувалася під впливом різних чинників. Одним із таких був, звісно, і церковний. Це лише підтверджує, що місце церкви, як авторитетної інституції в житті українського народу, не слід недооцінювати. Радянська історіографія намагалася заперечити цей факт, інтерпретувати його на свій, заідеологізований атеїстичними дог-

мами, лад. Проте крізь призму історичної ретроспективи, маємо чудову нагоду побачити, що значною мірою саме в церковному середовищі вдалося зберегти споконвічні традиції українського народу, його сакральну спадщину, мову. Наочним прикладом є події Української революції 1917–1921 рр. Адже в першій половині ХХ ст. мовне питання стало одним з наріжних каменів українського національно відродження, яке спалахнуло на хвилях революційних подій. Для його досягнення окремі представники тогочасної української еліти згодні були ризикувати, працювати, творити всупереч політичній кон'юктурі доби. Так, це відбулося на українському церковному просторі у тому числі й через українізацію найважливішого – літургійного життя, літургійних творів, богослужбової традиції. Власне, у розкритті цієї тематики і полягає актуальність запропонованої статті. Автори ставлять за мету показати феномен українізації

літургійного життя на українських землях в один із найдраматичніших періодів вітчизняної історії XX ст.

В українській історіографії національні ініціативи українських урядів в умовах революційних подій 1917–1921 рр. розкрито доволі широко [15; 10; 6]. З початком 1990-х рр. наукові горизонти дослідників почали розширятися шляхом охоплення ними досі неактуалізованих проблем. Зокрема, чільне місце стала займати церковно-релігійна проблематика, крізь призму якої науковці намагалися побачити масштаби революційних подій, їхню багатогранність, складову компонентів тощо. До плеяди таких істориків слід віднести В. Ульяновського [16; 17], В. Андрусишина [1; 2; 3] та ін. Кожен з них зробив свій внесок у вивчення складних, дискусійних, забутих або ж сфальсифікованих сторінок Української революції на початку XX ст.

1917 р. став рубежем у новітній історії України. Революційні події активізували в середовищі української інтелігенції ініціативи, які давним-давно осіли на маргінесах суспільної свідомості. Змагання за державність винесли на загальнорелігійну проблематику. В окремих політичних колах Правобережжя та Наддніпрянщини стала зароджуватися концепція церковної автокефалії. У січні 1918 р. вона стала темою обговорення на Першій сесії Всеукраїнського Церковного Православного Собору, що проходив в Києві. Серед ідей собору, зазначає М. Ржевська, "... мала стати легітимізація відокремлення української церкви та українізація обряду богослужіння" [12, с. 64]. Такі мотиви слід розглядати і в контексті протистояння російського та українського церковного руху, який в 1917 р. почав набувати яскравих, відмінних між собою, форм. За матеріалами газети "Слово", що висвітлювала перебіг Собору, про це ж було заявлено делегатом з'їзду П. Соборянином на Першій його сесії: "Історія поставила Собору важливі завдання: (...) надати Церкві національні форми, наблизити її тим до потреб і до розуміння народу (...)" [14, с. 2].

Реакція з боку Української православної церкви на українізацію церковного життя загалом, а богослужбового зокрема, була різноманітною. Від доволі радикальних гасел із критикою в бік її ініціаторів і прихильників, до радикального несприйняття її. Щодо останнього, то ще наприкінці 1917 р. з протестом проти "насильної українізації Южної Росії" [20, арк. 18], виступала адміністрація Київської духовної академії.

Попри всі труднощі, які виникли під час дискусій над темою незалежності вітчизняного церковного простору від Російської православної церкви, Друга сесія Всеукраїнського Церковного Православного Собору все ж таки змінила підхід церковних діячів та окремих політиків на бачення майбутнього української церкви. Без перебільшення можна зазначити, що окремі секційні засідання Собору носили характер жорстких дебатів, учасники яких, часто-густо, не стримували шквалу емоцій у своїх висловлюваннях.

Третя, остання і ключова, сесія Собору стала найбільш значущою для української церкви при пошуку власної національної ідентичності. Її намагалися показати крізь призму різних чинників, зокрема й через очищення національного богослужбового обряду від російських літургійних впливів (мова служіння, мова піснеспівів, мова церковної літератури тощо) [12, с. 61–79]. Так, у листопаді 1918 р. була створена спеціальна Комісія з українізації літургії, на яку покладалася обов'язок реформування церковного співу. До її складу входили як провідні музичні діячі (серед яких К. Стеценко, О. Кошиць, П. Козицький, В. Петрушевський), так і окремі священики (літургісти, кантоністи, викладачі духо-

вних семінарій). Так, перебіг дискусій та обговорень навколо роботи згаданої вище Комісії частково висвітлювалися на сторінках часопису "Слово". Зокрема у № 43 за 22 листопада 1918 р. була розміщена стаття, у якій окремі священники-автокефалісти критикували наспіви Києво-Печерської Лаври, вважаючи їх "надто спотвореними ніконівською реформою 1653 р." [5, с. 1]. Водночас у церковному середовищі набував усе більшої критики так званий знаменний розспів, який, як тоді писалося в газетах, був "...не до вподоби народові українському через свою тягучість" [5, с. 1]. Більше того, музика Д. Бортнянського, А. Веделя, М. Березовського, а з ними також і окремих російських композиторів, частиною церковних композиторів, а часто і самими церковниками, розцінювалася, як надто театральна, що не відповідає духу церковної служби, східнохристиянській аскетичній харизмі тощо. Іншими словами, критики відзначали її складність для сприйняття, оскільки музика несла інше світоглядно-емоційне наповнення, для розуміння якого необхідна була певна інтелектуальна підготовка.

Зазначеним вище ідеям протистояла позиція іншої групи. Так, О. Кошиць пропонував поєднати київський розспів із народнописанними джерелами, подібно до російського досвіду, зокрема О. Кастальського [8, с. 4]. У свою чергу П. Козицький стверджував, що такими творами "... загальне релігійне почуття богомольців не було задоволене ... [оскільки] закладався асоціативний зв'язок між церковними та світськими настроями" [7, с. 2]. Тому єдиним способом надати українській церковній музиці виразних національних рис, на думку П. Козицького, був шлях, прокладений К. Стеценком – використання "... тих релігійних елементів, що є утворені та утворюються самим народом, тобто колядок і кантів, тих форм, в які вливаються сучасні релігійні переживання й почуття народної душі" [7, с. 2].

Актуальною проблемою, яка обговорювалась під час засідань Комісії з українізації літургійного життя в українській церкві, було введення загальнонародного церковного співу в українських храмах. Згадуваний вище К. Стеценко зазначав: "Я стою за необхідність негайного введення загальних співів у церкві. Це найліпший спосіб українізації церковного співу. При таких співках народ не додержується вивчених гармонічних ходів, а несвідомо творить" [13, с. 4]. Варто зазначити, що ця ідея знайшла своє втілення як у композиторській творчості (у Літургіях К. Стеценка (версії для народного та професійного хорів), П. Демуцького (Літургія для народного хору)), так і безпосередньо у відправах (у київському соборі св. Софії, крім професійного, був заснований "народний" хор – хор із прихожан; ці два колективи по чергого співали на богослужіннях протягом кількох років). Ситуація почала змінюватися із загостренням процесу радянської українізації українських земель у другій половині 1920-х рр.

У кінцевому результаті, одним із ключових наслідків церковних дебатів, які велися під час Першого Всеукраїнського Церковного Собору, стало питання українізації українського православ'я загалом і чітке відокремлення її від російського культурного простору. В анонімному листі до Канцелярії Всеукраїнської Православної Церковної Ради, що була в м. Києві за адресою вул. Володимирська, 24, у період роботи Всеукраїнського Православного Церковного Собору надходили повідомлення із закликом повернути українській церкві національні риси. В одному з них зустрічаємо такі слова, автор яких, на жаль, невідомий: "Всім відомо, що православна церква на Україні зійшла у своєму житті з євангельського ґрунту, і замість того, щоб бути захистом і притулком для тих, що знесилені життєвою пра-

цею і обтяжені скорботами – зробилась в руках пануючих класів знаряддям для поневолення трудових і неосвічених верств населення" [18, арк. 1]. Хто б не був автором цих рядків, але їхній зміст указував на деструктивну роль російського церковного чинника в українському церковному просторі. Обурення викликало і витіснення людей із життя церкви. Свідченням цьому є інший текст із зазначеного вище листа: "... були ж часи, коли українська православна церква дбала про освіту людности, про розповсюдження знань, про науку. Це було тоді, коли церковними справами не одні попи та архієреї займалися, як нині, а вся людність" [18, арк. 1].

Ідея українізації церковного життя в молодій Українській Державі, яка наприкінці 1918 р. поринула в чергову політичну кризу, була чи не найбільше викристалізованою з усього спектра ідей, які загострювали національні змагання. У додатку до Київського єпархіального вісника № 5 від 7 (20) травня 1918 р., що друкувалося в друкарні Києво-Печерської Успенської Лаври, зустрічаємо цілу статтю під заголовком "Про українізацію богослужіння" [9, с. 17–20]. У ній, зокрема, зазначалося: "У богослужінні відображається не лише сутність і характер релігійної системи, але разом із тим доволі рельєфно проявляється і сам процес засвоєння релігійних істин свідомістю людини, а іноді навіть переведення цих істин у життя" [9, с. 18]. Доволі жваво українізацію обговорювало населення тогочасного Києва, про що також часто публікувалося в церковній періодиці. Кияни, зокрема, так про неї висловлювалися: "... устремління до українізації богослужіння слід визнати цілком природним. Однак щоб таким же виявилось проведення цієї українізації в життя, потрібна велика обережність. У цій справі, більш аніж де-небудь, слід остерігатися штучності, оскільки штучне перетворення народної свідомості взагалі, а релігійної зокрема, ... в окремих випадках надзвичайно небезпечний процес" [9, с. 19]. Однак такої думки дотримувалися прихильники автономістського руху в українській церкві, які не бажали розриву з Московською патріархією. В українізації вони вбачали руйнування церковнослов'янського музичного літургійного колориту, що також сприймалося у світлі руйнування традицій, на яких виховалося не одне покоління населення міста [9, с. 19].

Урешті-решт, після гарячих диспутів, 4 грудня 1918 р. спеціальна Комісія ухвалила рішення, згідно з яким основою для втілення "не тільки православного, а й національного" церковного співу на Україні були визнані, передусім, побожні пісні (які потрібно було збирати й вивчати), а також канти і колядки. Їхні стилістичні особливості, ішлося в документі, необхідно було використовувати в авторській богослужбовій творчості: "Церковні композитори повинні відокремлювати ті елементи, які уявляють із себе національну рису українського співу, і з них будувати церковну мелодію" [4, с. 1].

Таким чином, на кінець 1918 р. український церковний простір заповнив відверто реформістський рух, у якому провідне місце зайняли тенденції саме українського національного відродження. Для тодішньої політичної та культурної еліти України, ситуація, що розгоралася на суспільній арені, стала явним викликом. Українізація проникала в усі сфери життя народу, ба, навіть в армію. До речі, саме через церковно-релігійний чинник просвітницька робота серед солдатів вітчизняних збройних формувань почала набувати національних тенденцій. Так, на листопадовому засіданні Третьої сесії Всеукраїнського Православного Церковного Собору, коли дискутувалося питання українізації церковного життя, свої думки висловлювало як і військово-духовен-

ство (капелани), так і представники від військових частин (світські особи).

Проте новим етапом реформування українського церковного простору став 1919 р., коли було створено Хорову комісію, яку згодом було перейменовано в Комісію церковних співів. У тому ж таки році, а пізніше й 1920-х рр. її очолювали видатні діячі вітчизняного музичного мистецтва К. Стеценко і П. Козицький. У Центральному державному архіві вищих органів влади України зберігається унікальний документ, що містить інформацію про статус і напрями роботи цієї структури. Зокрема, у ньому читаємо: "Хорова комісія при Церковній раді об'єднаних парахвій м. Києва (утворилась на базі ВПЦР) є вищим органом в усіх справах церковного співу в українських церквах і до компетенції її належить:

I. Організація церковних хорів та об'єднання їхньої діяльності.

II. Розробка, ухвала та видання церковно-музичного репертуару як для хорів, так і для загальних церковних співів.

III. Контроль за діяльністю хорів і регентів" [19, арк. 1].

У цьому документі було чітко визначено ключові напрями діяльності, що їх ініціювала група у складі К. Стеценка, П. Козицького, а згодом і Я. Яциневича. І хоч не всі вони були реалізовані, проте є надзвичайно цінними для створення виразного уявлення про специфіку розвитку та пропагування української духовної музики в період розквіту української культури в буремні часи Української революції. Серед них, перш за все, привертають увагу такі аспекти:

- комісією була запланована організація одного великого хору для чотирьох київських парафій "з метою вивчення однакового матеріалу", що "дасть можливість для урочистих служб Божих, молебнів (...) мати гарний великий хор", "знайомити широке громадянство з найкращими церковно-музичними творами шляхом публічних концертів" [19, арк. 6–7] і сприятиме організації церковних співаків, які до цього часу не мали жодних професійних об'єднань, в ідейне професійне художнє товариство. Більше того, із часом таких уже достатньо фахових співаків планувалося залучати до популяризації ідей Хорової комісії в різних регіонах України: "В разі поширення церковного руху (...) члени хору, на випадок вимог, можуть бути командировані для організації та керування хорами на провінції, як люди, що пройшли добру школу тут у Києві, центрі українського церковного життя" [19, арк. 6–7];

- планувалося проведення творчих конкурсів із наданням переможцям "премії за написання оголошених творів, за розробку українського осьмогласія, Київського розспіву, за цілі служби Божі, молебні..." [19, арк. 6–7];

- за аналогією до фольклористичної праці проєктувалося проведення польових досліджень з метою фіксації автентичних церковних розспівів у різних регіонах України та їхнього подальшого вивчення: "Серед дяків і священників багато є знавців старовинних мелодій і розспівів церковних. Збирання їх, а потім художню обробку необхідно перевести в життя, організувавши етнографічну секцію для запису їх та видання" [19, арк. 7].

Очевидно, що цей процес виявився не таким простим і безконфліктним, як може здатися на перший погляд. Тому Комісія також повинна була за аналогією до цензурних органів колишньої Російської імперії мати функції й права монопольного органу, що дозволятиме або не дозволятиме виконання новостворених піснеспівів в українських соборах. Говорячи мовою документів, маємо нагоду переконатися, що Комісія перебрала на себе всі важелі контролю над церковними хорами "... аби вони (церковні хори – *авт.*) співали у церкві тільки

ті композиції та переложення, які відповідають духові української церкви. Через це репертуар мусить виконуватися лише той, який ухвалить Комісія. Такий порядок сприятиме певній художній чистоті хорового церковного матеріалу і захистить його від забруднення малоцінними або й зовсім невдалими творами" [19, арк. 6]. Зважаючи на історичні обставини епохи, а також і культурні трансформації в українському суспільстві, цей крок був необхідним: організаційний досвід російської церковно-музичної цензури мав бути досить результативним і важливим для ефективності процесів автокефалізації в Україні й відновлення україномовності в усіх сферах церковного життя.

Таким чином, урахувуючи весь спектр суспільно-політичних процесів наприкінці 1917 – на початку 1919 рр., можемо констатувати той факт, що українство вперше за багато десятиліть отримало реальний шанс заявити про себе на географічній та політичній карті Європи. Попри доволі нестійку політичну ситуацію, яка змінювалася немов візерунки в калейдоскопі, вітчизняна церковна арена почала зазнавати серйозних змін. Їхні масштаби та наслідки лише з висоти ХХІ ст. можна достойно та об'єктивно оцінити. Попри критику, яка лунає в бік українських урядів доби української революції 1917–1921 рр., усе ж таки заслуговують шани і поваги ті акції, які їм вдалося актуалізувати і втілити в життя. Очевидно і не дарма сучасний історик, професор Гарвардського університету С. Плохій у своїй книзі "Брама Європи" так оцінює один з етапів Української революції, а саме добу Гетьманату П. Скоропадського: "Правління Скоропадського виявилось великим благом для українського державного та інституційного будівництва" [11, с. 277–278]. Проявом цього стало спроба реформування українського церковного життя, шляхом українізації літургійного обряду. Мета заходів до елементарного була проста, однак неймовірно складна для реалізації. За ними стояло питання відокремлення вітчизняного церковного простору від Російської Православної Церкви, яка протягом століть зуміла витворити на території українських земель нову церковно-колоніальну світоглядну систему, здатну захистити "російський православний світ" від "ворогів".

Всеукраїнський Православний Церковний Собор 1918 р., який породили політичні баталії доби, відверто засвідчив присутність в українському суспільстві прошарку населення, яке прагнуло церковної автокефалії для Української Православної Церкви. У зв'язку із цим національна ідея тісно переплелася з християнською традицією народу, оскільки остання була міцно закорінена в національній культурі. Тому українізація богослужбового життя виявилася серйозним новітнім віянням, яке інтегрувалося в культурний та сакральний простір українців. Свідченням цьому є глибока спадщина творців українського музичного церковного мистецтва, зокрема М. Леонтовича, К. Стеценка, О. Кошиця та ін.

Список використаних джерел

1. Андрусишин Б. Церква в Українській державі. Доба Центральної Ради / Б. Андрусишин. – К. : Либідь, 1997. – 200 с.
2. Андрусишин Б. Церква в Українській державі. Доба Гетьмана П. Скоропадського / Б. Андрусишин. – К. : Либідь, 1997. – 200 с.
3. Андрусишин Б. Церква в Українській державі. Доба Директорії УНР / Б. Андрусишин. – К. : Либідь, 1997. – 172 с.
4. Всеукраїнський Православний Церковний Собор. Третя сесія. Комісія Собору (без автора) // Слово. – К., 1918. – № 32. – 7 листоп. – С. 1.
5. Всеукраїнський Православний Церковний Собор. Третя Сесія. Праця комісії Собору. Комісія по українізації служби Божої (без автора) // Слово – К., 1918. – № 43. – 22 листопа. – С. 1.

6. Гай-Нижник П. П. УНР та ЗУНР: становлення органів влади та національне державотворення / П. П. Гай-Нижник. – К. : Щек, 2010. – 304 с.
7. Козицький П. Новий твір К. Стеценка (музика до православної панихиди) і його значіння, як культурно-музичного явища / П. Козицький // Слово. – К., 1918. – № 30. – 5 листоп. – С. 2-3.
8. Кошиць О. А. До реформи церковних співів / О. А. Кошиць // Слово. – К., 1918. – № 47. – 27 листоп. – С. 4.
9. Об українізації богослуження // Прибавление к "Киевскому Епархиальному Вестнику". – К., 1918. – № 5. – 7(20) мая. – С. 17–20.
10. Пиріг Р. Я. Українська гетьманська держава 1918 року. Історичні нариси / Р. Я. Пиріг. – К. : Інститут історії України, 2011. – 336 с.
11. Плохій С. Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності / С. Плохій. – Х. : КСД, 2016. – 496 с.
12. Ржевська М. Церковна музика Наддніпрянської України кінця 10–20-х рр. XX століття у контексті соціокультурних процесів / М. Ржевська // Українське музикознавство : наук.-метод. зб. – 2001. – Вип. 30. – С. 61–79.
13. Священник Стеценко К. Г. До реформи церковних співів / К. Г. Стеценко // Слово. – К., 1918. – № 46. – 26 листоп. – С. 4.
14. Соборніан П. Перша сесія Церковного Всеукраїнського Собору / П. Соборніан // Слово. – К., 1918. – № 21. – 25 жовт. – С. 2.
15. Солдатенко В. Ф. Революційна доба в Україні (1917–1920 роки): логіка пізнання, історичні постаті, ключові епізоди / В. Ф. Солдатенко. – К. : Парламентське вид-во, 2011. – 568 с.
16. Ульяновський В. І. Церква в Українській Державі 1917–1920 рр. (Доба Центральної Ради) / В. І. Ульяновський. – К. : Либідь, 1997. – 198 с.
17. Ульяновський В. І. Церква в Українській Державі 1917–1920 рр. (Доба Гетьмана Скоропадського) / В. І. Ульяновський. – К. : Либідь, 1997. – 318 с.
18. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 3984. – Оп. 1 – Спр. 20. – 10 арк.
19. ЦДАВО України. – Ф. 3984. – Оп. 3. – Спр. 33. – 12 арк.
20. Центральний державний історичний архів в місті Києві. – Ф. 711. – Оп. 3. – Спр. 3872. – 28 арк.

References

1. Andrusyshyn, B. (1997). *Church in the Ukrainian State. Period of the Central Council*. – Kyiv : Lybid. [In Ukrainian].
2. Andrusyshyn, B. (1997). *Church in the Ukrainian state. Hetmanate period P. Skoropadsky*. – Kyiv : Lybid. [In Ukrainian].
3. Andrusyshyn, B. (1997) *Church in the Ukrainian state. UPR directory period*. – Kyiv : Lybid. [In Ukrainian].
4. All-Ukrainian Orthodox Church Cathedral. The third session. Council Commissions (without author). (1918). *Slovo*, 32, 1–6. [In Ukrainian].
5. All-Ukrainian Orthodox Church Cathedral. The third session. The work of the committees of the Council. Commission on the Ukrainization of the Divine Service (without author). (1918). *Slovo*, 43, 1–6. [In Ukrainian].
6. Gay-Nyzhnyk, P. P. (2010). *UNR and ZUNR: the formation of government bodies and national state formation*. – Kyiv : Shcek. [In Ukrainian].
7. Kozytzkyi, P. (1918). K. Stetsenko's new work (music to the Orthodox memorial service) and its significance as a cultural and musical phenomenon. *Slovo*, 30, 2–3. [In Ukrainian].
8. Koshyts, O. A. (1918). Before church singing reform. *Slovo*, 47, 4. [In Ukrainian].
9. About Ukrainization of Divine Services. Supplement to the "Kyivskyi Eparkhialnyi Vistnyk". (1918), 5, 17 – 20. [In Ukrainian].
10. Pyrig, R. Ya. (2011). *The Ukrainian Hetman State in 1918. Historical essays*. – Kyiv : Institute of History of Ukraine. [In Ukrainian].
11. Plokhii, S. (2016). *Gate to Europe. History of Ukraine from the Scythian Wars to Independence*. – Kharkiv : KSD. [In Ukrainian].
12. Rzevska, M. (2001). Church music of the Dnieper Ukraine of the late 10's – 20's of the XX century in the context of socio-cultural processes. *Ukrainian Musicology : Scientific and methodological bulletin*, 30, 61–79. [In Ukrainian].
13. Priest Stetsenko K. G. to the reform of church singing. (1918)., *Slovo*, 46, 1–6. [In Ukrainian].
14. Soboryanin, P. (1918). The first session of the Church All-Ukrainian Council, *Slovo*, 21, 1–6. [In Ukrainian].
15. Soldatenko, V. F. (2011). Revolution period in Ukraine (1917–1920): logic of knowledge, historical figures, key episodes. – Kyiv, Parliamentary publishing house. [In Ukrainian].
16. Ulyinovskiy, V. I. (1997). Church in the Ukrainian State of 1917 – 1920 (Period of the Central Council). – Kyiv: Lybid. [In Ukrainian].
17. Ulyinovskiy, V. I. (1997). Church in the Ukrainian State of 1917 – 1920 (Period of the Hetman Skoropadsky). – Kyiv: Lybid. [In Ukrainian].
18. Central State Archives of Supreme Authorities and Governments of Ukraine, fund 3984, list 1, file 20, 10 sheets.
19. Central State Archives of Supreme Authorities and Governments of Ukraine, fund 3984, list 1, file 33, 12 sheets.
20. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, fund 711, list 3, file 3872, 28 sheets.

Надійшла до редколегії 12.06.20

T. Pshenychnyi, Dr. habil (History), Assistant Professor
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

O. Zasadna, PhD in Art Criticism, Senior Lecturer
Petro Tchaikovsky National Music Academy of Ukraine, Kyiv, Ukraine

UKRAINIANIZATION OF THE LITURGICAL LIFE IN 1917–1918

Socio-political transformations caused by the Ukrainian revolution of 1917–1921, made not only political issues relevant but also cultural and even ideological. In the struggle for statehood could not be ignored church problems that became very popular in society not in 1917, but only in 1918. It is this year that the autocephalous movement in the Ukrainian church space of the centre-region, whose members declared their desire to create a Ukrainian Orthodox Church independent of the Russian Orthodox Church, is appearing and actualized.

The article reflects the process of Ukrainianization of liturgical life as an integral part of the autocephalous movement. An example of the activities of Ukrainian composers at the beginning of the 20th century shows their place in the creation of church works in Ukrainian, which became part of the spiritual heritage of Ukraine and the world. In addition, the authors point to the educational movement, which was caused by Ukrainianization of church life and its scale.

The Ukrainian church tradition is the heritage of the Ukrainian people. It has been formed for centuries and belongs today to the national cultural heritage of the state. It is based on the spiritual experience of generations, which at the genetic level affects the formation of the mentality of the nation. This metaphysical process goes beyond the limits of human rationality and empiricity and is practically not always guided.

Domestic cultural space of Ukraine was formed under the influence of various factors. One of them was the church. The place of the church in the life of the Ukrainian people, of course, should not be underestimated. Soviet historiography attempted to deny this fact, to interpret it in its own, ideologically atheistic dogmas, and order. However, from a historic retrospective, today we have a great opportunity to see that, to a large extent, it was in the church environment that we managed to preserve the original traditions of the Ukrainian people, its sacred legacy, language.

The authors aim to show the phenomenon of Ukrainianization of liturgical life in Ukraine in one of the most dramatic periods in the national history of the twentieth century. 1917 became the frontier in the modern history of Ukraine. Revolutionary events intensified the initiatives of the Ukrainian intelligentsia that long settled on the margins of social consciousness. Competitions for statehood brought to the general church-religious issues. The All-Ukrainian Orthodox Church Council in 1918, which gave rise to political battles of the time, frankly testified to the presence in the Ukrainian society of the population who sought ecclesiastical autocephaly for the Ukrainian Orthodox Church. In this regard, the national idea was closely intertwined with the Christian tradition of the people, since the latter was firmly rooted in national culture.

Despite all the difficulties that arose during discussions about the theme of the independence of the domestic church space from the Russian Orthodox Church, the Third, the last and the key, the session of the Council became the most significant for the Ukrainian church in the search for its own national identity. She was tried to show through the prism of various factors, in particular – spiritual music and liturgical ritual. Thus, a special Commission on Ukrainianization of the Liturgy was created, which considered the reform of church chants, which included both leading musicians and priests. An urgent issue that was discussed during the meetings of the commission on the Ukrainianization of liturgical life in the Ukrainian church was the introduction of universal church singing in Ukrainian churches.

Ultimately, one of the key consequences of the church debate during the First All-Ukrainian Church Council was the question of Ukrainianization of the Ukrainian church in general and its clear separation from the Russian cultural space.

Thus, analyzing the entire spectrum of socio-political processes at the end of 1917 – early 1919, we can state the fact that for the first time in many decades Ukrainians have had a real chance to declare themselves on the geographical and political map of Europe.

Keywords: Ukrainian Orthodox Church, Russian Orthodox Church, autocephaly, ukrainianization, church music.

УДК: 94:325.54+327(450)

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2020.146.12>

В. Саварин, асп.

ORCID: 0000-0003-1756-4737

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

АЛБАНСЬКА ІМІГРАЦІЯ В ІТАЛІЮ В 1990-Х РОКАХ

Розглядаються передумови, перебіг та наслідки двох хвиль албанської міграції до Італії в 1990-х роках. Зроблено спробу систематизації підходів до вирішення міграційної кризи урядом Італії, та окреслено міжнародну співпрацю в рамках двосторонніх італійсько-албанських угод і міждержавних операцій. Резюмуючи, автор доходить висновку, що підходи еволюціонували між двома хвилями міграції та дали поштовх до створення нової системи реагування на нелегальну міграцію.

Ключові слова: Італія, імміграційна політика, албанська імміграція, міграційна криза, біженці, Адріатичне море.

Італія розташована в центрі Середземномор'я і розташована на перетині економічних і міграційних шляхів. Незважаючи на це, італійську міграційну політику до кінця ХХ ст. формували її статус як країни еміграції. Науковці сходяться на думці, що Італія перетворюється на країну імміграції тільки у 80-х рр. ХХ ст. Такий висновок підтверджується тим, що перше законодавче врегулювання імміграційних процесів Італії було оформлено в Законі № 943 лише в 1986 р. [8].

Італія у зв'язку із своїм географічним положенням та стабільною економічною ситуацією у 90-х рр. опиняється в епіцентрі міграційних потоків з Балкан. Албанська криза 90-х рр. стала першим викликом для італійської імміграційної системи. Остаточний крах комуністичного режиму в Албанії спричинив масову міграцію населення цієї країни, яке великими потоками прибувало до італійських портів. Цей факт змусив італійське політичне керівництво вибудовувати нову тактику співпраці із сусідом, з яким до того не було жодних відносин. Крім того, уряд Італії мав шукати шляхи знаходити розв'язання проблеми щодо розміщення та юридичного оформлення осіб, які в нелегальний спосіб перетинали італійський кордон. Дослідження стратегії дій італійського уряду, а також реакцій суспільства та преси є важливим для розуміння імміграційної системи, яка вибудовувалася на базі цього досвіду та формувала італійську політику з цього питання в майбутньому.

Історіографія вивчення питання албанської імміграції є досить широкою, наприклад, в університеті Суссексу сформувався потужний інститут з дослідження даного питання. За редакцією Центру міграційних досліджень було видано колективну працю, в якій розглядаються причини, хронологія та теоретичні основи міграції, а також досвід мігрантів у країнах прибуття, у тому числі Італії [5]. Протягом більше двадцяти років албанську імміграцію досліджує професор Рассел Кінг. У своїх працях він звертає увагу на соціальні та економічні питання. Саме цей науковець вважається автором поділу албанської міграції на 4 хвилі: 1990 рік – активні спроби виїзду через посольства, 1991 рік – масові виїзди морським шляхом, 1997 рік – міграція, спричинена економічною кризою, 1999 рік – міграція, спричинена

громадянською війною [4]. Нікола Маї, у свою чергу, підходить до дослідження даного питання з точки зору мотивації мігрантів до вибору певної країни. Шляхом численних інтерв'ю та аналізу даних, автор приходить до висновку, що позитивне ставлення мігрантів до Італії було зумовлено наявністю італійського телебачення в Албанії, яке транслювало привабливу картину західного життя та давало змогу вивчати італійську мову [10]. Флавія Стенлі у своїй кандидатській дисертації висвітлює ставлення італійського суспільства до мігрантів, значну роль відводячи саме албанським іммігрантам. Вона говорить про формування у італійців негативного образу албанця, як людини, пов'язаної із незаконною діяльністю [13]. Маттео Боніка, у свою чергу, є автором дослідження, яке базується на порівнянні дій італійського уряду щодо мігрантів, які прибували морем з Албанії в 1990-х та Лівії в 2000-х [1]. Історію албанської міграції в Італію першої хвилі, передумови та наслідки цього процесу описує Джованна Кампані [2]. Детальне дослідження албанської міграції до Італії протягом 1990–2000-х рр. знаходимо у Джонатана Карлова [3]. У праці Агіма Лека описано аспекти, які на фоні посткомуністичних зрушень у рідній країні спонукали албанців обирати країною прибуття саме Італію. Крім того, автор аналізує співпрацю урядів країн і спроби знаходження компромісних рішень [9]. Дослідник також спирається на широкую джерельну базу, тексти міграційних законів і звіти Верховного комісара ООН у справах біженців [6; 7; 8; 12].

У цій статті автор **ставить завдання** дослідити албанську імміграцію в Італію, окреслити міграційні хвилі, систематизувати кроки італійського уряду, що були направлені на подолання кризи, оцінити вплив наддержавних інституцій та союзів, а також намагання розв'язання цієї проблеми через реалізацію італійсько-албанських угод.

Відразу слід зазначити, що масову албанську міграцію в Італію можна поділити на дві хвилі. Перша була зумовлена падінням комуністичного режиму в Тирані на початку 1991 р. У цей період Албанія була однією з найбільш ізольованих країн у світі, що зумовлювало низькі стандарти життя та бажання населення цієї країни покинути економічно та політично нестабільний регіон. Каталізатором другої хвилі 1997 р. стала чергова економічна криза, що спричинила численні повстання, особливо на півдні країни, які переросли у збройні виступи [9]. Унаслідок нестабільності в Албанії Італія, як країна сусід по Адріатичному узбережжю, стає зручним напрямком для біженців як під час першої, так і другої кризи.

Прибуття до країни тисяч мігрантів поставило низку проблем перед італійським урядом. Під час першої хвилі 1991 р. і другої хвилі 1997 р. виникають серйозні проблеми, з якими стикається італійська влада. Їх умовно можна поділити на три категорії. До першої відносимо забезпечення продовольством і розміщення біженців. Другою проблемою було питання оформлення біженців з юридичної точки зору. Третьою проблемою постала необхідність вирішення даної ситуації на міжнародному рівні та формування нової державної політики Італії щодо Албанії. Варто зазначити, що підходи до зазначених вище питань різнилися і знаходилися в розвитку між першою та другою хвилею.

Разом із тим слід звернути увагу на те, що на початок 90-х рр. Італія не мала жодного досвіду з управління значними міграційними потоками на власній території. Італійські військові попередньо брали участь у врегулюванні конфліктів в Азії та порятунку в'єтнамських біженців у Південно-Китайському морі в 1979 р., але не були підготовлені до подібних ситуацій на Апеннінському півострові [14].

Як наслідок гуманітарна система країни опиняється у стані колапсу, коли протягом березня 1991 р. до найбільших портів регіону Апулії – Бріндізі, Барі та Орранто вперше припливають човни, які сумарно перевезли близько 26 тис. біженців з Албанії. Не було жодної можливості для розміщення такої кількості людей, тому біженці по кілька днів залишалися в портах [5].

Відповідальність за вирішення цієї критичної ситуації було покладено на Міністерство цивільної оборони, яке організувало розміщення новоприбулих у школах та надавало харчування і предмети першої необхідності. Згодом органами центральної влади було вирішено облаштувати табори біженців. Такі табори розмістилися в колишніх казармах та інших, придатних для життя, приміщеннях, що перебували на балансі держави в різних регіонах країни. Прикметним є те, що суспільна думка в цей час була об'єднана навколо необхідності допомоги біженцям і всіляко підтримувала дії уряду [1, с. 5].

Цей феномен у своєму дисертаційному дослідженні розглядає Флавія Стенлі. Вона оцінює ставлення до албанських іммігрантів італійського суспільства протягом 1990 – поч. 2000-х рр. і доходить висновку, що суспільна думка за цей час у країні зазнала суттєвої еволюції. Початково реакція на людей, які шукають притулку була вкрай позитивною [13, с. 83]. Прем'єр-міністр Італії Джуліо Андреотті пропонував сім'ям "усиновлювати" мігрантів, сам подав приклад і прихистив трьох осіб [1, с. 11]. Албанці зображувалися як історичні суїциди, вони сприймалися як браття зі спільного "адриатичного спадку" і мали більш позитивний образ, аніж вихідці з Африканського континенту. Але таку картину відстежуємо лише в перші місяці кризової ситуації. Уже в тому самому 1991 р. суспільна думка змінилася, а ЗМІ починають створювати негативний образ мігрантів-албанців [13, с. 83].

На нашу думку, необхідно також окреслити мотивацію мігрантів-албанців першої хвилі при виборі саме Італії. Крім звичних причин географічної близькості та спільного історичного минулого, важливу роль зіграв культурний чинник. Албанія була закритою країною протягом десятків років і єдиним зв'язком із зовнішнім вільним світом були італійські телеканали. Історик Нікола Маї присвятив цілу низку статей вивченню впливу італійського телебачення на албанських громадян. Він наводить статистику, за якою близько 97 % іммігрантів, які прибували з Албанії в 1991 р. дивилися італійське телебачення, і 87 % вивчали завдяки цьому мову ще до прибуття в країну [10, с. 7]. Більшість з опитаних заявляли, що були вражені матеріальним рівнем та якістю життя італійців, що демонструвалося по телебаченню. Вони прибували в Італію в пошуках того рівня життя, який не могли здобути в комуністичній Албанії. Телебачення сконструювало великою мірою образ Заходу як "уніфікованої утопічної конструкції" [10 р. 8].

У дійсності Італія не могла забезпечити мігрантів навіть речами першої необхідності. Коли в серпні 1991 р. одночасно більше 10 тис. албанців прибули до гавані Барі на човні "Влора", префект Апулії заявив, що не може розмістити цих людей та звернувся до центральної влади за допомогою [11].

Італійський уряд приймає рішення відіслати людей, які прибули на човні "Влора" назад. Дослідник Кампані пише, що море як місце та шлях до свободи стало недоступним для албанців. [2, с. 7].

Із цього часу човен "Влора" в суспільній свідомості стає символом вимушеної міграції до Італії. Для людей, які дісталися на ньому Апеннінського півострова, було створено табір для біженців на стадіоні делле Вітторіо в місті Барі. Умови перебування там були жахливими,

бо влада не змогла забезпечити навіть елементарних потреб в їжі та питній воді [11]. Тому протягом тижня після прибуття починаються операції з повернення іммігрантів-албанців на батьківщину.

Згадана вище ситуація з біженцями створювала серйозні проблеми для італійської центральної та місцевої влади. Для Італії наслідки були дуже серйозні. Уряд намагався змінити вектор стратегії в галузі імміграційної політики. На початку 1991 р. ще не існувало чіткої політики щодо іммігрантів, і в кризовій ситуації березня цього року було погоджено надати біженцям право на притулок терміном на рік. Але вже із серпня здійснюється інша політика та відбуваються спроби повернення більше 20 тис. осіб до Албанії [13]. Як наслідок, італійський уряд починає формувати імміграційну політику щодо албанців, засновану на трьох основних напрямках. Перше – негайна репатріація біженців, друге – постачання харчових продуктів до Албанії, і третє – винесення даної проблеми на найвищий рівень із залученням світового співтовариства для вирішення албанської кризи [1, с. 12].

Як уже було зазначено вище, перед італійськими державними посадовцями постало питання юридичного оформлення та правового статусу новоприбулих осіб, які залишалися на італійській території. Слід звернути увагу на те, що створення нового імміграційного законодавства стало необхідністю ще до початку албанської імміграційної кризи і проект нового закону було розроблено в 1989 р., а прийнято в лютому 1990 р. Італійський парламент ратифікував закон Мартеллі, в якому вперше в історії країни було встановлено квоти на кількість іммігрантів. Даний закон передбачав можливість прийому нелегальних мігрантів із країн Третього світу. У цьому документі прописувалась процедура надання посвідок на проживання та дозволів на роботу [7].

Разом із тим варто підкреслити, що в період албанських криз Закон Мартеллі не був ефективним, адже не передбачав жодної форми захисту іммігрантів, крім політичного притулку. Цей закон, фактично, не визначав спеціального захисту, за винятком тих осіб, які переслідувалися з політичних, расових, або релігійних причин [7].

Недосконалість закону Мартеллі продемонструвала неготовність правової системи Італії до вирішення подібних криз. Албанські іммігранти залишалися за межами законодавчого регулювання, їхній статус визначався, як правило, тимчасовими постановами [3, с. 27].

Унаслідок тимчасовості даних рішень до серпня 1991 р. албанці розглядалися як політичні біженці. У подальшому їх почали визначати як незаконних мігрантів, що підлягають депортації. Усе це призвело до того, що починається маргіналізація біженців у суспільній свідомості.

У мігрантів, які опинилися на території Італії навесні 1991 р., була можливість скористатися тимчасовими дозволами на проживання, які були дійсними до літа 1991 р. Якщо іммігранти знаходили роботу, то могли претендувати на права та постійні документи, які було передбачено Законом Мартеллі. А вже з літа 1991 р. уряд застосовував примусову депортацію для всіх новоприбулих біженців з Албанії [2, с. 8].

Як наслідок такої політики, про що відзвітувала воєни 1991 р. міністр імміграції та еміграції Маргеріта Бонівер, серед усіх албанців які на той момент перебували на території Італії, 8 тис. не знайшли роботу і перейшли на нелегальне становище [1, с. 15]. Таким чином, можна зробити висновок, що перша хвиля албан-

ської імміграції продемонструвала слабкість італійського імміграційного законодавства. Одночасно албанський уряд активно використовує кризову ситуацію у своїй країні, до якої відносимо економічний занепад та загрозу громадянської війни для того, щоб отримувати більше фінансової допомоги від Заходу, особливо італійської, та для зупинки потоків міграції. [2, с. 9].

Ще одна проблема, яку намагався розв'язати італійський уряд, це була проблема двосторонніх відносин між Італією та Албанією. У контексті заохочення албанців не покидати свою країну головна мета Італії була спрямована на користь процесу демократизації і стабілізації в Албанії. Італійська влада намагалася зупинити міграційні потоки через блокування та здійснення тиску на албанський уряд щоб той у свою чергу зробив конкретні кроки для припинення масової міграції [3, с. 31].

Уже в березні 1991 р. віцепрем'єр, міністр Італії Клаудіо Мартеллі відвідав Тірану з метою переговорів щодо питання нелегальної імміграції. Місія вважається вдалою, адже президент Албанії Раміз Алія погодився стримати можливу нову хвилю мігрантів, відпустити політичних в'язнів і не засуджувати біженців, якщо вони погодяться повернутися назад. У свою чергу Італія повинна була забезпечити на 10 млрд лір продовольчої допомоги, щоб сприяти стабільності в країні. Проте результати даних переговорів були короткотривалими, ситуація в Албанії була далеко від стабілізації. Із середини липня до початку серпня тут вибухнула нова криза, що призвела до зміни влади [9].

Унаслідок загострення ситуації в середині Албанії в серпні 1991 р. посилюється кооперація та співпраця двох країн. Уже 4 вересня італійський та албанський уряди в критичній ситуації зуміли домовитись і створюють XXII Військово-морський корпус, який мав запобігти масовим прибуттям біженців до портів Італії. В історію ця гуманітарно-військова місія увійшла під назвою "Операція Пелікан". Два італійські військові патрулі базувалися в порту Дурресу і патрулювали 300 км албанської берегової лінії. Дана місія тривала від вересня 1991 р. до грудні 1993 р., у ході якої Італія переправила до Албанії тонни гуманітарної допомоги. Крім патрулювань, італійська сторона також розподілила 330 млн євро допомоги від Євросоюзу в період між 1992 та 1993 рр. У ході місії "Пелікан" було вкладено велику кількість фінансів у реформування албанської системи охорони здоров'я та надання медичної допомоги населенню цієї країни. Можна сказати, що ця операція виконала свою стримуючу функцію і на певний час допомогла стабілізувати ситуацію в країні, що привело до зниження кількості бажаних нелегально перетнути Адріатику. Сама Італія продовжувала надавати допомогу і за межами операції й вкладала близько 180 млн євро між 1992 та 1995 рр. для побудови інфраструктури в Албанії [1, с. 16].

Аналізуючи першу хвилю албанської міграції в Італію можемо зазначити, що ця країна не була підготовлена до розміщення десятків тисяч мігрантів і забезпечення їх усім необхідним. Законодавче оформлення відбувалося у формі окремих актів і не мало системного характеру. Міждержавна співпраця відбувалася в рамках двосторонніх угод між Італією та Албанією без залучення іноземних партнерів, за винятком економічної допомоги ЄС.

У період між двома найбільшими хвилями албанської імміграції в Італію 1991 та 1997 рр. в самій Італії значно змінюється політичний ландшафт. Унаслідок операції "Чисті руки" до влади приходить велика кількість нових

політиків і політичних сил, які впроваджують відмінні від попередніх підходи до вирішення кризових ситуацій.

Станом на 1997 р. Закон Мартеллі, який продемонстрував свою неефективність ще в період першої хвилі міграції, продовжував бути єдиним документом, що регулював імміграційну політику в країні. У таких умовах Італія зустрічає другу албанську хвилю біженців.

У січні 1997 р. унаслідок краху схем фінансових пірамід Албанія опиняється на порозі економічної кризи. Починаються політичні протести, за якими відбувається збройний конфлікт. Повстанці захоплюють контроль над містами на півдні Албанії. Італія, очікуючи чергового напливу біженців, посилює прикордонний патруль і в даній ситуації звертається до Європейського союзу з проханням допомогти розв'язати кризу в Албанії [4].

У березні 1997 р. Італія встановила жорсткий контроль Адріатики. Якщо біженці таки потрапляли на територію Італії, їм необхідно було довести, що, залишившись в Албанії, вони опиняться в серйозній небезпеці. Тільки тоді надавався дозвіл на два місяці перебування в Італії [13, с. 41].

За період з 13 по 24 березня 1997 р. було зафіксовано більше 10 тис. біженців, що шукали притулку в Італії. Ця перша хвиля сприймалася досить нейтрально, адже велику частину біженців становили сім'ї представників середнього класу. Знову Італія стикається з неможливістю належного розміщення такої кількості людей. Уже до кінця місяця картина, яка зображується у ЗМІ та в суспільстві, кардинально змінюється. Серед новоприбулих були переважно молоді чоловіки, яким приписують можливі кримінальні мотиви для потраплення до ЄС [13, с. 53].

Намагаючись врегулювати правовий статус мігрантів, італійський уряд заявив, що буде репатріювати всіх албанців, які не будуть мати відповідних документів на в'їзд. Італія силою повертала мігрантів, які вважалися небезпечними або небажаними. У відповідь на ці дії Верховний комісар ООН у справах біженців звернувся до Італії та Греції з проханням дозволити албанцям в'їжджати до їхніх країн та залишатися до тих пір, поки це буде необхідно [2, с. 10]. Однак 24 березня 1997 р. Італія оголосила, що суднам, які перевозять албанців через Адріатичне море, не буде дозволено приставати до берега. Аргументувалося це тим, що албанці, які прибувають до Італії, шукають краще життя та добре оплачувану роботу і зовсім не переслідуються у себе на батьківщині. Тому вони є нелегальними мігрантами, а не біженцями [3, с. 37].

Переломним моментом стримувальних заходів Італії в Адріатичному морі стала трагедія Отранто, під час якої 28 березня 1997 р. італійський корвет "Сибілла" потопив катер "Катрі і Радес". На борту катера було більше 100 біженців, половина з яких загинула. Дана подія в чергове сколихнула громадськість. Міністерство внутрішніх справ Італії продовжувало стояти на тих позиціях, що албанці не мають права політичного притулку, оскільки ситуація в Албанії – це випадок недотримання громадського порядку, а не політичне переслідування [5, с. 40]. Управління Верховного комісара ООН у справах біженців у свою чергу розкритикувало уряд Італії, визнало блокаду узбережжя незаконною, адже вона була встановлена виключно на основі міжурядової угоди з Албанією [4].

Унаслідок кризи весни 1997 р. Італія застосовує стратегію, відмінну від тієї, що була використана під час першої кризи 1991 р. Країна намагається не допустити мігрантів на власну територію, у зв'язку з чим отримує

осуд світової громадськості. Уже 28 березня 1997 р. Рада Безпеки ООН приймає резолюцію № 1101, яка дає початок операції Альба, що була направлена на допомогу албанському народу [3 с. 7]. Ця операція стала мультинаціональною стабілізаційною місією, яку очолила Італія, і проводила її разом Францією, Туреччиною, Грецією, Іспанією, Румунією, Австрією та Данією. Крім міжнародної операції, італійський парламент погоджує ще одну місію, до якої долучаються 3 тис. військовослужбовців, які спільно з ОБСЄ залишаються спостерігачами на виборах 1997 р. в Албанії. Співробітництво Італії та Албанії продовжилось у форматі новоствореної Делегації Італійських Експертів. Делегація допомагала реорганізовувати албанську армію. Це був якісно новий підхід до регулювання міграційних потоків. Італія в цей період, щоб зменшити потоки мігрантів, намагалася досягти стабільності та економічного розвитку в Албанії [3, с. 23].

Необхідно наголосити, що в період з березня по червень 1997 р. до Італії прибуло 17 тис. албанців. Більше 10 тис. з них отримали тимчасові посвідки на проживання, а інші були вислані з країни. Аналізуючи політику італійського уряду щодо даного питання, дослідники доходять висновку, що, незважаючи на те, що Італія на той час уже підписала Шенгенські угоди, цей факт майже не впливав на вирішення міграційної кризи. Італія підходила до вирішення питань з позиції національних інтересів. На міждержавному рівні підписувались двосторонні угоди, використовувалися інститути ООН [4]. Треба звернути увагу ще й на той факт, що більшість італійських ЗМІ висвітлювали проблему прибуття албанців з позиції можливих соціальних вибухів і потенційних проблем на ринку праці. А це в щоденному житті створювало негативний образ міграції в італійському суспільстві.

Фінальну крапку в Балканському імміграційному питанні італійський уряд поставив в 1999 р., коли було узгоджено створення ініціативи "Італійська участь у стабілізації, реконструкції та зростанні Балкан" [3, с. 8]. Після підписання президентом Італії в 2001 р. ця ініціатива стала Законом 84 [6]. Крім того, про важливість місії в Албанії для Італії може свідчити ще й те, що на початок 2000-х посольство Італії в Тірані було найбільшим після посольства у Вашингтоні [4].

Таким чином, можна зробити **висновок**, що в 1990-х рр. Італія була в епіцентрі двох хвиль міграції, спричинених нестабільною ситуацією в Албанії. У ході зазначених криз мігранти використовували морський шлях через Адріатику, що зумовило найбільш критичну ситуацію в регіоні Апулія. У статті дії уряду показано за трьома напрямками: гуманітарне забезпечення біженців, правове врегулювання їхнього статусу та вирішення ситуації на міждержавному рівні. Можемо підсумувати, що в ході криз питання забезпечення житла та продовольства викликало серйозні проблеми в уряді, а спроби правового врегулювання статусу новоприбулих мігрантів продемонстрували недосконалість прийнятого в 1990 р. закону Мартеллі. Це змусило уряд вдатися до прийняття актів, які тільки тимчасово розв'язувало проблему.

Варто зазначити, що дії уряду з урегулювання міграції зазнали певних змін під час кризи 1997 р. Усі сили тоді було кинуто на превентивні заходи. Робилося це для того, щоб не дозволити човнам з Албанії перебувати до італійського берега, у той час коли в 1991 р. криза вирішувалась безпосередньо на території країни і мала більше гуманітарних проблем.

У напрямі міждержавної співпраці стихійна албанська імміграція спричинила напрацювання механізмів

уряду Італії щодо комунікації з країною походження мігрантів і країнами-партнерами, для зменшення неконтрольованих потоків переселенців. Підкреслимо, що механізми міжнародної взаємодії під час першої та другої албанських криз відрізнялися. Під час першої хвилі Італія діяла в рамках спільної операції з Албанією, у період другої кризи були використані інститути ООН та розпочато міжнародну операцію під керівництвом Італії.

Автор звертає увагу на те, що в ході албанської міграційної кризи Італія підходила до міграційного питання без залучення Європейського Союзу та партнерів із Шенгенських угод. Більшість питань вирішувалося в ході переговорів безпосередньо з албанською стороною та через інститути ООН.

Можна стверджувати, що албанські міграційні кризи були першим викликом для Італійської імміграційної та гуманітарної системи. Уряд як у першу, так і в другу хвилю розв'язував цю проблему в трьох напрямках: забезпечення умов для новоприбулих мігрантів, юридичний статус і перемовини безпосередньо з країною прибуття. Друга хвиля характеризувалася серйозним несприйняттям суспільством, і долученням широкого кола міжнародних партнерів до вирішення кризи.

Список використаних джерел

1. Bonica, M. Italy's response to boat migrants from Albania in the 1990's and Libya in the 2000's compared [Online] / Matteo Bonica // Masterthesis. – 2017. – Режим доступу до ресурсу: <https://openaccess.leidenuniv.nl/handle/1887/48804>.
2. Campani, G. Albanian Refugees in Italy / Giovanna Campani // *Refuge: Canada's Journal on Refugees*. – 1992. – 12(4). – P. 710. – DOI: 10.25071/1920-7336.21669
3. Chaloff, J. Albania and Italy Migration policies and the irrelevance / Jonathan Chaloff // *Working Papers / Jonathan Chaloff*. – Roma: Centro Studi di politica Internazionale. – 2008. – 51. – 43 p.
4. King, R. Migration and Development in Albania. Working Paper C 5 [Online] / R. King, J. Vullinetti // Development Research Centre on Migration, Globalisation and Poverty. – 2003. – Retrieved from: http://www.sussex.ac.uk/Units/SCMR/drc/publications/working_papers/WP-C5.pdf
5. King, R. The New Albanian Migration / R. King, N. Mai, S. Schwandner-Sievers. – Brighton : University of Sussex Press, 2005. – 232 p.
6. L. N. 84 Del 2001. [Online] // *Gazzetta Ufficiale*. – 2001. – Retrieved from: <http://www.parlamento.it/parlam/leggi/010841.htm>
7. Legge 28 febbraio 1990, n. 39 [Online] // *Gazzetta Ufficiale*. – 1990. – Retrieved from: <https://www.gazzettaufficiale.it/eli/id/1990/02/28/090G0075/sg>
8. Legge 30 dicembre 1986, n. 943 [Online] // *Gazzetta Ufficiale*. – 1986. – Retrieved from: <https://www.gazzettaufficiale.it/eli/id/1987/01/12/086U0943/sg>
9. Leka, A. Albanian migration during the post communist transition and the European integration in global era / A. Leka // *Academicus International Scientific Journal*. – 2013. – 8. – Pp. 201-220

Vira Savaryn, PhD Student

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

ALBANIAN IMMIGRATION TO ITALY IN THE 1990's

The article examines the problem of Albanian immigration to Italy in the 1990's. The unstable situation in Albania in the 1990's and its proximity to Italy prompted large numbers of Albanians to cross the sea border and eventually reach the geographically closest region of Puglia. The article analyzes the government's actions in three areas: humanitarian support and accommodation of newcomers, legal registration, as well as cooperation with the country where the immigrants came from.

Analyzing the two biggest crises in 1991 and 1997 the author tries to compare common and different features and mechanisms of interaction to solve this problem. In both cases, Italy was unable to provide adequate humanitarian support to thousands of migrants; on the other hand, the approach to legalization has changed. If during the first wave it was possible to obtain a long-term residence permit, then during the second wave the period of legal stay in Italy was limited to a few months. As of 1997, the Italian border service has changed its strategy and prevented boats with migrants from entering its own territory by all means. Also, during the second wave, the issue of resolving the crisis is brought to the international level, Italy is trying to transfer sole responsibility from itself to UN institutions. If in 1991 the Italian government tried to negotiate with the authorities of Albania, in 1997 all the problems were already submitted to the UN Security Council. In addition, public opinion and a positive attitude towards Albanians has been evolving and becoming extremely negative.

The researcher concludes that the Albanian migration crisis was the first challenge for the Italian migration system, when the country had to guard its borders actively, cooperate with thousands of refugees on its territory and establish contact with the country of origin of migrants. A study of the Italian government's strategy, as well as the reaction of society and the press, is crucial for understanding the immigration system, which has been built on this experience and formed Italian policy on this subject in the future.

Keywords: Italy, immigration policy, Albanian immigration, migration crisis, refugees, Adriatic Sea.

10. Mai, N. 'Looking for a More Modern Life...': the Role of Italian Television in the Albanian Migration to Italy / Nick Mai // *Westminster Papers in Communication and Culture*. – 2004. – №1. – Pp. 3-22.

11. Pini, V. Vent'anni fa lo sbarco dei 27.000 Il primo grande esodo dall'Albania [Online] / Valeria Pini // *La Repubblica*. – 2011. – 06 Marzo. – Retrieved from: <https://bit.ly/2IK0zym>

12. Report of the United Nations High Commissioner for Refugees, 1991 A/46/12 [Online] / UNHCR. – Retrieved from: <https://bit.ly/2ILdsbr>

13. Stanley, F. On Belonging, Difference and Whiteness: Italy's Problem with Immigration: Doctoral Thesis / F. Stanley, University of Massachusetts, 2015. – 127 c.

14. Tommasoli, M. The Way We Were: Humanitarian Missions and Boat People, Yesterday and Today [Online] / Massimo Tommasoli // *i-Italy: all things Italian in America*. – 2019. – April 05. – Retrieved from: <https://bit.ly/2KmKfEl>.

References

1. Bonica, M. (2017). *Italy's Response to Boat Migrants from Albania in The 1990'S and Libya in The 2000'S Compared*. [online] Openaccess.leidenuniv.nl. Available at: <https://openaccess.leidenuniv.nl/handle/1887/48804>
2. Campani, G. (1992). Albanian Refugees in Italy. *Refuge: Canada's Journal on Refugees*, 12(4), 7-10. DOI: 10.25071/1920-7336.21669
3. Chaloff, J. (2008). Albania and Italy Migration Policies and Their Development Relevance. Roma: *Centro Studi di politica Internazionale*.
4. King, R. and Vullinetti, J. (2003). Migration and Development in Albania. *Sussex.ac.uk*. Retrieved from: http://www.sussex.ac.uk/Units/SCMR/drc/publications/working_papers/WP-C5.pdf.
5. King, R. (2005). *The New Albanian Migration*. Brighton: University of Sussex Press.
6. L. N. 84 Del 2001. (2001). *Parlamento.it*. Retrieved from: <http://www.parlamento.it/parlam/leggi/010841.htm>
7. Legge 28 Febbraio 1990, N. 39. (1990). *Gazzettaufficiale.it*. Retrieved from: <https://www.gazzettaufficiale.it/eli/id/1990/02/28/090G0075/sg>
8. Legge 30 Dicembre 1986, N. 943. (1986). *Gazzettaufficiale.it*. Retrieved from: <https://www.gazzettaufficiale.it/eli/id/1987/01/12/086U0943/sg> [Accessed 27 August 2020].
9. Leka, A. (2013). Albanian migration during the post communist transition and the European integration in global era. *Academicus International Scientific Journal*, 8, 201-220.
10. Mai, N. (2004). 'Looking for a More Modern Life...': the Role of Italian Television in the Albanian Migration to Italy. *Westminster Papers in Communication and Culture*, 1, 3-22.
11. Pini, V. (2011, 06 Marzo). Vent'anni fa lo sbarco dei 27.000 Il primo grande esodo dall'Albania. *La Repubblica*. Retrieved from: <https://bit.ly/2IK0zym>
12. Report of The United Nations High Commissioner for Refugees, A/46/12. (1991). *UNHCR*. Retrieved from: <https://bit.ly/2ILdsbr>
13. Stanley, F. (2015). On Belonging, Difference and Whiteness: Italy's Problem with Immigration. *Doctoral Dissertations*. 327. https://scholarworks.umass.edu/dissertations_2/327
14. Tommasoli, M. (2019, April 05). The Way We Were: Humanitarian Missions and Boat People, Yesterday and Today. *i-Italy: all things Italian in America*. [online] [italy.org](https://bit.ly/2KmKfEl). Retrieved from: <https://bit.ly/2KmKfEl>

Надійшла до редколегії 11.09.20

УДК: 94: 316.422 (532)

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2020.146.13>

В. Швед, канд. іст. наук, доц.

Державна установа "Інститут всесвітньої історії НАН України", Київ, Україна

ТРАНСФОРМАЦІЯ САУДІВСЬКОЇ МОДЕЛІ ІСТОРИЧНОГО РОЗВИТКУ В УМОВАХ СУЧАСНИХ ВИКЛИКІВ

Розглядається сутність, спрямованість та особливості широкомасштабної трансформації саудівської моделі історичного розвитку в сучасних умовах. Аналізується низка чинників, які змусили правлячу династію Королівства розпочати процес корінного оновлення існуючої моделі розвитку, яка базувалась на надприбутках від продажу нафти і екрай фундаменталістській версії ісламу – ваххабізмі. Проаналізовано головні програми нинішнього стратегічного розвитку Королівства, які визначають основні контури нової моделі історичного розвитку.

Ключові слова: модель історичного розвитку, "Саудівське бачення 2030", проект "NEOM", Мохаммад бін Салман.

Королівство Саудівська Аравія сьогодні є провідною державою не лише в регіоні Перської затоки, а й у масштабах усього арабського світу. Впливовий американський часопис, "BusinessInsider" визначив Саудівську Аравію як 9-ту країну за показниками політичного та фінансового впливу у світі [1].

Вирішальною мірою нинішні позиції Королівства у світовій економіці та політиці обумовлені тим, що правляча династія Саудів своєчасно відреагувала на ті виклики та ризики, що постали перед країною в середині другого десятиліття ХХІ ст. й не тільки розробила програму широкомасштабної трансформації існуючої моделі розвитку, а й почала її послідовне втілення в життя.

Питання трансформації саудівської моделі історичного розвитку знайшло певне висвітлення у сучасній історіографії. Головними науковими центрами, в яких розробляється зазначена тема, є, передусім, такі провідні американські дослідницькі центри, як фонд Карнегі за міжнародний мир, Інститут Брукінса, Вашингтонський інститут близькосхідної політики та ін. У наукових розвідках С. Гендерсона, Д. Маковські, А. Д. Міллера, М. Муашера, Р. Соколські, Ш. Хаміда, Я. Фарук, Дж. Уайта та інших аналізуються внутрішні та зовнішні чинники трансформації існуючої саудівської моделі, а в дослідженнях М. Індіка, С. Меллоні, Б. Ределя, Н. Сакса, Т. Гофман-Уайс розглядаються геополітичні наслідки сучасних змін у Саудівській Аравії. У Вашингтонському інституті країн Перської затоки існує спеціальна тема дослідження – "Саудівська Аравія після нафти", у форматі якої такими науковцями, як Х. Ібіш, К. С. Діван, Р. Могілніцкі, Дж. Сіліман, досліджують окремі аспекти реформ, що впроваджуються. Російські науковці В. Наумкін, О. Мелкунян, Г. Носач розглядають деякі аспекти трансформації саудівської моделі історичного розвитку в контексті становлення та розвитку Ради співробітництва арабських держав Перської затоки. Українська історіографія зазначеної теми представлена працями С. Гуцала, О. Коппель, О. Воловича, Н. Пророченко, Ю. Скорохода, В. Шведа, М. Субха.

Водночас деякі важливі аспекти зазначеної проблеми залишились за межами досліджень, або перебувають на початковій стадії. Це стосується, насамперед, питань зміни ідеологічної парадигми оновленої моделі розвитку, особливостей сучасного етапу трансформаційних змін, ролі спадкового принца Саудівської Аравії Мохаммада бін Салмана у здійсненні широкомасштабного оновлення моделі історичного розвитку Королівства, що обумовлює наукову новизну авторського дослідження запропонованої теми. Автором статті поставлено за мету дослідити сутність і спрямованість зміни парадигми моделі розвитку Королівства в контексті намагання посісти провідні позиції у світовій економіці й по-

літиці, сформулювати висновки для України щодо поглиблення її співробітництва із Саудівською Аравією та запозичення досвіду зміни моделі історичного розвитку відповідно із сучасними викликами.

Протягом декількох десятиліть у Саудівській Аравії панувала така модель історичного розвитку, яка базувалась на двох стовпах: нафта та іслам. Нафтових запасів у Саудівській Аравії виявилось у такій кількості, що правляча династія Саудів стала найбагатшою династією у світі, країна отримала завдяки цьому серйозний геостратегічний вплив. Колосальні запаси нафти створили своєрідну модель саудівської економіки, яка надала еліті величезні багатства, що надавало можливість більшості громадян залишатись вдома й отримувати заробітну плату від державних структур навіть за чисто символічну роботу. Офіційною версією ісламу в Королівстві був ваххабізм, який є одним з найбільш ультраконсервативних і нетолерантних інтерпретацій, що визначало особливості саудівської історії [4]. Така рентабельна модель економіки базувалась на надприбутках від продажу нафти не лише для того, щоб "купляти" стабільність вдома серед свого населення, а й щоб підтримувати необхідні уряди та лідерів за кордоном і поширювати зазначену версію ісламу.

Однак, на рубежі 2015–2016 рр. низка чинників змусила керівництво Саудівської Аравії форсованими темпами розпочати процес глибокої трансформації моделі свого розвитку. Це було обумовлено такими чинниками. По-перше, відбулося різке падіння ціни на нафту на світовому ринку. Саудити своєчасно зрозуміли, що зазначена тенденція у стратегічній перспективі свідчить про невпинне падіння ролі й значення нафти не лише для економіки, а й для найважливішого важеля геополітики і геостратегії. По-друге, Сполучені Штати Америки почали витісняти Саудівську Аравію як головного постачальника нафти на світових ринках, крім того, у США розпочалась "сланцева революція", яка у перспективі може кардинально змінити структуру вуглеводного потенціалу. По-третє, розпочався новий виток у загостренні протистояння між Саудівською Аравією та Іраном за гегемонію на Близькому Сході, і Королівству було необхідно опрацювати швидкими темпами таку власну мобілізаційну модель свого потенціалу, яка була б спроможною успішно протистояти іранській. До того ж війна в Ємені та початок інтервенції з боку Об'єднаної арабської коаліції вимагала великих витрат, що вже була не спроможна задовольнити стара модель розвитку Саудівської Аравії. Така ситуація диктувала необхідність переходу до принципово нової економічної моделі, яка б дозволила покінчити з надмірною залежністю від продажу вуглеводів і стала б базою всеохоплюючої трансформації всього саудівського суспільства [7].

Процес опрацювання, ухвалення і початку реалізації нової моделі історичного розвитку Саудівської Аравії очолив нинішній спадковий принц Мохаммад бін Салман, син короля Салмана Абдулазіза. Новий курс, який нині реалізовується в Саудівській Аравії командою "младоаравійців" на чолі із спадковим принцом, став результатом консенсусу правлячих еліт Королівства. Вони зрозуміли необхідність глибоких соціально-політичних і політико-ідеологічних реформ у застиглому аравійському суспільстві, яке практично вичерпало весь попередній економічний потенціал. Невпинне зростання проблем і конфліктів у країні наближало небезпеку нової хвилі "арабської весни". Звідси й намагання "младоаравійців" перехопити ініціативу і запропонувати "білий переворот", як назвали новий курс експерти, альтернативний "арабській весні".

Головною програмою стратегічного розвитку Королівства Саудівська Аравія, яка визначає основні контури нової моделі історичного розвитку країни, стало "Саудівське бачення 2030", яке було ухвалено 25 квітня 2016 р. на засіданні Кабінету міністрів КСА. Головна ідеологема нового "Саудівського бачення 2030" сформувалася так: "Наш погляд на майбутнє Саудівської Аравії – це країна в центрі арабського та ісламського світів, інвестиційна супердержавка і країна-посередник, яка зв'яже три континенти один з одним" [3]. Програма передбачала зменшення нафтозалежності Саудівської Аравії, диверсифікацію її економіки і розвиток державної системи охорони здоров'я, освіти, інфраструктури, рекреаційну та туристичну галузі.

Суверенний фонд Саудівської Аравії має бути конвертований в обсязі 2,5 трлн дол США, що зробить його найбільшим фондом світу і допоможе контролювати більше 10 % світових фінансових можливостей і 3 % світової власності. Таким чином, модель історичного розвитку Королівства базуватиметься на тому, що Саудівська Аравія перетвориться на найбільший фінансовий та інвестиційний хаб у світі. Поставлено завдання щодо переміщення місця Королівства серед найбільших економік світу із 19-го у коло 15 найбільших економік світу. Найбільша в країні нафтовидобувна і нафтопереробна компанія Saudi Aramco має перетворитися на холдингову багатопрофільну структуру, яка перебуває під управлінням Суверенного фонду KSA Public Investment Fund і стане найбільшою у світі інвестиційною компанією. Не нафтова складова експорту має збільшитися до 2030 р. з нинішніх 15 % до 50 % ВВП.

Програма передбачає збільшення до 2030 р. частки малого і середнього бізнесу із нинішніх 20 до 35 %, збільшення обсягу прямих закордонних інвестицій з нинішніх 3,8 % ВВП до 5,7 % ВВП. Не нафтова промисловість має зрости із 40 до 75 %, збільшення частки приватного сектора зросте із 40 до 65 %. Передбачається значне збільшення жіночої зайнятості із нинішніх 22 до 30 %, що забезпечить новий приплив робочої сили в народне господарство. У контексті цього завдання в країні здійснюється цілий комплекс заходів, спрямованих на широке збільшення прав жінок у всіх сферах соціального життя. Частка безробітних серед саудівської молоді має знизитися із 18 до 6 % [3].

Серед комплексу заходів, спрямованих на формування нової моделі розвитку, особливе місце посідає проект "NEOM", запущений в жовтні 2016 р., на реалізацію якого виділено 500 млрд дол США. За своєю сутністю завданням та цілями проект є найбільш концентрованим виявленням стратегії перетворення Саудівсь-

кої Аравії в найбільш передову державу і суспільство XXI ст. Тому зазначений проект містить не лише колосальну геоекономічну, а й геостратегічну і геополітичну складові. Він уявляє собою мегапроект, покликаний згенерувати в один унікальний комплекс найбільш перспективні райони Саудівської Аравії, Йорданії та Єгипту і тим самим створити якісно новий формат інтеграції декількох ключових країн арабського світу.

Разом із тим, цей проект повинен економічно зв'язати арабські країни, Азію, Африку і Америку. Як зазначалось під час його презентації, "Саудівська Аравія в рамках стратегії розвитку до 2030 р. створить глобальне місто нової генерації". NEOM – інноваційний хаб, який стане глобальним центром зустрічі цивілізацій... NEOM розташований на узбережжі Червоного моря, у північно-західній частині Саудівської Аравії, поруч із кордонами Йорданії та Єгипту. Його площа становить 26 тис. квадратних кілометрів. Проект розташований в районі найбільш важливої економічної артерії, через яку проходить глобальний хаб, який з'єднує Азію, Європу та Африку і який дозволить об'єднати потенціал кращих регіонів у сфері технологій, досліджень, навчання, життя і роботи [5].

Комплексність і взаємопов'язаність сучасних трансформаційних змін у моделі історичного розвитку Саудівської Аравії полягають у тому, що глибокі зміни в економічній та фінансово-інвестиційній сферах супроводжуються не менш масштабним оновленням світоглядного фундаменту суспільства. Формується нова ідентичність – ідентичність саудівського громадянина. Перший серйозний крок у зазначеному напрямі було зроблено в "Саудівському баченні 2030", де було зафіксовано принципово нові зміни в трактуванні таких понять, як "батьківщина". Так "батьківщина" більше не ототожнювалася з "країною Двох Шляхетних Святинь", а стала "Королівством Саудівська Аравія" з "національними завданнями соціально-економічного розвитку". Геополітичний простір, який оточує країну, було оголошено лише саудівським "стратегічним тилом". У цьому просторі Саудівська Аравія посідає особливе становище не лише тому, що там, "де нині розташована, королівством завжди проходили торговельні шляхи, що об'єднували цивілізації всього світу". "Благословенна Батьківщина" нині стала називатися "центром", який зв'яже три континенти" [3].

Наступним кроком стала відмова від ідеології вкрай ортодоксальної, фундаменталістської версії ісламу – ваххабізму та взяття на озброєння "поміркованого ісламу". На думку спадкового принца Мохаммада бін Салмана, зазначений розворот означатиме глобальну підтримку суспільством трансформації вкрай консервативного Королівства до відкритого суспільства, яке визначає роль громадян і заохочує інвесторів" [6]. Третім кроком стало активне просування націоналізму, який трансформує всю внутрішню і зовнішню політику країни, радикально зменшує роль релігійних установ і кліриків і змінює наголос у політиці історичної пам'яті з релігійного на державницький аспект становлення сучасної саудівської нації [2].

Таким чином, сьогодні в Королівстві Саудівська Аравія відбувається всеохоплюючий процес глибокої трансформації моделі історичного розвитку країни, який комплексно та системно охоплює всі сфери суспільного життя від економіки до ідеології. Зазначене реформування здійснюється на основі ретельно розробленого довгострокового плану – "Саудівське бачення 2030", в

якому чітко визначено головні стратегічні завдання, сконцентровані навколо декількох важливих цілей. Трансформація моделі історичного розвитку дозволила Саудівській Аравії створити надійний механізм її просування в топ-15 найсильніших економік світу, зміцнила її мобілізаційний потенціал, що дозволяє Королівству не лише протистояти в протистоянні з Іраном, а й успішно протидіяти Російській Федерації на світовому нафтовому ринку в значно підвищити міжнародний рейтинг країни. Свідченням цього є нинішнє головування Саудівської Аравії в групі країн "Великої двадцятки" (листопад 2019 – листопад 2020 рр.).

Досвід Саудівської Аравії в нинішній трансформації моделі свого історичного розвитку дозволяє зробити глибокі висновки для сучасної України її політичному керівництву при опрацюванні контурів подальшого розвитку нашої держави, визначення її місця і ролі у світовій економіці й політиці, геополітичному балансі на сучасному етапі глобальних потрясінь і змін. Успішне реформування країни, її вписування у сучасну світову економіку й політику можливе лише за наявності ретельно розробленої, стратегічно вивіреної, довгострокової програми розвитку на кшталт "Саудівського бачення 2030". Така програма має визначити ті вузлові, опорні сфери економіки, науки і технологій, де Україна може, спираючись на них, як на локомотивів свого поступу, прорватися на передові економічні, соціально-політичні й гуманітарні параметри існування.

По-друге, українській владі в розробці свого зовнішньополітичного та зовнішньоекономічного курсу щодо Саудівської Аравії слід максимально врахувати основні тенденції та сучасні трансформації в Королівстві. Особливу увагу слід звернути на опрацювання питань належного підключення української сторони до реалізації довготривалої програми "Саудівське бачення 2030", проекту NEOM тощо. Це дозволить Україні значною мірою переорієнтувати структуру українського експорту

товарів і послуг у напрямі збільшення питомої ваги товарів з високою доданою вартістю, високотехнологічної продукції, реалізації масштабних спільних проектів у різних сферах економіки.

Список використаних джерел

1. Baker, S. The Most Powerful Countries on the Earth, ranked [Online] / S. Baker. – Business Insider. – 2020. – January 19. – Retrieved from: <https://bit.ly/3mcljvn>
2. Bohl, R. Saudi Arabia's Hyper Nationalism Is Here to Stay [Online] / R. Bohl // The National Interest. – 2019. – August 18. – Retrieved from: <https://bit.ly/3njeZ7w>
3. Fulltext of Saudi Arabia's Vision 2030 [Online] // Al Arabiya. – 2016. – April 26. – Retrieved from: <https://bit.ly/3nhbPKT>
4. Hubbard, B. MBS: The Rise of a Saudi Prince [Online] / B. Hubbard // The New York Times. – 2020. – March 21. – Retrieved from: <https://nyti.ms/3gLfnt7>
5. Listing of Properties Located in the First Stage Zone of NEOM completed [Online] // al Khaleej Today. – 2020. – Retrieved from: <https://bit.ly/37ZcpgB>
6. Meredith, S. Saudi Arabia Promises a Return to "Moderate Islam" [Online] // CNBC. – 2017. – October 25. – Retrieved from: <https://cnb.cx/3gHrZ4C>
7. The New Saudis [Online] // The Economist. – 2015. – May 21. – Retrieved from: <https://econ.st/2WeNNv4>

References

1. Baker, S. (2020, January 19). The Most Powerful Countries on the Earth, Ranked. *Business Insider*. Retrieved from: <https://bit.ly/3mcljvn>
2. Bohl, R. (2019, August 18). Saudi Arabia's Hyper Nationalism Is Here to Stay. *The National Interest*. Retrieved from: <https://bit.ly/3njeZ7w>
3. Full text of Saudi Arabia's Vision 2030. (2016, April 26). *Al Arabiya*. Retrieved from: <https://bit.ly/3nhbPKT>
4. Hubbard, B. (2020, March 21). MBS: The Rise of a Saudi Prince. *The New York Times*. Retrieved from: <https://nyti.ms/3gLfnt7>
5. Listing of Properties Located in the First Stage Zone of NEOM completed. (2020). *al Khaleej Today*. Retrieved from: <https://bit.ly/37ZcpgB>
6. Meredith, S. (2017, October 25). Saudi Arabia Promises a Return to a "Moderate Islam". *CNBC*. Retrieved from: <https://cnb.cx/3gHrZ4C>
7. The New Saudis (2015, May 21). *The Economist*. Retrieved from: <https://econ.st/2WeNNv4>

Надійшла до редколегії 13.08.20

V. Shved, PhD in History, Associate Professor

State Institution "Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine", Kyiv, Ukraine

TRANSFORMATION OF THE SAUDI MODEL OF HISTORICAL DEVELOPMENT IN THE CONTEXT OF MODERN CHALLENGES

The article deals with the main features of the Saudi model of historical development transformation. It analyzes a number of factors which forces the process of fundamental updating of the current model of development, which is led by the royal family of Saudi Arabia. The current model of development was based on the extraordinary profits from the oil trade and a fundamentalist Islam, generally known as Wahhabism, is mentioned. Among these factors we should take into account: the steep decrease in the world oil market during 2015–2016; partly replacement of Saudi Arabia by the United States on this market caused by the shale revolution; the significant increase in tensions with Iran for hegemony in the Middle East and because of connection with its military intervention in Yemen.

The research shows that the current Crown Prince of Saudi Arabia Mohammed bin Salman, who united the team of young revolutionists – Young Saudis, was the main inspirer and organizer of the "White Revolution". The program of the Kingdom's modern strategic development is reviewed. It determines the new main measures of the historical development, known as "Saudi Vision 2030", and connected with its project "NEOM". The author argues that the principal tasks of "Saudi Vision 2030" and the project "NEOM" are the denial of rent model of economy, becoming Saudi Arabia's transformation into the world biggest investment hub and global center of the meeting of civilizations.

The author shows, that deep changes in the economy, finance and investments are accompanied by the huge transformation in the mindsets of society. One of the main components of these changes is the waiver of Wahhabism and transition to the moderate Islam, as well as hasty establishment of the new Saudi identity on the base of active promotion of nationalism that focuses not on religious, but on the state-building aspect of the modern Saudi nation development.

The researcher proposes to take into account these new changes in Saudi reality during development of Ukraine-Saudi Arabia relations more carefully and to study this experience in the course of the formation of modern Ukrainian model of historical development.

Keywords: model of historical development, "Saudi Vision 2030", project "NEOM", Mohammed bin Salman.

УДК: 94:37.018.3:314.422.2-053.3(477.64-2)

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2020.146.14>

І. Шугальова, канд. іст. наук, доц.

ORCID: 0000-0002-2397-0611

"Інститут дослідження Голодомору "Національного музею Голодомору-геноциду", Київ, Україна

РАДЯНСЬКІ ФАБРИКИ ЯНГОЛІВ: СИСТЕМА ПАТРОНАТІВ НАПЕРЕДОДНІ ТА В РОКИ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933

Досліджуються механізми організаційного становлення системи патронування. Патронат означав систему піклування над дітьми з метою адаптації їх у суспільстві й організації їхньої праці. Патронування дискредитувало себе після того, як комуністична влада припинила виплати родинам, що взяли дитину на патронат (за імперських часів виплачували по 3 крб на місяць). Утративши фінансові дотації від держави, прийомні батьки стали масово виганяти дітей на вулицю. У народі традицію патронування називали "фабриками янголів".

Аналізуються причини актуалізації комуністичною владою практики патронування, з'ясовуються види патронатів, аналізується ставлення дітей та патронів до такої системи виховання. Автори дослідили генезис патронатів, визначили особливості їхньої діяльності в роки штучного масового голоду 1921–1923 рр., їхню трансформацію в роки НЕПу та наприкінці 1920-х рр. Спеціальну увагу автори приділили характеристичі стану патронатів в роки Голодомору 1932–1933 рр. і перетворення їх на фабрики янголів. Автори приходять до висновку, що комуністична система виховання використовувала патронати з метою розвантаження притулків. Умови, в яких перебували діти, не пере-вірялися. Для селян, виснажених нормами хлібозаготівель, утримання патронуваної дитини було фізично неможливим. У результаті смертність дітей на патронатах була надзвичайно високою. Республіканські органи соціального виховання були обізнані щодо складної ситуації в практиці патронування. У 1934 р. і 1936 р. на законодавчому рівні здійснювалися спроби вдосконалити становище патронуваних дітей. Проте опубліковані настанови залишилися у площині радянської законодавчої міфотворчості. На практиці радянські "фабрики янголів" так і не зазнали перетворень, у черговий раз руйнуючи комуністичний міф про щасливе радянське дитинство.

Ключові слова: система соціального виховання, патронат, діти, Голодомор, радянські міфи.

Постановка проблеми. Повсякденне життя дитини-сироти завжди є непростим у психологічному та емоційному плані. Діти, що в силу різних обставин утратили можливість батьківського піклування, традиційно потрапляли до закладів опіки. За часів Російської імперії це могли бути монастирі, а в ХХ ст. справу опіки над дітьми, що залишилися без батьківського піклування, перейняли сиротинці. На теренах України практикувалася система патронування.

У радянській Україні систему патронування неофіційно іменували "фабрикою янголів". Смертність дітей, переданих на патронування, системно перевищувала середньостатистичні показники по Україні. У роки Голодомору 1932–1933, система патронування використовувалася, як одна з найбільш затребуваних. Передача виснажених дітей до голодуючих сіл мала фатальні наслідки. Проте комуністична більшовицька влада наполегливо впроваджувала практику патронування до кінця 1930-х рр. Причини збереження такої форми соціального виховання ми досліджуємо в даній статті.

Аналіз літератури та джерел роботи. В історіографії аналіз системи патронування досліджено вкрай поверхово. Л. Бернштейн [7], А. Болл [5; 6], В. Гольдман [9] вивчали сутність патронування в СРСР. Їхні праці нині наявні англійською мовою. На теренах України свою увагу механізмам патронування приділяли дослідники, які працювали в системі соцвиху. Відзначимо роботи А. Окуньова [19, 28–31], В. Родмана [22]. Сучасні науковці приділяють увагу діяльності патронатів лише в загальному контексті предмету їхнього дослідження [26]. Ми аналізували систему патронату, досліджуючи діяльність органів державного піклування про дітей напередодні та в роки Голодомору 1932–1933 [34].

Наші умовиводи спираються на актові документи (зокрема, сімейний кодекс 1919 р., Постанови ВЦИК та РНК "Про порядок та умови передачі вихованців дитячих притулків до селянських родин для підготовки їх до сільськогосподарської праці" [18], "Про заходи з підготовки вихованців дитячих будинків до трудової загальнокорисної діяльності" [17], справочинні документи та усно історичні джерела. Ми не абсолютизуємо останній вид джерел, проте повноцінне розкриття теми можливо за умов максимального залучення інформативних можливостей потенційної джерельної бази. Ми вважаємо,

що реконструювати на мікрорівні діяльність того чи іншого закладу соцвиху (у нашому випадку – патронатів) спроможна лише людина, яка там виховувалася або працювала. Тому, усвідомлюючи й емоційність, і певний суб'єктивізм, ми все-таки включили до нашого дослідження усноісторичні джерела [27; 28; 29; 30; 31; 32]. До них належать спомини очевидців подій, а також фрагменти інтерв'ю, які здійснював Дж. Мейс, збираючи свідчення для Конгресу США. Хоч деякі свідки виявили бажання дати інтерв'ю анонімно, вони давали присягу та усвідомлювали, що подана ними інформація буде аналізуватися членами Комісії Конгресу США. Тому вважаємо, що навіть анонімні інтерв'юєри надавали достовірну інформацію (хоч і з певними емоційними оцінками) [23; 24; 25].

Постановка завдання. Дана стаття присвячена аналізу системи патронування в радянській Україні в 1920–1930-х рр. Наша мета – продемонструвати ювенальну політику комуністичної влади, деміфологізувати стереотип про щасливе радянське дитинство та висвітлити злочинну байдужість радянських чиновників, які, заради збереження власного статусу в соціальній ієрархії, готові були відправляти бездоглядних дітей на вірну смерть. Завданнями статті є: по-перше, з'ясування причин повернення до системи соцвиху практики патронування; по-друге, охарактеризувати різновиди патронування; по-третє, проаналізувати соціально-побутові умови перебування дітей; і останнє – з'ясування особливостей діяльності патронатів у роки Голодомору 1932–1933.

Виклад основного матеріалу. Система патронування була достатньо поширена в ХІХ – на початку ХХ ст. Родини, як правило, селянські, що брали на виховання до себе дітей-сиріт, отримували від держави грошову компенсацію, що стимулювало зростання інтересу селян до практики патронування. Тоді патронувані діти часто використовувалися на польових роботах, харчування їм надавалося за залишковим принципом, що постійно призводило до фізичного виснаження та високої смертності дітей.

У сімейному кодексі, запровадженому більшовицькою владою в 1919 р., про патронат не згадувалося. Навпаки, таку систему виховання сиріт визнавали небажаною з огляду на той факт, що українське селянсь-

тво достатньо негативно ставилося до комуністичної влади, яка активно практикувала воєнно-комуністичні методи взаємовідносин із селянами. Звичайно, що це не оговорювалося публічно. Навпаки, представники комуністичної влади публічно заявляли, що відмовляються від патронату з огляду на небезпеку використання праці дітей їхніми патронами. Практика патрунування зберігалася, хоча й розглядалася як тимчасовий, вимушений захід.

Патрунування дискредитувало себе остаточно після того, як комуністична влада припинила виплати родинам, що взяли дитину на патронат (за імперських часів виплачували по 3 крб на місяць). Утративши фінансові дотації від держави, прийомні батьки стали масово виганяти дітей на вулицю. У народі традицію патрунування називали "фабриками янголів".

Повністю відмовитися від патронату виявилось неможливо, оскільки, по-перше, дитячі притулки, які існували на теренах України з імперських часів, закрилися, а їхні вихованці або переведені до інтернатів, або розбіглися, поповнивши лави безпритульних, по-друге, голод масовий та штучний 1921–1923 рр. змусив комуністичну владу згадати про практику патрунування та передавати на патронат голодуючих дітей, знімаючи з власних плечей тягар опіки над ними. Одна із перших керівниць закладів соцвиху О. Д. Калініна, характеризуючи систему патрунування, переконувала, що селяни, яким і власних дітей нічим було годувати, просто труїли патрунованих малят "немов мишенят". Лікарі також критикували систему патрунування, оскільки були переконані, що патруновані діти все одно залишаються знедоленими в психологічному плані. Родини-патрони надають перевагу вихованню власних дітей, а прийомні сироти часто залишаються без належної уваги та догляду.

Протягом 1921–1923 рр. в УСРР діяло близько 230 спеціалізованих будинків для дітей Поволжя і Півдня України (регіони, які виявилися охопленими голодом). У деяких місцевостях понад 80 % вихованців інтернатних закладів становили евакуйовані з районів, охоплених голодом. Інтернатів не вистачало. ВУЦВК спільно з Радою захисту дітей (РЗД) організували колективний патронат і розміщували дітей в родинних місцевих населеннях. Диткомісія розробила правила перебування дітей на патронаті. Згідно з ними кожна дитина перед передачею на патронат мала отримати одяг, білизну, рукавички, зимове та літнє взуття і пальто. Протягом року патрунованих дітей мали відвідувати інспектори Диткомісії та лікарі. Родині, що погоджувалася взяти дитину на патронат, відповідно до правил виплачувалися грошові відшкодування. На практиці на патронат передавали дітей у примусовому порядку (особливо, коли йшлося про евакуйованих з голодуючих районів), а родини, яким передавали дітей, ніяких компенсацій не отримували. Інспектори відвідували дітей вкрай рідко (це швидше виняткові випадки, аніж система). Щодо забезпечення дітей, яких передавали до родин одягом, взуттям та білизною, то це взагалі ніколи не реалізовувалося.

На липень 1922 р. робочі забезпечували 248 дитус-танов на 22,6 тис. чоловік. Наприкінці 1922 р. робітники великих підприємств стали об'єднуватися до так званих робітничих патронатів, метою яких стало надання допомоги голодуючим дітям. Вони мали створювати дитячі майданчики, організовувати лікування та харчування дітей тощо. Робітникам заявлялося, що вони мусять включитися до справи соціального виховання дітей. Для робітничих патронатів стало характерним колективне членство, коли весь особовий склад підприємства брав на патрунування соціально незахищених дітей.

Така гуртова робота мала й негативні наслідки: за наявності цілого штату робітників-патронів діти залишалися без нагляду та напризволяще (згадується відома приказка "Де багато няньок, там дитя – каліка"). Робочі патронати, зазвичай, піклувалися про підвідомчі заклади соцвиху. Проте з наростанням голоду робітники намагалися ухилитися від пожертв на патрунування, прагнучи насамперед підтримати власну родину. Згідно з документами дітей з робітничого патрунування передавали під юрисдикцію Диткомісії. Фактично – діти опинялися на вулиці, поповнюючи лави безпритульних, бродяг, малолітніх злодіїв і повій.

Альтернатива робітничим патронатам – селянські патронати. Дітей передавали до селянських виробничих об'єднань (ТСОЗів, колгоспів, артілей) на виховання та утримання. Селяни, обтяжені голодом і постійними вимогами комуністів збільшити норми хлібозаготівель, неохоче погоджувалися на патрунування. Існувала й психологічна складова: виховувати виснажених, часто хворих дітей, які озлоблені бездоглядністю та диктатом умов вулиці, річ у край не проста. З-поміж селян часто ширилися стереотипи щодо патрунованих дітей. Останніх сприймали як злодіїв і рецидивістів. Зможні селяни намагалися уникнути перспективи брати на патрунування. Крім того, фінансова підтримка від держави перетворилася на ефемерні обіцянки.

В умовах переходу до НЕПу фінансування дитус-танов було перекладено на місцевий бюджет, а це негативно позначилось на їхньому забезпеченні. Одноразово розширилася практика патронату: навесні 1923 р. під індивідуальним патронатом перебувало понад 35 тис. дітей.

Отже, незважаючи на критику з боку комуністичної влади, система патрунування набула достатнього поширення в УСРР. Дітей-сиріт, зусиллями чиновників із комісаріатів освіти і охорони здоров'я, передавали на утримання та виховання (часткове або повне) до окремих підприємств, військових частин, громадських організацій (колективний патронат) або сімей (індивідуальний патронат).

У радянській Україні протягом 1920-х рр. формувався новий формат системи опіки над дітьми. Відповідно до комуністичної ідеології, піклування про знедолених дітей мала взяти на себе держава. Кодекс законів про шлюб та опікунство заборонив усиновлення та визначив пріоритетним соціальне виховання. Радянські псевдопедагоги 1920-х рр. взагалі переконували, що саме дитячі притулки є "найбільш повно висловленою формою соціалістичного виховання" [33, с. 755]. Адже ці заклади дозволяли цілодобово контролювати процес виховання. Припускалися навіть такі міркування, що дитпритулки мали б замінити родинне виховання. Проте педагоги-ідеологи з жалем констатували, що держава фінансово не спроможна розгорнути настільки потужну мережу дитзакладів і дитячим будинкам не судилося стати "основними вогнищами соціалістичного виховання" [33, с. 755]. Вони охопили лише частину соціально знедолених дітей.

Із 1927 р. система патрунування поновила свою роботу. Патронат в радянській Україні передбачав передачу вихованця притулку в сім'ю на "вигодовування" протягом певного часу. Наприклад, 16 із 35 дитячих притулків Харкова в 1924 р. перебували на патрунуванні, а ще 1049 маленьких харків'ян – круглих сиріт перебували на патрунуванні у 12 дитячих притулках-патронах. Паралельно змінювалися підходи до виховання дітей. Поновлювалися пріоритети родинного виховання. Крах ідеї про заміну родинного оточення на дитячі притулки ставав очевидним. Діти, які не мали

батьків, часто передавалися на патронати. Активно пропагувалося і всиновлення.

Як свідчать звіти інспекторів соцвиху, лише виняткові патронати працювали більш-менш стабільно. Наприклад, дитячий будинок № 2 м. Харкова, який розташовувався на вул. Чайковській і перебував на патрунуванні. Там налічувалось 58 дітей: 32 дівчинки та 26 хлопців і 10 осіб персоналу (завідувач, кухарка, двірник, пральниця, виховательки). Соціально-побутові умови притулку на патронаті стали тим винятковим прикладом, коли приміщення були просторими і світлими. Кожен вихованець мав власне ліжко та змінний комплект постільної білизни. Харчування було неякісним: м'ясо не давали тижнями, але для найбільш виснажених малият їжу готували на маслі. Притулок патронат мав власне господарство, яке включало коня, дві корови, свиню та поросят. Працювала майстерня з виготовлення одягу (цим займалися старші дівчата). Був клуб, де зусиллями учнів проводилися вистави, драмгурток і музей, де зберігалися дитячі творчі роботи.

Відновлення і поширення системи патронату пояснювалося скороченням мережі дитячих будинків, жахливим станом їхнього матеріального забезпечення, нестачею державних коштів, масштабом безпритульності й неспроможністю держави власними силами розв'язати цю проблему. На відміну від опікунства, яке встановлювалося аж до повноліття, патронат був тимчасовою формою влаштування дітей-сиріт до родини для виховання і професійного навчання. Патрунування мало здійснюватися виключно на добровільних засадах і оформлятися спеціальним договором між місцевими органами влади та родиною, що брала дитину на виховання.

Права дитини, що потрапляла на патронат, передбачали, що її буде включено до списку утриманців, внесення до кооперативних книжок тощо.

Повсякдення дітей було суперечливим: спостерігалися байдужість вихователів, агресивність, бійки між вихованцями, навіть застосування силових методів виховання, а були й протилежні характеристики – дружба, взаємоповага, допомога.

Наприкінці 1920-х рр. стимулювався селянський родинний патронат. Дітей передавали до селянських родин. Від останніх вимагали забезпечення родинного ставлення до патрунованих малият, надання їм повноцінного харчування. Окремо оговорювалася заборона фізичного перенавантаження патрунованих дітей та обмежувалося їхнього використання на польових та інших роботах. При цьому механізм контролю за патрунованими дітьми не розроблявся. Відповідно, перевірити, наскільки шанобливо селяни ставилися до підопікних – неможливо.

В Україні практика патрунування хоч і не набула популярності з-поміж селян, проте вона фактично нав'язувалася комуністичною владою. У РСФРР селян заохочували до патрунування шляхом надання їм пільг і права отримання на патруновану дитину земельного наділу. В Україні селян у директивному порядку зобов'язувати брати дітей на патронат, не зважаючи на економічні та психологічні можливості родини.

За даними ВЦІК на 1931 р. у 226 дитячих будинках УСРР перебувало 39 318 дітей, до кінця 1933 р. у 452 дитбудинках налічувалося 96 057 дітей, не враховуючи близько 96 тис дітей, які були в патронаті [16, с. 177].

Асоціальних елементів серед них було небагато. Більшість – діти селян, батьки яких загинули від голоду або були депортовані. Влада зробила сиротами майже півмільйона дітей.

Іноді діти, що потрапляли на патронат, були в ліпшому становищі, аніж вихованці дитячих притулків. До

патронату ходили й діти з так званих "повних родин" тобто ті, хто мав батьків. Але були й сироти – вони там жили та виховувалися. Удень на патронаті всі дітлахи перебували гуртом. Увечері, сироти залишалися під доглядом виховательки, а ті, хто з родин – поверталися додому. Вони отримували родинне виховання та й стан матеріального забезпечення був кращим. За споминами полтавчанки Ольги Писаревої (мешкала в с. Кривуші), щоранку матір давала їй та братові по дві скибочки хліба. Між ними прокладений шматочок сала. "Коли в школі я розгортала той хлібчик із сальцем, мене оточували діти з патронату (був такий сирітський заклад на території села, на зразок сучасного інтернату). Просили пожувати шкірочку хліба чи хоча б "посмоктати". Сама я того хліба ніколи не з'їдала – ділилася із сиротами" [10]. Проте задовільне становище патронатів було винятковим прецедентом. Під час Голодомору 1932–1933 рр. практика переведення дітей на патронат (індивідуальний – до селянських сімей, колективний – радгоспам і колгоспам) була антигуманною, а то і злочинною, бо призводила до неминучої смерті дітей в голодному селі [14, с. 11].

У 1932 р. держава розглядала патронат як спосіб розвантаження притулків (поряд із всиновленням). При цьому відділи охорони здоров'я зобов'язували притулки забезпечити дітей, які направлялися на патронат або на всиновлення всім необхідним (одяг, взуття тощо) та 40 руб грошей. Наш попередній аналіз діяльності дитячих притулків дає підстави стверджувати, що вони перебували в злиденному становищі. Зрозуміло, що такого характеру розпорядження виконати було неможливо. Дітей, якщо й передавали на патронат, то забезпечували лише їхнє перевезення [2, арк. 214].

Патронати створювалися прямо в хатах селян, яких розкуркулювали та засилали до Сибіру. Одна із вихованок такого закладу Кулина Гаврилівна Лобода, батьків якої розкуркулили, а її залишили в селі, згадувала: "Людей по Сибірам порозсилали, хати в них поодбирали, у тих хатах патронат зробили. Завідувала тим патронатом Ліза Андріївна. Така гарна жіночка. Вона ж нам як мати була. З патронату в школу ходили, на роботу. Нас там душ 15–20 було" [30, с. 183–187]. Незважаючи на те, що сама оповідачка Кулина Гаврилівна зуміла врятуватися, вона зауважувала, що до кінця життя проклінала владу, що призвела до загибелі всіх її рідних.

Повсякденне життя на патронаті описала у своїх споминах Надія Феодосіївна Токарева, яка жила в той час на Сумщині. "Сім'ї повимирали, то в селі й зробили щось на зразок сирітської хати. Діти пухлі, у виразках, у коржах струпів. Тільки водою налилося, лопається, вода сукровиця з нього юшить. Повиносили ми їх на сонечко, в рядках посадили – скиглати. Одвернулися трохи, а тоді – що ж це вони принишкли? До них – а вони найменшенького Петька їдять. Струпи на ньому обдирають і їдять. І Петько теж саме робить: обдирає і їсть, аж запихається. А ті вже до рани губенятами припали та смочуть сукровицю, смочуть. Одняли ми дитину од тих голонних ротів і плачемо-плачемо" [31, 201].

У роки Голодомору комуністичні функціонери з особливою наполегливістю організовували влаштування дітей на патронат. До колгоспів і радгоспів надходили таємні директиви з облздороввідділів щодо передачі дітей з притулків на патронати. Передбачалося, що діти будуть присилатися невеликими групами по 3–5 осіб і влаштовуватися або при яслах, або до родин колгоспників [1, арк. 37]. Вимагалось визначити колгоспи та радгоспи для прийому дітей. Відправляти мали лише здорових і забезпечених білизною та одягом дітей (проте стан здоров'я виснажених дітей не міг бути задовіль-

ний, а рівень матеріального забезпечення притулків часто просто не дозволяв надати дітям найнеобхідніших речей). Про масову голодну смертність у селянських родинах у номенклатурних настановах цинічно змовчували. Відправляти дітей з міст не до голодуючого, а вмираючого села – означало відправляти їх на смерть. У виснажених голодом дітей з притулків майже не було шансів вижити в умовах патронату. Крім того, виникає низка непростих питань: чи готові були колгоспники, які самі ледь виживали через голод і постійні обмеження, діти яких голодували та масово гинули від виснаження, прийняти до своїх осель ще й малят на патронат? Яким чином селяни могли забезпечити та доглянути виснажене, голодне, кволе й хворе маля? Як патронувані діти забезпечувалися їжею? На останнє питання частково дав відповідь очевидець подій, який давав свідчення Дж. Мейсу, згадував: "Ходили збирати колоски і діти з патронатів, але їм не забороняли: бо ці діти були державні, і колоски збирали в державі. Це діти сироти, яких батьки померли з голоду. А їх, таких дітей, підбирали, творили патронати, там їм давали їсти, одягали і виховували їх уже на советський лад. Учили, що Бога нема, наставляли дітей проти свого народу (українського свідомого елементу), навіть проти їхніх батьків, які померли з голоду, казали, що ті люди були вороги народу! На нашій вулиці був такий патронат (в одній великій хаті, з якої господарів вигнали – розкуркулили і вивезли до Сибіру). То вони (ці діти) як ішли на поле збирати колоски, то йшли колонами і співали большевицькі пісні про Леніна та батька Сталіна, які дали їм (цим бідним сиротам) таке щасливе і радісне життя. А по радіо в мікрофони Москва прославляла свій рай, співала – "Я другой такой страны не знаю, где так вольно дышит человек" [23, р.1464–1470].

Навесні 1933 р., коли масштаби дитячої смертності стрімко зростали, обласні та районні керівники спробували налагодити систему дитячого харчування. Традиційно, застосовувалися виключно воєннокомуністичні методи. Керівників колгоспів та артілей зобов'язали забезпечити дітей молоком з розрахунку 0,5 склянки на дитину. Тут відзначимо кілька моментів. По-перше, неможливість реалізації даних постанов очевидна: норми здачі продовольства та зерна державі не змінилися, отже, поставки молока були неможливими. По-друге, наприклад, на Одещині, обласне керівництво планувало надати молоко дітям колгоспників і навіть одноосібників [1, арк. 10]. Це винятковий прецедент, бо діти неколгоспників зазвичай піддавалися загальному булінгу. Та й самі очевидці подій, що тоді були дітьми, це підтверджували. Павло Панасович Гребець, уродженець Сумщини згадував, що ходив до школи в Софіївці. Після уроків дітям давали по мисці затірки. Проте цей харч передбачався лише для дітей колгоспників. Діти одноосібників мали стояти в кутку. Їх примушували дивитися на нащадків "щасливих колгоспників". Останні ж, з притаманною дітям жорстокістю, образливо називали своїх однолітків, дітей одноосібників "індусами" і кепкували з них: мовляв, добра затірка, а ви "дурні" в колгосп не йдете [32, с. 98–99].

Фальшивість радянської риторики щодо захисту дітей демонструє низка показових фактів. Резонансна постанова "Про надання проддопомоги дитячому населенню" передбачала, що колгоспи мали за рахунок власних ресурсів надати для дитячого харчування молоко, яйця та овочі [21, с. 158–161]. З березня 1933 р. розпочала роботу мережа пунктів харчування. Наприкінці травня 1933 р. члени Лагерівської сільради Балаклієвського району на Харківщині повідомляли райраду, що за 12 днів вони зібрали грошима 39 крб 12 коп,

46 яєць, 156 л молока, 2 кг капусти, 28 кг буряків, 6 кг огірків. Зерна, картоплі та м'яса зібрати не вдалося [20, с. 174]. По Першотравневій сільраді Балаклієвського району Харківщини на початку червня 1933 р. було зібрано 140 яєць, 1 000 буряків, 300 огірків, 700 шт капусти, 132 м'яса [одиниці виміру м'яса в документі не вказано – І. Ш.], а от грошей не зібрали ані копійки [13, с. 179]. Отже, незважаючи на голослівні постанови, забезпечити дітей мінімальним раціоном виявилось неможливо. Це була не допомога, а подаяння. Осуджувати селян неможливо: вони були загнані державною політикою колективізації у безвихідь. Голодне селянство та їхні діти, навпаки, віддавали ті крихти, які мали до незахищеним малюкам. Проте цього було вкрай недостатньо.

Діяльність патронатів обмежувалася кількома показовими моментами. По-перше, дітям, що мали родичів (навіть далеких) не дозволялося перебування в патронаті. Василь Митрофанович Стеблянюк із Сумщини згадував, що коли діти випадково дізналися про батька та похвалилися цим у патронаті, їх одразу звідти виключили [27, с. 119–125]. По-друге, співробітники патронатів, особливо працівники кухні, також виживали за рахунок продуктів, які передбачалися для патронуваних дітей. Зубко Фросина Григорівна із с. Костріве Лебединського району Сумщини в роки Голодомору, хоча й була підлітком, але працювала керівничкою патронату. Вона згадувала: "Я вижила тому, що хоч і дівчам була, але патронатом завідувала. Патронат в Пушкарівській хаті був, у Олексія Пилиповича. Його із сімейством з хати вигнали, а патронат зроби. Так я в той патронат харчі одержувала аж у Лебедині, коло лікарні. Ото коло дітей, хай Бог мене простить, я і вижила" [28, с. 199].

На патронатах вижило вкрай мало дітей. Теодора Сорока з Дніпропетровщини в інтерв'ю Дж. Мейсу свідчила, що: "Під час голоду... відкрили патронати такі. Збирали, як уже батьки померли, дітей збирали. [Але що вони робили? Вони потім тих дітей вивозили і вкидали в такі провалля, бо то [багато з тих дітей було, що батьки були противники радянської влади. І вони навіть не хотіли, щоб ті діти лишалися, бо та дитина рано чи пізніше дізнається, хто її батьки були й радянська влада страшно тіні боїться капіталістичної. І вони страшно боялися, що коли діти повиростають, вони зможуть нам клопіт спричиняти. Тому вони й тих дітей вивозили. На Україні багато таких провалів було різних, то вони їх – дитина вже ледве що дихає – то вкидали їх так живцем, та й вони там доходили. Знаєте, я патронатів боялася. Я не йшла до патронату, хоч деякі – там ще сусіди жили – іди до патронату, там хоч їсти дадуть і врятуєшся. Але, як ми потім чули, що роблять з тими дітьми, то я обминала ті патронати, бо збирали й по вулиці, як бачили, у що отак хитається дитина така йде, уже бачуть, що воно з голоду вже гине, то підбирали. Я старалася десь помежи хати, десь глухими стежками ходити, щоб у ті патронати не попасти" [25, р. 1326–1335].

Опрацьовуючи документи, ми віднайшли секретну записку голови ЦИК України Г. І. Петровського до голови Ленінградської ради І. Кодацького. З-поміж традиційної політичної риторики Петровський вказує, що наявні в УСРР дитячі будинки та притулки розраховані на 60 тис. дітей, але на вересень 1933 р. в них перебувало 128 219 дітей [11, с. 146–147]. Точної кількості бездомних і безпритульних дітей він не називає, але зазначає, що їх близько 150 тисяч. Ці дані можна вважати офіційними, але не остаточними. Адже не було взято на облік малят з патронатів, колоній, дитмайданчиків. Отже, проаналізувавши цю статистику за 1933 р., ми маємо: 128 215 дітей у притулках; близько 96 000 дітей на патронатах; близько 283 000 безпритульних перебу-

вало під опікою Червоного Хреста та "Друзів дітей". Тобто загальна кількість дітей перевищувала 507 тис. осіб.

Неточність статистики в патронатах визнали й офіційні установи. У квітні 1934 р. Секретаріат ВУЦИК констатував, що точного обліку дітей, які перебувають на патронаті, немає, відсутній і контроль соціальних і громадських організацій за станом утримання дітей [15, с. 164]. Отже, питому вагу малят, що вижили в патронатах, установити вкрай складно, оскільки навіть державні опікунські інституції не вели обліку.

Фактично всі демографи зазначали, що можливість виживання дитини в багатьох випадках залежить від умов її перебування. На стан дитячого здоров'я, перспективу виживання напряму впливали стан здоров'я матері, рівень її завантаженості на виробництві (у жінок, що були задіяні на фізичних роботах, діти частіше народжувалися кволими та вмирили в дитинстві), гігієна та догляд. Отже, коли ми говоримо про заклади опіки над дітьми, то передбачаємо, що держава мала взяти на себе функції гаранта та забезпечити пристойне утримання дітей у закладах опіки та на патронатах. Проте ми розкривали вище масштаби злочинної байдужості державних інституцій до дітей. Такий стан речей зумовив перетворення закладів опіки над дітьми в суцільні конвеєри дитячої смертності.

Українська незначна кількість патронуванних малят пощастило повернутися назад у родину. Іван Майський описував події кінця 1933 – початку 1934 рр.: "А через кілька місяців у дитбудинки почали приходити матері. Діти їх пізнають, плачуть. Жінки – до начальства, у ноги: оддайте діточок, спасибі, що прохарчували, спасибі, що не вигібли. І отих дітей і одпустили по домівках. Якби ви знали, як я ждав свою матір! Ні, не прийшла..." [29, с. 307–311]. У долі Івана Майського дива не сталося: мати, швидше за все, не вижила. Таких, як він – підкинутих сиріт залишилося десятки тисяч. Вони вижили та в пам'яті закарбувалися голодні роки настільки міцно, що до сих пір з болем говорять про своє дитинство та юність.

Життя є непередбачуваним і, здається, кожна дитина мріє про родинне тепло. Проте умови тоталітарної держави, коли діти переслідувалися через арештованих батьків, усе життя перебуваючи під тавром "син/донька ворогу народу", внесли корективи до теорії дитячої психології. Наведемо уривок інтерв'ю Барбари Логан, яка описувала життя своєї знайомої під час та після Голодомору: "Перший рік, як я пішла до праці учителювати, то був 33-й рік осенню, то я працювала в такому селі Чернеча Слобода... там вони називали патронати, це яких підбирали по містах, на базарах, на вулицях і привозили, очевидно, що в містах називалися дитячі будинки, приюти, але, очевидно, там було багато їх, і вони привозили до колгоспів, і ті діти були в колгоспах. Був будинок у колгоспі, звичайна хата й там було в одній частині дівчата, а в другій частині хлопці були. Хата, звичайна і ніхто не знав тих вигод – кожному там ліжко чи що, то не було таких вигод, але їх було багато й ось така Марія Дуброва, й її Іван брат і найменша сестричка Віра, це було в хуторі Новостроївка, Черне-чослобідської Сільради, вони ходили до школи, а жили в цьому патронаті. Я до того патронату ходила кожного дня відвідувати тих дітей, бо діти ходили до школи, їсти давали, не було так вигідно, але все одно діти були вдоволені, бо й іншого не мали, й одного разу ця Марійка Дуброва, коли вже мала 14 років, а брат її мав 12 років, а Віра мала вісім, я питаю, кажу: – Марійка де? Вона каже: – Я не знаю ні тата, ні мами, де вони є. Їх привезли зі станції Грузької, недалеко від міста Конотоп а й тут вони жили, їм було ніби добре, бо ходили до

школи й тут мали де. Що сталося пізніше, вже 35-й, 36-й може, бо в 37-му році я зустріла цю Марійку, й вона дуже плакала, вона дуже добре вчилася, дуже гарна дівчина була, але її знайшлася мама й відшукала їх, і як мама їх відшукала, то тоді довідалися, що вони були розкуркулені, й ця Марійка не мала можливості продовжувати своє навчання, то вона каже: – Ліпше б було, що мама нас не забирала, то ми були, б бодай, здобули освіту й жили ліпше" [24, р. 1349–1358].

Налагодження задовільної системи патрунування відбулося лише наприкінці 1930-х рр. Тоді тільки здорових дітей віддавали до здорових родин, а за утриманням дитини наглядали патронажні сестри. Уже в 1934 р. облздрав намагався взяти під контроль практику патрунування: від районних осередків вимагалися звіти щодо кількості дітей, які перебувають на патрунуванні, рівня їхнього забезпечення промтоварами, простирадлами, одягом і взуттям, характеристика санітарно-епідеміологічного стану та соціально-побутових умов проживання. Наприклад, при колгоспі Червона армія на Харківщині на патрунуванні перебувало 14 дітей. Вони навчалися в місцевій школі, отримували харчування (не можна сказати, що воно було поживним, але годували тричі на день, давали 500 г хліба, на сніданок, зокрема, давали суп, на обід – борщ та кашу, на вечерю – картоплю). Проте санітарні умови були неорганізовані: не було рукомийника, джжки з питною водою. Катастрофічно не вистачало взуття. Проте до лазні дітей водили регулярно, навіть взимку [4, арк. 5]. Загалом, такий стан патрунатів спостерігався по території всієї республіки: патрунати поступово виходили зі стану затяжної кризи та мали спільні проблеми: скудне харчування та відсутність зимового одягу і взуття. Одна наша оповідачка згадувала, що коли їй вдалося розжитися на черевики, то вони в них і спала – щоб ніхто не поцупив.

У липні 1934 р. раціон харчування на патронатах дещо посилили: до щоденного споживання додалися ще 100 г хліба (загалом – 500 г на добу), 300 г молока та 50 г м'яса. Улітку 1934 р дітям, що перебували на патронаті, навіть влаштували літній відпочинок у санаторії. А в наступному році – проведено щеплення вихованців. У 1934 р. розробили медико-санітарний паспорт патрунатів. Це був відбитий на друкарській машинці бланк, куди лише вписували місце розташування закладу та кількість дітей, які там утримувалися. Звіти інспекторів, наповнені емоціями та відвертими судженнями про стан закладу, відтоді зникають назажди. Із 1934 р. маємо стандартну характеристику, яку іноді все таки порушували та робили дописки на кшталт "хліба не було" [4, арк. 5].

Отже, навіть спроби надати харчові пайки для дитячих закладів, на жаль, являли собою жалюгідні подачки [12, с.166]. До того ж до справи розподілу харчів підходили диференційовано. На селі дітей розподіляли за віковими критеріями, а головне – за соціальними. Зрозуміло, що немовлята, діти й підлітки мають відмінні за калорійністю та поживністю обсяги харчування і це можна логічно пояснити. Проте з яких міркувань діти-однорічки колгоспників й одноосібників мали отримувати відмінні порції, обґрунтувати складно [1, арк. 12]. Пояснення маємо лише одне: політична заангажованість.

У 1935 р. РНК СРСР видав постанову "Про ліквідацію дитячої безпритульності та бездоглядності", яка передбачала покарання для керівників сільрад за не своєчасне облаштування дітей-сиріт. Система патрунування залишалася малоефективною. Дітей фактично нав'язували на патрунування. Соціально-побутові умови родин, які приймали дітей, не перевірялися. Дітям не проводили медичного обстеження та не за-

безпечували одягом, білизною і взуттям. Місцеві органи влади намагалися скоротити або відмінити фінансові дотації для родин-патронів. Як наслідок, часто патронувані діти самі шукали засоби до харчування і часто просто тікали від патронів.

Удосконаленню системи патрунування мала сприяти постанова "Про порядок передачі дітей на патронат до родин трудящих" у 1936 р. Згідно з документом діти-сироти мали передаватися під опіку місцевих рад. За влаштування дітей на патронат мали відповідати відділи народної освіти, охорони здоров'я. Родини, до яких передавалася дитина, обов'язково мали перевірятися. До однієї родини могли передати лише одну дитину (виняток становили лише рідні брати-сестри). По досягненні дитиною 16 років її мали влаштувати на навчання до ФЗУ.

Родинам-патронам передбачалися пільги. У містах це була знижка на квартплату; у селах – позачергова допомога на купівлю худоби. Між родиною, яка брала на патрунування дитину та місцевими органами (охорон здоров'я або освіти) укладалася угода. Її можна було анулювати лише за трьох умов: 1) порушення пунктів договору; 2) хвороба дитини; 3) зміни у родинно-майновому становищі патрона.

Нові розпорядження, як і попередні, у реальному житті ігнорувалися. Місцеві установи не лише не проводили перевірок становища патронуваних дітей, а навіть не вели обліку осіб, що передавалися на патрунування. Фактично практикувалося примусова передача на патронат, коли ані дитина, ані приймаюча сторона не прагнули бачити одне одного. У цій непростій ситуації безсило виявилася навіть радянська пропагандистська машина: як не нав'язувалися ідеї патрунування, вони не набули популярності та залишалися примусовим тягарем на плечах виснажених голодом селян і робітників. У найгіршому становищі опинилися діти: утративши батьків, будучи фізично і морально знесиленими, вони так і не набули ані родинного виховання, ані задовільної державної опіки. "Фабрики янголів" перетворилися на конвеєри дитячої смертності, у черговий раз руйнуючи комуністичний міф про щасливе радянське дитинство.

Висновки. Таким чином, з початком комуністичної окупації України, система патрунування офіційно не запроваджувалася. Сімейний кодекс не згадував про практику патрунування. Проте в житті патрунування активно використовувалася. Каталізатором поширення системи патрунування виступили роки штучного масового голоду 1921–1923 рр. Для держави система патрунування стала способом перенесення відповідальності за долі безпритульних і сиріт на плечі (часто і совісті патронів). У ставленні патронів до підопічних простежуються зміни: спочатку це була стихійна, неналагоджена, але активна підтримка знедолених дітей. Особливо робітники охоче брали на себе відповідальність колективного патрунування.

Поступово, з погіршенням соціально-економічних умов, ставлення до патронуваних дітей погіршувалося. Патрони, насамперед, зосереджувалися на розв'язанні проблеми прогодування власних родин, а інтереси підопічних відходили на другий план. Селяни із самого початку достатньо обережно ставилися до практики патрунування. У 1927 р. відбулося поновлення практики патрунування на загальнодержавному рівні. Офіційно, заявлялося, що патрони будуть отримувати здорових і забезпечених одягом, взуттям, білизною дітей, держава буде регулярно сплачувати патронам за виховання грошову компенсацію. Невдовзі стало очевидним, що між радянською риторикою та реальним жит-

тям пролягає величезна прірва. На патронат потрапляли недоглянуті, кволі діти, органи соціального виховання не перевіряли умови патронатів напередодні розміщення дітей та й самих патронуваних ніхто не відвідував.

У роки Голодомору патронати стали уособлення "фабрики янголів". Державні органи соціального виховання розглядали систему патрунування як спосіб розвантаження дитячих притулків. Знесилених у дитячих будинках дітей у примусовому порядку вивозили до колгоспів і сільськогосподарських артілей. Останні були виснажені надмірними нормами хлібоздач, системними ревізіями продуктів і майна. Отже, забезпечити утримання знедолених і виснажених дітей було неможливо. Єдине, що могли надати колгоспники – це приміщення. Як правило, патронати влаштовувалися у селянських хатах, господарі яких потрапили під репресії та були депортовані або розстріляні. Медичного, виховного, педагогічного догляду діти не отримували. Антисанітарія, бездоглядність, а головне – голод, стали причинами масової дитячої смертності на патронатах.

У середині 1930-х рр. на законодавчому рівні було здійснено спробу вдосконалити роботу патронатів. Опубліковані урядові постанови строкатіли голосливими словосполученнями та мали на меті створити міф про щасливе радянське дитинство. Проте реальне життя патронуваних дітей майже не змінилося. Убогість, хвороби, недоглянутість стали вічними супутниками дітей, які були на патронаті. Відсутність зацікавленості у справі догляду за дітьми з боку патронів пояснюється відмовою державних органів надавати допомогу у справі виховання, лікування та забезпечення малят. У результаті комуністичним псевдопедагогам прийшлося визнати неефективність системи патрунування та відмовитися від неї.

Список використаних джерел

1. Державний архів Одеської області (ДАОО). – Ф. Р-2009. – Оп. 1. – Спр. 10. – 38 арк.
2. Державний архів Харківської області (ДАХО). – Ф. Р-1962. – Оп. 1. – Спр. 961. – 287 арк.
3. ДАОО. – Ф. Р-2009. – Оп. 1. – Спр. 10. – 38 арк.
4. ДАХО. – Ф. Р-2. – Оп. 1. Спр. 991.
5. Ball, A.M. and Now My Soul is Harder. Abandoned Children in Soviet Russia, 1918–1930 / A. M. Ball. – Berkeley : University of California Press, 1994. – 335 p.
6. Ball, A. M. The Roots of Besprizornost' in Soviet Russia's First Decade / A. M. Ball // Slavic Review. – 1992. – Vol. 51. – № 2. – P. 247–270.
7. Bernstein, L. Fostering the Next Generation of Socialists. Patronirovanie in the Fledgling Soviet State / L. Bernstein // Journal of Family History. – 2001. – Vol. XXVI. – № 1. – P. 66–89.
8. Bernstein, L. The Evolution of Soviet Adoption Law / L. Bernstein // Journal of Family History. – 1997. – Vol. XXII. – № 1. – P. 204–226.
9. Goldman W. Women, the state and revolution: Soviet family policy and social life, 1917–1936 / W. Goldman. – Cambridge : Cambridge University Press, 1993. – 351 p.
10. Бендзір В. Діти боялися потрапити у ... холодець. Жажливі спгади / В. Бендзір // Урядовий кур'єр. – 2013. – 8 черв.
11. Записка председателя ЦИК СССР и ВУЦИКА Г. И. Петровского председателю Ленинградского совета И. Ф. Коцацкому. 16.09.1933 // Дети ГУЛАГА 1918–1956 / под ред. А. Яковлева, сост. С. Виленский и др. – М. : МФД, 2002. – С. 146–147.
12. Заява завідувачої дитячим садком ім. Крупської Н. І. Могилчинкової до Балаклійської районної ясельної комісії з проханням надати допомогу продуктами харчування дитячому садку 03.05.1933 // Голодомор 1932–1933 років на Харківщині / упор. О. Гнезділо, О. Коптева, Л. Панасенко та ін. – Х. : Оригінал, 2008. – С. 166.
13. Зведення про хід заготівлі продуктів харчування для дитячих ясел Першотравневої сільради Балаклійського району 5–10.06. 1933 // Голодомор 1932–1933 років на Харківщині / упор. О. Гнезділо, О. Коптева, Л. Панасенко та ін. – Х. : Оригінал, 2008. – С. 179.
14. Зінченко А. Дитяча безпритульність в радянській Україні в 20-х – першій половині 30-х років XX століття : автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 "Історія України" / А. Зінченко; Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова. – Одеса, 2002. – 17 с.
15. Из протокола 104/598 заседания секретариата ВУЦИК 16.04.1934 // Дети ГУЛАГА 1918–1956 / под ред. А. Яковлева, сост. С. Виленский и др. – М. : МФД, 2002. – С. 164.

16. Из справки ДТК ВЦИК о детской безпризорности. Секретно. 1935 г. // Дети ГУЛАГА 1918–1956 / под ред. А. Яковлева, сост. С. Виленский и др. – М.: МФД, 2002. – С. 177.
17. О мероприятиях по подготовке воспитанников детдомов к трудовой общепольной деятельности [Электронный ресурс] // Библиотека нормативно-правовых актов Союза Советских Социалистических республик. – Режим доступа: http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_3313.htm
18. О порядке и условиях передачи воспитанников детдомов в крестьянские семьи для подготовки к сельскохозяйственному труду [Электронный ресурс] // Библиотека нормативно-правовых актов Союза Советских Социалистических республик. – Режим доступа: http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_2875.htm
19. Окуньков А. О патронировании (передача воспитанников детских домов в трудовые семьи) / А. Окуньков // Школа и жизнь. – 1926. – № 6–7. – С. 28–31.
20. Повідомлення лагерівської сім'яради секретарю Балаклійського райвиконкому з відомостями про кількість зібраних коштів і продуктів харчування на ясельну кампанію 22.05.1933 // Голодомор 1932–1933 років на Харківщині / упор. О. Гнезділо, О. Коптева, Л. Панасенко та ін. – Х.: Оригінал, 2008. – С. 174.
21. Постанова фракції Харківського облвиконкому про видачу продовольчої позики колгоспникам, одноосібникам та їхнім дітям, що терплять нужду 04.04.1933 // Голодомор 1932–1933 років на Харківщині / упор. О. Гнезділо, О. Коптева, Л. Панасенко та ін. – Х.: Оригінал, 2008. – С. 158–161.
22. Родман В. П. Задачи патроната / В. П. Родман // Вопросы материнства и младенчества. – 1939. – № 2–3. – С. 31–37.
23. Свідчення анонімного свідка подій (UFR001), 1924 р.н., Полтавська область // Investigation of the Ukrainian famine 1932–1933. Oral history project of the commission on the Ukraine famine / edited for the Commission by James E. Mace and Leonid Herets / Adopted by Commission, June 20, 1990. – Vol. III. – Washington: United States Government Print office, 1990. – P. 1464–1470.
24. Свідчення Барбари Логан (SW85), 1925 р.н., с. Протасівка Смілянського району Сумської області // Investigation of the Ukrainian famine 1932–1933. Oral history project of the commission on the Ukraine famine / edited for the Commission by James E. Mace and Leonid Herets / Adopted by Commission, June 20, 1990. – Vol. III. – Washington: United States Government Print office, 1990. – P. 1349–1358.
25. Свідчення Теодори Сорочки (Трипняк) (SW83), 1924 р.н., с. Лозуватка, Царичанського району Дніпропетровської області // Investigation of the Ukrainian famine 1932–1933. Oral history project of the commission on the Ukraine famine / edited for the Commission by James E. Mace and Leonid Herets / Adopted by Commission, June 20, 1990. – Vol. III. Washington: United States Government Print office, 1990. – P. 1326–1335.
26. Смирнова Т. Детистраны Советов: От государственной политики к реалиям повседневной жизни. 1917–1940 гг. / Т. Смирнова. – М.: СПб.: Институт российской истории РАН; Центр гуманитарных инициатив, 2015. – С. 384 с.
27. Спогади Василя Митрофановича Стеблянка (рік народження невідомий) с. Будилка, Лебединського району Сумської області. Запис 1993 р. // Під чорним тавром: документи, факти, спогади / Б. Ткаченко. – Лебедін: ВВ "Білий лебідь", редакції журналу "ЖЛ", 1993. – С. 119–125.
28. Спогади Зубко Фросини Григорівни (рік народження невідомий) с. Костріве, Лебединського району Сумської області. Запис 1993 р. // Під чорним тавром: документи, факти, спогади / Б. Ткаченко. – Лебедін: ВВ "Білий лебідь", редакції журналу "ЖЛ", 1993. – С. 307–311.
29. Спогади Івана Васильовича Майського 1929 р.н. м. Лебедін Сумської області. Запис 1993 р. // Під чорним тавром: документи, факти, спогади / Б. Ткаченко. – Лебедін: ВВ "Білий лебідь", редакції журналу "ЖЛ", 1993. – С. 307–311.
30. Спогади Кулини Гаврилівни Лободи (дівоче прізвище Цикало, рік народження невідомий) с. Пристайлове Лебединського району Сумської області. Запис 1993 р. // Під чорним тавром: документи, факти, спогади / Б. Ткаченко. – Лебедін: ВВ "Білий лебідь", редакції журналу "ЖЛ", 1993. – С. 183–187.
31. Спогади Надії Феодосії Токаревої (рік народження невідомий) м. Лебедін Сумської області. Запис 1993 р. // Під чорним тавром: документи, факти, спогади / Б. Ткаченко. – Лебедін: ВВ "Білий лебідь", редакції журналу "ЖЛ", 1993. – С. 201.
32. Спогади Павла Панасовича Гребця (рік народження невідомий), уродженець хутору Гребці Лебединського району Сумської області. Запис 1993 р. // Під чорним тавром: документи, факти, спогади / Б. Ткаченко. – Лебедін: ВВ "Білий лебідь", редакції журналу "ЖЛ", 1993. – С. 98–99.
33. Українське радянське суспільство 30-х рр. XX ст.: нариси повсякденного життя: колективна монографія / відп. ред. С. Кульчицький. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2012. – 786 с.
34. Шугальова І. М. Заклади державного піклування над дітьми напередодні та в роки Голодомору 1932–1933 / І. М. Шугальова, Р. Л. Молдавський. – Запоріжжя: Інтер-М, 2019. – 254 с.
5. Ball, A.M. (1994). *And Now My Soul is Hardened. Abandoned Children in Soviet Russia, 1918–1930*. Berkeley: University of California Press. [in English].
6. Ball, A. (1992). The Roots of Besprizornost' in Soviet Russia's First Decade. *Slavic Review*, 51(2), 247–270.
7. Bernstein, L. (2001). Fostering the Next Generation of Socialists. Patronirovanie in the Fledgling Soviet State. *Journal of Family History*, 26(1), 66–89.
8. Bernstein, L. (1997). The Evolution of Soviet Adoption Law. *Journal of Family History*, 22(1), 204–226.
9. Goldman, W. (1993). *Women, the state and revolution: Soviet family policy and social life, 1917–1936*. Cambridge: Cambridge University Press.
10. Bendzir, V. (2013, June 8). Children Were Afraid that They Would be Cooked as Jellied Meat. Horrible Memories. *Government Courier*. [in Ukrainian].
11. Note of the Chairman of Central Executive Committee of USSR and All-Ukrainian Central Executive Committee G. Petrovskij to the Head of Leningrad Soviet I. F. Kodatskyj. 16.09.1933. (2002). In A. Yakovleva & S. Vilenskij (Eds.), *Children of GULAG of 1918–1956*. Moscow: MFD. Pp. 146–147. [in Russian].
12. Declaration of N. I. Mohylchynkovi, the Director of Childcare Center Named after Krupskaja, to Balakliian Regional Nursery Commission with the Request to Provide Assistance with Foodstuffs, 03.05.1933. (2008). In O. Hniezdilo & O. Koptieva & L. Panasenko (Eds.), *Holodomor of 1932–1933 in Kharkiv Region*. Kharkiv: Original. P. 166. [in Russian].
13. Summary of the Food Apportionment Process for the Orphanage of Pervomaisk Selsoviet of Balakliian Region, 5–10.06.1933. In O. Hniezdilo & O. Koptieva & L. Panasenko (Eds.), *Holodomor of 1932–1933 in Kharkiv Region*. Kharkiv: Original. P. 179. [in Ukrainian].
14. Zinchenko, A. (2002). *Child Homelessness in Soviet Ukraine of the 1920's – the 1st Half of the 1930's*. Abstract of Unpublished Thesis (PhD in History). I. I. Mechnikov Odesa National University. [in Ukrainian].
15. From the Porotocol 104/598 of the Secretariat of the All-Ukrainian Central Executive Committee Meeting of 16.04.1934. In A. Yakovleva & S. Vilenskij (Eds.), *Children of GULAG of 1918–1956*. Moscow: MFD. P. 164. [in Russian].
16. From the Inquiry of Children Comission of All-Russian Central Executive Committee about the Children Homelessness. Confidential. 1935. (2002). A. Yakovleva & S. Vilenskij (Eds.), *Children of GULAG of 1918–1956*. Moscow: MFD. P. 177. [in Russian].
17. On Measures to Prepare Children from Orphanages for Socially Useful Labour. (1927). *Library of Laws of the Union of Soviet Socialist Republics*. http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_3313.htm [in Russian].
18. On the Procedure and Conditions for the Transfer of Children from Orphanages to Peasant Families for the Training for Agricultural Labour. (1926). *Library of Laws of the Union of Soviet Socialist Republics*. http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_2875.htm. [in Russian].
19. Okun'kov, A. (1926). On the Patronage (Transfer of Children from Orphanages to Labourers Families). *School and Life*, 6–7, 38–31. [in Russian].
20. Notification of the Camp Village Council to the Secretary of the Balakliia District Executive Committee with Information about the Amount of Funds and Food Collected for the Nursery Campaign, 22.05.1933. In O. Hniezdilo & O. Koptieva & L. Panasenko (Eds.), *Holodomor of 1932–1933 in Kharkiv Region*. Kharkiv: Original. P. 174. [in Ukrainian].
21. Resolution of the Kharkiv Regional Executive Committee Faction on Issuing a Food Loan to Collective Farmers, Individuals and Their Needy Children, 04.04.1933. In O. Hniezdilo & O. Koptieva & L. Panasenko (Eds.), *Holodomor of 1932–1933 in Kharkiv Region*. Kharkiv: Original. Pp. 158–161. [in Russian].
22. Rodman, V. (1939). Tasks of Patronage. *Issues of Motherhood and Infancy*, 2–3, 31–37. [in Russian].
23. Statement of Anonymous Witness (UFR001), 1924 Year of Birth, Poltava Region. (1990). In James E. Mace and Leonid Herets (Eds.), *Investigation of the Ukrainian famine 1932–1933. Oral history project of the Commission on the Ukraine famine. Adopted by Commission, June 20, 1990. Vol. III*. Washington: United States Government Print Office. Pp. 1464–1470. [in Ukrainian].
24. Statement of Barbara Lohan (SW85), 1925 Year of Birth, Protasivka Village, Smile District of Sumy Region. (1990). In James E. Mace and Leonid Herets (Eds.), *Investigation of the Ukrainian famine 1932–1933. Oral history project of the Commission on the Ukraine famine. Adopted by Commission, June 20, 1990. Vol. III*. Washington: United States Government Print Office. – P. 1349–1358. [in Ukrainian].
25. Statement of Teodora Soroka (Trypniak) (SW83), 1924 year of Birth, Lozuvatka Village, Tsarychansk District of Dnipropetrovsk Region. (1990). In James E. Mace and Leonid Herets (Eds.), *Investigation of the Ukrainian famine 1932–1933. Oral history project of the Commission on the Ukraine famine. Adopted by Commission, June 20, 1990. Vol. III*. Washington: United States Government Print Office. Pp. 1326–1335. [in Ukrainian].
26. Smirnova, T. (2015). Children of the Soviet State: from the Public Policy to the Realities of Daily Life. 1917–1940. Moscow – Saint Petersburg: Center for Humanitarian Initiatives. [in Russian].
27. Memories of Vasyl Mytrofanovych Steblyanko (date of birth is unknown) Budyka Village, Lebedynskiy District of Sumy Region. (1993). In B. Tkachenko, *Under the Black Seal: Documents, Facts, Memories*. Lebedyn: White Swamp. – P. 119–125. [in Ukrainian].
28. Memories of Zubko Frosyna Hrihorivna (date of birth is unknown), Kostriv Village, Lebedynskiy District of Sumy Region. (1993). In

References

1. State Archive of Odesa Region (SAOR). F. R-2009. List 1. File 10. 38 sheets. [in Russian].
2. State Archive of Kharkiv Region. (SAKR). F. R-1962. List 1. File. 961. 287 sheets. [in Russian].
3. SAOR. F. R-2009. List 1. File 10. 38 sheets [in Russian].
4. DAKHO. F. R-2. Op. 1. File 991. 15 sheets [in Russian].

B. Tkachenko, *Under the Black Seal: Documents, Facts, Memories*. Lebedyn : White Swamp. – P. 199. [in Ukrainian].

29. Memories of Ivan Vasyliovych Maiskyi, 1929 year of birth, Lebedyn of Sumy Region. (1993). In B. Tkachenko, *Under the Black Seal: Documents, Facts, Memories*. Lebedyn: White Swamp. P. 307–311. [in Ukrainian].

30. Memories of Kulyna Havrylivna Loboda (Tsikalo, date of birth is unknown), Prystailova Village Lebedynskyi District of Sumy Region. (1993). In B. Tkachenko, *Under the Black Seal: Documents, Facts, Memories*. Lebedyn: White Swamp. – P. 183–187. [in Ukrainian].

31. Memories of Nadiya Feodosiia Tokarieva (date of birth is unknown), Lebedyn of Sumy Region. (1993). In B. Tkachenko, *Under the Black Seal: Documents, Facts, Memories*. Lebedyn: White Swamp. – P. 201. [in Ukrainian].

32. Memories of Pavlo Panasovych Hrebets (date of birth is unknown), Born HrebtsiBowery of Lebedyn District of Sumy Region. (1993). In B. Tkachenko, *Under the Black Seal: Documents, Facts, Memories*. Lebedyn : White Swamp. – P. 98–99. [in Ukrainian].

33. Kulchytskyi, S. (Ed.). (2012). *Ukrainian Soviet Society of the 1930's: Essays on the Daily Life: A Collective Monograph*. Kyiv: Institute of the History of Ukraine. [in Ukrainian].

34. Shuhaliyova, I. & Moldavskyi, R. (2019). *State Orphanages Before and During the Holodomor of 1932–1933*. Zaporizhzhya: Inter-M. [in Ukrainian].

Надійшла до редколегії 02.09.20

I. Shugaloyva, PhD in History, Associate Professor

Holodomor Research Institute of National Museum of the Holodomor-Genocide, Kyiv, Ukraine

SOVIET FACTORIES OF ANGELS: THE SYSTEM OF FOSTERAGE BEFORE AND DURING THE HOLODOMOR OF 1932–1933

The article reveals mechanisms of the fosterage system establishment and its organisation. Foster care used to mean a system of care for children to adjust them to society and labour activity. It is important to notice that fosterage discredited itself when the Communist authorities stopped paying over to families that took their children into foster care (during the imperial period, families with a foster child used to receive a regular pay-offs in an amount of 3 rubbles). Having lost government financial support, many foster parents began to dishouse children. In fact, among the population, fosterage was traditionally called as "angel factories".

In the article demonstrates the analysis of the reasons for the actualization of the fosterage practice by the communist authorities, different types of patronage, as well as the attitude of children and patrons to such a system of education is clarified. Furthermore, the authors studied the genesis of fosterage, identified the features of its activities during the years of artificial famine in the 1921 – 1923, as well as its transformation during the NEP and the late 1920s. Significant attention was paid to the characteristics of the fosterage during the Holodomor 1932 – 1933 and transforming them into the factories of angels. The authors conclude that the communist system of education tended to use fosterage to relieve shelters. The living conditions for children were not under control by the authorities. For the peasants exhausted by the norms of grain procurement, it was physically impossible to keep a foster child. As a result, the mortality rate of foster cared children used to be extremely high. The republican social education authorities were aware enough of the difficult situation concerning the fosterage practice. In 1934 and 1936, numerous legislative attempts were made to improve the situation of foster children. However, the published guidelines remained only in the frameworks of the Soviet legislative myth-making. Therefore, the Soviet "factories of angels" never underwent any transformations, once again destroying the communist myth of a happy Soviet childhood.

Keywords: system of social education, fosterage, children, Holodomor, Soviet myths.

Наукове видання

ВІСНИК КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ІСТОРІЯ

Випуск 3 (146)

Редактор *Л. Воронцова*

Оригінал-макет виготовлено ВПЦ "Київський університет"

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей. Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали.

Формат 60x84^{1/8}. Ум. друк. арк. 9,64. Наклад 300. Зам. № 220-9938.
Гарнітура Arial. Папір офсетний. Друк офсетний. Вид. № I-3.
Підписано до друку 25.01.21

Видавець і виготовлювач
ВПЦ "Київський університет"

Б-р Тараса Шевченка, 14, м. Київ, 01601, Україна
☎ (38044) 239 32 22; (38044) 239 31 72; тел./факс (38044) 239 31 28
e-mail: vpc_div.chief@univ.net.ua; redaktor@univ.net.ua
<http://vpc.univ.kiev.ua>

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1103 від 31.10.02